

A TÖRÖK KÖZTÁRSASÁG A TÖRTÉNELEMBEN

Egeresi Zoltán – Pénzváltó Nikolett

NEMZETI KÖZSZOLGÁLATI EGYETEM
BUDAPEST

SZÉCHENYI 2020

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

A TÖRÖK KÖZTÁRSASÁG A TÖRTÉNELEMBEN

Projekt szakmai vezető:

Dr. Tólas Péter

Szerzők:

Egeresi Zoltán

Pénzváltó Nikolett

A kézirat lezárásának dátuma:

2018. június 29

A kiadás éve: 2020

Kiadó:

Nemzeti Közszolgálati Egyetem

Közigazgatási Továbbképzési Intézet

www.uni-nke.hu

Felelős kiadó:

Prof. Dr. Kis Norbert rektorhelyettes

Címe: 1083 Budapest, Üllői út 82.

A kiadvány a KÖFOP-2.1.2-VEKOP-15-2016-00001 azonosítószámú,
„A jó kormányzást megalapozó közszolgálat-fejlesztés” című projekt
keretében készült el és jelent meg.

© Egeresi Zoltán, Pénzváltó Nikolett, 2020

© Nemzeti Közszolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet, 2020

A mű szerzői jogilag védett. Minden jog, így különösen a sokszorosítás, terjesztés
és fordítás joga fenntartva. A mű a kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül részeiben sem
reprodukálható, elektronikus rendszerek felhasználásával nem dolgozható fel,
azokban nem tárolható, azokkal nem sokszorosítható és nem terjeszthető.

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	7
A TÖRÖK KÖZTÁRSASÁG SZÜLETÉSE	10
<i>Belpolitika</i>	10
A köztársaság kezdeti évei	10
<i>Kemalizmus/atatürkizmus – a hat alapelv</i>	13
Republikanizmus (cumhuriyetçilik)	13
Szekularizmus (laiklik)	13
Nacionalizmus (milliyetçilik/ulusçuluk)	15
Populizmus (halkçılık)	16
Etatizmus (devletçilik)	16
Reformizmus/Forradalmiság (inkılapçılık)	17
Atatürki reformok	18
İsmet İnönü elnöksége (1938–1950)	19
<i>Külpolitika</i>	20
Törökország a két világháború között	20
Törökország a második világháborúban	22
Úton a nyugati tömb felé	23
Gazdaság és társadalom	24
<i>Civil–katonai kapcsolatok</i>	27
<i>Kisebbségi kérdés</i>	28
A DEMOKRATA PÁRT (1950–1960) ÉS A PUCCSOK KORA (1960–1980)	31
<i>Belpolitika</i>	31
A Menderes-korszak (1950–1960)	31
A katonai rezsim és civil átmenet évei (1960–1965)	34
A hatalom a civilek kezében (1965–1971)	38
A polgárháborús '70-es évek	41
<i>Külpolitika</i>	43
Az amerikai elköteleződés az 1950-es években	43
Ciprus	44
Az uniós csatlakozási folyamat prélude-je	45
Többdimenziós külpolitika	46

<i>Gazdaság és társadalom</i>	46
Népességrobbanás és migráció	49
<i>Civil–katonai kapcsolatok</i>	50
<i>Kisebbségi kérdés</i>	51
AZ 1980-AS ÉS 1990-ES ÉVEK TÖRÖKORSZÁGA	55
<i>Belpolitika</i>	55
Az 1980-as katonai puccs következményei	55
Egy erőskezű vezető alatt: Turgut Özal miniszterelnöksége és elnöksége	57
Tansu Çiller miniszterelnöksége (1993–1996) – a „mély állam” árnyékában	58
A Refah 1996-os hatalomra kerülésétől a „február 28-i folyamat” kezdetéig	60
<i>Külpolitika</i>	61
Aktivizálódó török külpolitika a kétpólusú világrend felbomlása után és a török öbölháborús szerepvállalás	61
A Szovjetunió felbomlása és a „török világ” felfedezése	63
A Balkán	64
Európai Gazdasági Közösség és Görögország	65
<i>Gazdaság és társadalom</i>	67
Gazdasági liberalizáció és válságok	67
Gazdaság, társadalom és politika kapcsolata – az iszlamizmus felemelkedése?	68
<i>Civil–katonai kapcsolatok</i>	70
Az 1997-es „posztmodern puccs” és a „február 28-ai folyamat” kezdete	70
<i>Kisebbségi kérdés</i>	72
AZ IGAZSÁG ÉS FEJLŐDÉS PÁRTJÁNAK TÖRÖKORSZÁGA	76
<i>Belpolitika</i>	76
Az AKP kezdeti évei	76
2008 után: egy egyre magabiztosabb AKP	78
2013-tól: harc Fethullah Gülenrel	79
Puccskísérlet és elnöki rendszer	80
<i>Külpolitika</i>	82
Törökország és a Nyugat percepcióinak lassú távolodása: megkérdőjeleződő EU-tagság és az Egyesült Államok iraki intervenciója	82
2008 után egyre magabiztosabb török külpolitika: független vagy elszigetelt?	83
<i>Gazdaság és társadalom</i>	85
A török gazdaság az AKP alatt	85
Politika és gazdaság összefonódása	86
Oktatási és egészségügyi reform	87
<i>Civil–katonai kapcsolatok</i>	88
<i>Kisebbségi kérdés</i>	90

KONKLÚZIÓ	92
FELHASZNÁLT IRODALOM	95

BEVEZETÉS

2023-ban tartják a Török Köztársaság fennállásának 100 éves évfordulóját. Az állami stratégiák, a politikai kampányszlogenek már évek óta 2023-ra készülnek. Méltán: az Oszmán Birodalom romjain, komoly harcok, óriási veszteségek árán Musztafa Kemál paşa, a későbbi Atatürk által létrehozott új állam sikeresen átvészelt e mű írásának időpontjáig 95 évet.

A magyar olvasók legújabban a 2015-ös migrációs válság idején, illetve a 2016-os EU–Törökország megállapodás révén szembesülhettek Törökország fontosságával. A Kurdisztáni Munkáspárt és az „Iszlám Állam” elleni harc, megannyi terrortámadás, a 2016. július 15-i puccskísérlet, a 2017. áprilisi alkotmánymódosító népszavazás és a 2018 nyarán tartott előrehozott választások az ország történelmének legújabb fejezeteként komoly válságról adnak tanúbizonyságot, melyek megannyi meg nem oldott problémára és jelenségre (kurdkérdés, fegyveres erők szerepe, politikai polarizáció és társadalmi megosztottság, modernizációs és gazdasági kihívások, külpolitikai nehézségek és komoly biztonsági fenyegetések) hívták fel a figyelmet.

Ezek a problémák és a felszín alatt megbúvó folyamatok azonban nem új keletűek. Jelentős részük már a köztársaság első éveitől kezdve jelen volt, így érdemes egy átfogó műben foglalkozni annak az országnak a történelmével, társadalmi folyamataival, amely állapota messze kihat a tágabban vett környezetére – s ezáltal történetesen hazánkra is. Különösen, ha hozzávesszük, hogy egy olyan országról van szó, amely évszázadokon keresztül a szomszédunk volt, s jelentős szerepet játszott a mi történelmünkben is.

A középkori és korai újkori, újkori Oszmán Birodalomról már csak a szoros kapcsolat, a közös történelem miatt is tengernyi szakirodalom áll rendelkezésre, azonban az I. világháborút követő időszak már jóval kevesebb érdeklődésre tart számot a kutatók részéről. Meglehetősen korlátozott számú könyv készült magyar nyelven a Török Köztársaság történelméről. Ezek közül a legfrissebb átfogó mű a 2007-ben megjelent *A Török Köztársaság története* című rövidebb lélegzetvételű könyv, melyet Flesch István jegyez. Flesch – aki maga évtizedeket töltött újságíróként Törökországban – további műveiben feldolgozta Atatürk életét, illetve az I. világháború időszakának éveit az *Örmények, törökök, kurdok* című munkájában. A Török Köztársaság történelmével további átfogó művek nem foglalkoznak, noha a 21. századi belpolitikai folyamatokról, elsősorban az Igazság és Fejlődés Pártjához kapcsolódó belpolitikai, külpolitikai és gazdaságpolitikai változásokról több hosszabb-rövidebb tanulmány látott napvilágot az utóbbi években többek között N. Rózsa Erzsébet, Szigetvári Tamás, Pintér Attila, Pénzváltó Nikolett, Kozma Tamás és Egeresi Zoltán tollából. Külön ki kell emelni a Vásáry István szerkesztésében *Törökország és az iszlám* címmel 2008-ban kiadott tanulmánykötetet. Meg kell említeni továbbá a Baranyi Tamás Péter és Szálkai Kinga szerkesztésében megjelent tanulmánykötetet (*Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*), mely kötet több mint egy tucat tanulmányának többsége a jelenkori külpolitikai viszonyokra koncentrál, azonban néhány értékes történelmi kitekintéssel is rendelkezik. Szigetvári Tamás *Európai integráció és/vagy keleti nyitás* című műve egyedülálló módon a gazdaság prizmáján keresztül vizsgálja Törökország jelenlegi helyzetét és külpolitikai elköteleződéseit. A Török Köztársaság politikai berendezkedéséről rövid, de a lehetőségekhez képest részletes leírást még Pintér Attila készített 2005-ben. Az azóta eltelt 13 évben azonban több fontos változás történt, de ezekről jobbra csak rövidebb lélegzetvételű elemzések láttak napvilágot.

Több, viszonylag újabb mű elsősorban a magyar–török kapcsolatokat veszi górcső alá, így például Kövecsi-Oláh Péter több tanulmánya és a két világháború között a két ország kapcsolatát részletesen kifejtő doktori disszertációja. Itt szintén kiemelendő Ablonczy Balázs *Keletrre, magyar!* című munkája, amely a magyar turanizmus elemzése közben felvillantja a török kapcsolatokat és a törökországi párhuzamokat.

Összességében kijelenthető, hogy az utóbbi tíz évben nem készült átfogó, a Török Köztársaság történelmével foglalkozó mű. Ennek pótlására tesz kísérletet a szerzőpáros. Jelen mű célja az elmúlt közel száz év eseményeinek és folyamatainak bemutatása, mellyel segíthet megérteni az Olvasó számára a jelen Törökországot.

A szerzők négy nagyobb időszak alapján négy fejezetben dolgozzák fel ezt az 1923-tól napjainkig terjedő időintervallumot. Ezek a keretek követik a török történelmi korszakolást, noha valószínűleg egy török történész sokkal több fejezetben, rövidebb időszakokra osztotta volna a 20. századot. A nagy korszakokon belül a szerzők ezt ugyanígy megtették. A négy fejezet időkeretének meghatározásánál az volt az elsődleges szempont, hogy markáns politikai-társadalmi-gazdasági trendváltások jelöljék ki a határokat. Ennek köszönhetően a korai köztársaság időszakát egészen a többpártrendszer és szabad választások bevezetéséig vizsgáljuk (1950), majd az 1980-as puccsot követő neoliberális gazdaságpolitika kezdete, végezetül az Igazság és Fejlődés Pártjának hatalomra jutása (2002) lettek azok a mérföldkövek, amelyek kijelölték a vizsgálandó időszakait.

Az első fejezet a korai köztársasággal foglalkozik, amely egyrészt Atatürk uralmát (1923–1938), majd İsmet İnönü elnökségét (1938–1950) foglalja magában. A kora köztársasági időszak a jelenlegi Törökország megalapozásának ideje, még az oszmán szultánok idején elkezdett nemzetiesítés és a szekuláris államrend projektjének radikális, felülről lefelé irányuló (top-down) reformok általi folytatása. A világháború és függetlenségi háború pusztításai után az Atatürk állam a status quóra és a határok biztosítására törekedett – az ezt folytató İsmet İnönü semleges is maradt a II. világháborúban.

A második fejezet a puccsokkal és belpolitikai válságokkal, polgárháborús helyzettel tarkított 1950 és 1980 közötti időszakot veszi górcső alá. Elsősorban a belpolitikai válságokat, így a gyenge és változékony kormánykoalíciók mögötti folyamatokat igyekszik feltárni, s elemzi a különböző puccsok (1960, 1971, 1980) és puccskísérletek (1961, 1962) mögött meghúzódó politikai és társadalmi tényezőket.

A harmadik fejezet az 1980-as puccs utáni politikai átalakulást és vele együtt a Turgut Özal-féle gazdasági liberalizációt és nyitást mutatja be. Ezek után feltárja az 1990-es évek szinte állandó kormányválságait és az ország keleti részén fellángoló harcot a török fegyveres erők és a Kurdisztáni Munkáspárt között. Ez az időszak a Necmettin Erbakan vezette iszlamista mozgalom felemelkedése majd bukása, ami a 2000-es évek elején a korábbi iszlamista tömb egységének végét jelentette, s egy új politikai formáció, a Recep Tayyip Erdoğan vezette Igazság és Fejlődés Pártjának megalakulásával ért véget.

Végül a negyedik, s egyben utolsó fejezet az Igazság és Fejlődés Pártjának felemelkedésével és hatalmon eltöltött 16 évével foglalkozik 2002-től 2018 elejéig. Ez az időszak Törökország látványos gazdasági fejlődését, a világ-gazdaságba történő integrációját és az európai uniós csatlakozási folyamat megindítását is jelentette. Az ország kedvező megítélésének köszönhetően az úgynevezett „arab tavasz” idején már a „török modellről” – egy iszlamista párt demokratikus keretek között történő hatalomszerzéséről – cikkeztek, példát állítván a különböző arab országok számára. Ez a kedvező imázs 2013 után megváltozott, s egyre autoriterebb irányba fejlődött az ország – azonban, mint látható, a korábbi fejezetek alapján, ez nem példa nélküli Törökország történetében.

A szerzők a politikai és gazdasági folyamatok jobb megértése miatt úgy döntöttek, hogy öt dimenzióban vizsgálják az egyes korszakok történéseit. Egyrészt adnak egy átfogó belpolitikai fókuszú áttekintést, majd külön foglal-

koznak a külpolitikával, a gazdasági-társadalmi folyamatokkal, a Törökországban fontos szerepet játszó haderővel (civil–katonai kapcsolatokkal) és a kisebbségi kérdéssel. Ezáltal a történelmi korszakolást megőrizve, ugyanakkor a fontosabb témákat lineárisan egymás után fűzve tudja végigkövetni a Török Köztársaság 20. és 21. század eleji történetét az Olvasó.

A TÖRÖK KÖZTÁRSASÁG SZÜLETÉSE

BELPOLITIKA

A köztársaság kezdeti évei

Az első világháború 1918. október 31-én, a mudroszi fegyverletétellel ért véget a központi hatalmak oldalán 1914-ben hadba lépett Oszmán Birodalom számára. Az egyszerre több arcvonalon vívott háború és a túlerő felőrölte az oszmán fegyveres erőket, így lényegében feltétel nélkül kényszerültek letenni a fegyvert. A győztesek által felvázolt háború utáni rendezési terv rendkívül szigorú feltételeket szabott: a sèvres-i békeszerződés értelmében az ország területének mintegy kétharmadát veszítette volna el. 1920. augusztus 10-én VI. Mehmed (Vahideddin) szultán (uralkodott 1918–1921) aláírta a sèvres-i békediktátumot. E döntésébe azonban közel sem nyugodott bele mindenki az országban. Anatóliában fokozatosan kibontakozott a török függetlenségi mozgalom: az 1919. május 19. és 1923. július 24. között zajló függetlenségi háború (törökül Kurtuluş Savaşı, Millî Mücadele vagy İstiklâl Harbi) sikerrel érte el az 1920-as sèvres-i békeszerződés revízióját. A nemzeti erők (milli kuvvetler) elsőként az örményeket kényszerítették békekötésre Gümrünél 1920. december 2-án, felszabadítva Kelet-Anatóliát. Ezt követően a nyugati arcvonalra és a görögök elleni küzdelemre helyeződött át a harcok súlypontja. A görögök fölött aratott katonai győzelmek İnönünél és Sakaryánál jelentősen hozzájárultak az Ankarai Egyezmény aláírásához 1921. október 20-án, melynek következményeként a franciák kivonultak a megszállt Délkelet-Anatóliából, az olaszok pedig Antalya térségéből. A török függetlenségi háborút lezáró békekonferencia 1922 novemberében Lausanne-ban nyílt meg.¹

Musztafa Kemál² (1881–1938), a későbbi Atatürk³ katonatisztként a kezdetektől fontos szerepet töltött be a függetlenségi harcokban. 1921. augusztusi főparancsnoki kinevezése hozzájárult ahhoz, hogy sorozatos vereségeket követően az oszmánok átvegyék a hadászati kezdeményezést. A katonai sikerek Musztafa Kemál későbbi politikai vezetői szerepét is megalapozták. Az 1921. szeptemberi sakaryai győzelmet követően már egyértelműen az övé volt a domináns erő a nemzeti mozgalmon belül. Musztafa Kemál az 1923-as év történelmi jelentőségű reformjainak élére állt, és az 1923. október 29-én megalakult Török Köztársaság első választott elnöke, illetve alapító atyja lett.⁴

¹ A török függetlenségi mozgalom ügyét megkönnyítette a Moszkvával 1921. március 16-án aláírt kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, mely eredményeként a szovjet-oroszok – ezzel a kemáli kormányt nemzetközi szinten lényegében elsőnek legitimként elismerve – pénzt és fegyvert is szállítottak Atatürk haderejének. A szerződés a mai napig hatályban van a két állam között.

² A kötetben a török neveket eredeti írásmódjuk szerint közöljük Mustafa Kemal kivételével, akinek esetében a magyar szóhasználatban meggyökeresedett magyar kiejtés szerinti írásmódot (Musztafa Kemál) használjuk.

³ 1934-ben a török parlament adományozza részére az Atatürk, vagyis „a törökök atyja” nevet. Musztafaként született, a Kemál (tökéletes) nevet a tanítójától kapta. Ez egészült ki a függetlenségi során a Gázi (hős) jelzővel. Így állt össze a Gázi Musztafa Kemál Atatürk név.

⁴ Andrew Mango (2002): *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*. The Overlook Press.

Musztafa Kemálnak a kezdeti években komoly belharcok során kellett konszolidálnia a hatalmát. A reformot követelőknek elsőként a szultán és az isztambuli szultáni udvar köré csoportosult elitek hatalmát kellett visszaszorítani. Ebben nagy szerepe volt az 1920. április 23-án az isztambuli kormánnyal szemben Ankarában megalakult Török Nagy Nemzetgyűlésnek (Türkiye Büyük Millet Meclisi, a továbbiakban: TBMM). A TBMM 1922. novemberi határozatával eltörölte a szultanátus intézményét. A lépés kiváltójaként a lausanne-i békekonferencia kezdete szolgált, ahova a nagyhatalmak mind az isztambuli, mind az ankarai kormányt meghívták. Musztafa Kemál azonban kijelentette, hogy az isztambuli kormánynak semmilyen jogalapja nincs a török nemzet képviselőire a békekonferencián; azt a török emberek egyetlen legitim képviselőjeként a TBMM fogja ellátni. 1922. november 1-ji trónfosztását követően az utolsó oszmán szultán, Vahideddin november 17-én egy brit csatahajó fedélzetén kényszerült elmenekülni az országból.⁵

A szultanátus eltörlésével egy időben nem szűnt meg ugyanakkor a kalifátus intézménye. Vahideddin trónfosztásának másnapján az utódlási láncban utána következő Abdülmecid Efendit választotta kalifának a török nemzetgyűlés. A Musztafa Kemállal szemben álló konzervatív erők számára így az Oszmán-ház, illetve az iszlám továbbra is komoly legitimációs bázisként volt jelen. A kalifát az ellenzék szimbólumként használta, alternatív hatalmi pólust képezve a köztársasági elnökkel szemben.⁶ A kalifa támogatói és a kemalisták ellenzői között nem csak a vallásos rétegeket találhatjuk meg, hanem sok szekulárist is. A régi oszmán elitnek (értelmiség, katonaság egy része) érdeke volt fenntartani az őket biztos magas pozíciókhoz és életszínvonalhoz segítő régi rendszerből annyit, amennyit lehetett.⁷ Ezek az erők a köztársasággal szemben sokkal inkább egy alkotmányos monarchiát preferáltak volna. Az általuk megtestesített elképzelésekkel szemben 1924. március 3-án hozott döntésével a kemalisták által irányított TBMM megszüntette a kalifátus intézményét, és száműzte az Oszmán-ház minden tagját Törökországból.⁸

A Musztafa Kemál víziójára veszélyt jelentő erők között olyanok is jelen voltak, akik a rendszeren belül maradvá, annak játékszabályait betartva próbáltak kiemelkedni. 1924. november 17-én Musztafa Kemál pártjából, a parlamentben addig egyedülként jelenlévő politikai pártból, a Köztársasági Néppártból (Cumhuriyet Halk Partisi, a továbbiakban: CHP)⁹ kiválva megalakult Kâzım Karabekir, Ali Fuad Cebesoy és Rauf Orbay vezetésével a Progresszív Köztársasági Párt (Terakkıperver Cumhuriyet Fırkası, a továbbiakban: TCF). A TCF-nek azonban nem volt lehetősége valódi ellenzéki párttá válni. 1925 februárjában felkelés tört ki Kelet-Anatóliában, mely megerősíteni látszott a vallásos reakcióktól és ellenforradalomtól való – a korabeli török társadalmat tekintve reálisnak értékelhető – félelmet. Musztafa Kemál a felkelésre adott válaszként – a március 3-án Fethi (Okyar) helyére miniszterelnöknek visszahozott İsmettil – keresztül vitt egy rendkívül szigorú törvényt (Takrir-i Sükûn Kanunu, vagyis Törvény a rend fenntartására). Az új jogszabály lényegében abszolút hatalmat adott a kormánynak a következő két évre, illetve a sorozatos meghosszabbításokkal egészen 1929. március 4-ig. A hatalmat különleges bíróságokon keresztül gyakorolva (Függetlenségi Törvényszékek) a rezsim ellenfeleit hatékonyan elhallgattatták.¹⁰ 1925 júniusában a Progresszív Köztársasági

⁵ Hakan Özođlu (2011): *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic*. Praeger.

⁶ Feroz Ahmad (1993): *The Making of Modern Turkey*. Routledge. 54–55.

⁷ Uo.

⁸ Ebből a szempontból történelmi jelentőségűnek tekinthető a török külügyminiszter 2018. februári bejelentése, melyben felvetette annak lehetőségét, hogy török állampolgárságot nyújtanának az Oszmán-ház minden külföldön élő tagjának.

⁹ Néppárt néven alapítják 1923-ban; 1924. november 10. óta Köztársasági Néppárt.

¹⁰ Ahmad (1993): *i. m.* 58.

sági Pártot feloszlatták. Több mint 500 embert ítéltek halálra. A kemalisták a felkelés által nyújtott lehetőséget arra használták, hogy radikális reformokat hajtsanak végre, amelyek másként az ellenzék és a tömegek ellenállásával találkozott volna. Így azonban átmenetileg minden politikai aktivitás megszűnt a kormányzó párton kívül.

Musztafa Kemál, hogy az egységet a fejekben is megteremtse, a CHP 1927. október 15–20. között tartott pártkongresszusán hat napot át, összesen 36 órás beszédet olvasott fel, mely *Nutuk* (Beszéd) néven vált ismertté.¹¹ A beszéd az 1919 utáni események hivatalos értelmezését adja, egyben megteremti a Török Köztársaság születésének, illetve a török nemzet újjászületésének mítoszát. A *Nutuk* végigvezet rajta, hogyan építette fel a török nép a török nemzetállamot a függetlenségi küzdelemben, a nemzeti akaratra támaszkodva, legyőzve a számos külső és belső ellenséget.¹²

Az ország gyökeres átalakítását célzó reformokat a szerves fejlődéshez szükséges alapok hiányában felülről, erővel kellett bevezetni, ami számos komoly konfliktussal járt. A növekvő társadalmi elégedetlenség levezetése érdekében Musztafa Kemál 1930-ban úgy döntött, kísérletet tesz a többpártrendszer bevezetésére. Júliusban hazahívták az 1925-ben Párizsba nagykövetnek kiküldött Fethit, majd megállapodtak vele, hogy a vezetésével létrehozzák a lojális ellenzéki Szabad Köztársasági Pártot (Serbest Cumhuriyet Fırkası). Az emberek reakciója váratlanul érte a rezsimet. Olyan mértékű volt már az elidegenedés a politikai vezetéstől, hogy kitörő lelkesedéssel fogadták az új pártot.¹³ Fethit tömegek köszöntötték mindenhol, ahova ment. Megjelenését tömegmegmozdulások, sztrájkok kísérték. Musztafa Kemál így nagyon hamar, 1930. november 17-én véget vetett a kétpárti kísérletnek.

Az 1930-as évben történt még egy olyan esemény, ami sokként hatott a rezsimre. Az incidensre december 23-án, a Nyugat-Anatólia fejlett régiójában található Menemen városában került sor. Egy demonstráció bontakozott ki, ahol a régi rend támogatói a kalifátus és a saría visszaállítását követelték. A megmozdulás vezetője, Mehmed dervis, az 1926-ban feloszlott nakşibendi rend tagja, azt hangoztatta, hogy ő a Mahdi („Messiás”), majd lefejezte a helyszínre kiküldött török tartalékos tisztet, akinek fejét zászlórúdra tűzve hordták körbe a városban.¹⁴ A felkelést a fegyveres erők odavezényelt egységei azonban gyorsan leverték.

A kormány ezen a ponton nem halogathatta tovább annak fel- és elismerését, hogy a kemalista reformok nem vertek kellő mértékben gyökeret a török társadalomban: az embereknek el kell magyarázni az új intézkedések szükségességét, valamint alátámasztani megfelelő ideológiával és intézményekkel. 1931 májusában a CHP harmadik pártkongresszusán Musztafa Kemál újradefiniálta pártját. Ekkor fogadták el az úgynevezett „hat nyilat” (Altı Ok), azt a hat politikai vezérlő elvet (republikanizmus, szekularizmus, nacionalizmus, populizmus, etatizmus, reformizmus), mely a pártprogramból 1937. február 5-én a török Alkotmányba is átkerült. A szimbolikus „hat nyíl” a mai napig látható a CHP emblémáján.¹⁵

¹¹ Mustafa Kemal Atatürk (2013): *Nutuk*. Alfa Yayınları.

¹² Toni Alaranta (2006): Mustafa Kemal Atatürk's Six-Day Speech of 1927: Defining the Official Historical View of the Foundation of the Turkish Republic. *Turkish Studies*, 9. évf. 1. sz. 115–129.

¹³ Ahmad (1993): *i. m.* 59.

¹⁴ Umut Azak (2007): A Reaction to Authoritarian Modernization in Turkey: The Menemen Incident and the Creation and Contestation of a Myth, 1930–31. In Touraj Atabaki szerk.: *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*. Tauris.

¹⁵ Siska Katalin (2017): Az atatürkizmus „hat nyila”. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. évf. 2. sz. 201–213.

KEMALIZMUS/ATATÜRKIZMUS¹⁶ – A HAT ALAPELV

Republikanizmus (*cumhuriyetçilik*)

1923. október 29. óta Törökország államformája köztársaság. Az Oszmán Birodalom utolsó uralkodóját száműzték, a parlament pedig köztársasági elnökké választotta Musztafa Kemált. „A szuverenitás feltétel nélkül és korlátlanul a nemzeté. A végrehajtó és a jogalkotó hatalmat a parlament testesíti meg, amely a nemzet kizárólagos és valódi képviselője. A két fogalmat egy szóban foglalhatjuk össze: Köztársaság.”¹⁷ Atatürk szavai mellett a köztársaság legfontosabb ismérvei a CHP 1935-ös programja alapján a következők: népszuverenitás, jogállamiság, ciklikusan ismétlődő parlamenti választások, tisztségviselők választása, hatalmi ágak szétválasztása, alkotmányos korlátok.

A demokrácia a gyakorlatban azonban számos sebből vérzett ebben az időszakban. Musztafa Kemál erőskezű vezetőként kormányzott. Ő maga úgy fogalmazott: a reformok annyira elengedhetetlenek, hogy ha kell, készek vagyunk „*akár életeket is áldozni érte*”.¹⁸ Hasonlóan emlékeztet egy másik kijelentése, amelyet gyakran idéznek ebben a vonatkozásban: „*En vagyok Törökország. Aki engem akar megsemmisíteni, az magát Törökországot akarja megsemmisíteni. (...) Népemet mindaddig kézen fogva vezetem, ameddig nem lesznek biztosak a lépétei, és ameddig nem ismeri útját.*”¹⁹

Szekularizmus (*laiklik*)

A szekularizmusnak történetileg két fő típusát szokás elkülöníteni: a francia és az amerikai modellt. A francia forradalomban gyökerező francia típusú szekularizáció gyakorlatilag teljesen száműzi a vallást a közéletből a magánéletbe. Tiltja minden vallási szimbólum használatát állami középületekben, így próbál semleges maradni.²⁰ Ezzel szemben az amerikai szekularizmus pluralista. Nem emeli a vallástalanságot a vallásosság fölé – vagy fordítva –, sem egyik vallást a másik fölé. Az Egyesült Államok alkotmánya kimondja: „*A Kongresszus nem alkot törvényt a vallás vonatkozásában, vagy tiltja meg annak szabad gyakorlását; nem csorbítja a szólás vagy a sajtó szabadságát, vagy az emberek békés gyülekezésének jogát.*”²¹

Az ataturki szekularizmus egyértelműen a francia modellhez áll közelebb, amit mutat a fogalom nyelvbeli megjelenítésére használt *laiklik* szó is, amit a francia *laïcité* szóból vettek át. A szekularizmus fejlődése Európában több évszázadon keresztül, küzdelmek közepette zajlott, mely történelmi tapasztalatokon Törökország nem esett át.

¹⁶ A kemalizmus és ataturkizmus kifejezéseket a könyvben ekvivalensként használjuk. Arról, hogy melyik kifejezés a helyénvalóbb Törökországban ma is (politikai töltetű) vita zajlik.

¹⁷ *Atatürk ilkeleri*. Forrás: ata.tsk.tr (A letöltés dátuma: 2017. 10. 02.)

¹⁸ Flesch István (2004): *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina. 305.

¹⁹ Idézi Flesch István (2007): *A Török Köztársaság története*. Corvina. 37–38.

²⁰ Vásáry István (2008): *A muszlim demokrácia esélyei Törökországban*. In Vásáry István szerk.: *Törökország és az iszlám: az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete. 79–109.

²¹ Lásd az Egyesült Államok alkotmányának 1. alkotmánykiegészítése.

A szervesen fejlődés negatív hatásai azonban a mai napig érzékeltetik hatásukat – nem utolsósorban egy lassú visszarendeződés formájában.

A kemalizmus nem volt nyíltan vallásellenes. „*Tiszteljük a vallást, nem vagyunk a szabad gondolkodás ellen. Csúpán azt kívánjuk biztosítani, hogy vallással kapcsolatos ügyek ne ütközzenek az állam és a nemzet ügyeivel*” – mondta Atatürk, aki egyébként maga is hívő muszlim volt.²² A vallás általános tiltása helyett az állam csak a népi vallásosság formáit, például a szúfi rendeket nyilvánította haladásellenesnek (1925-ben törvényben tiltották be a dervisrendeket), és egy megreformált, felvilágosult, szunnita államvallást igyekezett támogatni.

A török állam végső soron nem az egyházi szervezetek különválasztását valósította meg, mint a szekularizáció keretében Nyugat-Európában általában, hanem fennhatósága alá helyezte az egyházat, mintegy államosította azt.²³ 1924-ben létrehozták a Vallási Ügyek Elnökségét (Diyanet İşleri Başkanlığı, a továbbiakban: Diyanet), melyen keresztül az állam közvetlenül átvehette az irányítást minden vallási tevékenység fölött. A mai napig a Diyanet a legfelsőbb szerv minden vallással kapcsolatos ügyben. A jogtudósok és imámok a Diyanet fennhatósága alá tartoznak, és állami tisztviselőként az államtól kapják a fizetésüket, sőt, az is központosítva van előírva, hogy mit mondjanak a pénteki imán. A Diyanet elnökét a miniszterelnök nevezte ki, és neki tartozott közvetlen felelősséggel. A Diyanet, mely több tízezer embert foglalkoztat országsszerte, a kemalizmus, a laicizmus és a köztársasági rend egyik fontos eszmei őrzőjévé és fenntartójává vált.²⁴

Atatürk 1927-ben Mehmed Fuad Köprülü vezetésével megalakított egy bizottságot, amelynek célja az volt, hogy létrehozzon egy olyan megreformált iszlámot (Çağdaş İslam), amely összeegyeztethető a kemalizmus modernizációs törekvéseivel, és amely a török nemzetépítés eszközüül szolgál. Egy találó megfogalmazás szerint: „*Isten helyébe a 'Nemzet' került, melyet Atatürk ikonikus státusza szimbolizált, mint a szuverenitás forrása és az imádat tárgya.*”²⁵ Egy, a külsőségekben megnyilvánuló példát említve, az „igazi iszlám”, amely összhangban áll az ésszel, nem kényszerítheti például a nőket, hogy teljes testüket és arcukat eltakaró ruhákat hordjanak. E reformok keretében fordították le a Koránt arabról törökre, vagy tették kötelezővé az imára hívás, az *ezán* török nyelvű recitálását. A közvetlen vallásgyakorlás megváltoztatására irányuló kísérletek azonban, mivel felülről, külső kényszer formájában érkeztek, és nem belső megújulásról volt szó, hosszú távon nem lehettek sikeresek. Ezt mutatja például az is, hogy 1950-től a *müezzin* már ismét arab nyelven hívja imára a híveket.²⁶

²² Atatürk ilkeleri. Forrás: ata.tsk.tr (A letöltés dátuma: 2017. 10. 02.)

²³ Vásáry (2008): *i. m.*

²⁴ Uo.

²⁵ Eyüp Sabri Çarmıklı (2011): *Caught between Islam and the West: secularism in the Kemalist discourse.* 141. Forrás: westminsterresearch.wmin.ac.uk (A letöltés dátuma: 2017. 10. 02.)

²⁶ Uo.

Nacionalizmus (milliyetçilik/ulusçuluk)

Az atatürki nacionalizmus célja egy független, erős ország létrehozása volt, mely mentes a külföldi befolyástól. A nemzetállam létrehozását Atatürk a modernizáció alapjának tekintette.²⁷ A CHP 1935-ös pártprogramja a nacionalizmust illetően úgy fogalmaz: „A párt fontosnak tartja a török társadalmi közösség speciális karakterének és teljesen független identitásának a megőrzését.”

Az atatürki nacionalizmus nem mások ellen irányult, nem agresszív és nem expanzionista. A törökösítéssel a cél egy *egység* létrehozása és megszilárdítása, a kohézió keresztül az ország megerősítése, és az állam egységét fenyegető szeparatista mozgalmak felszámolása. Atatürk nem utasította el ideológiai szinten a pántörök vonalat, sokkal inkább képességbeli kérdésnek látta. Volt annyira realista, hogy felismerje, országa még nem elég erős, főként egy szovjetekkel szembeni konfrontációhoz, amely a közép-ázsiai terjeszkedés elkerülhetetlen velejárója lett volna.²⁸

Az atatürki nacionalizmus nem volt ugyan rasszista, de az asszimiláció elérése érdekében nem ismert el az ország területén a törökön kívül más nemzetet. Minden polgárt, aki a Török Köztársaság területén élt, állampolgársága szerint töröknek tekintettek, függetlenül attól, hogy etnikailag görögök, kurdok, örmények vagy zsidók voltak. „*De boldog, aki töröknek mondja magát!*” (*Ne mutlu Türküm diyene!*) – hangzik az atatürki mondás. Az atatürki nacionalizmus úgy próbálta megteremteni a kohéziót, hogy megkerülte a vallási és etnikai kérdéseket – egyszerűen kivették azokat a nemzet hivatalos definíciójából. Ezek helyett a kulturális és nyelvi egységre, a közös múltra és erkölcsre alapoztak, és azt remélték, hogy a törökösítési politika sikeresen integrálja majd az addig még nem teljesen asszimilálódott etnikai csoportokat a török nemzetbe.²⁹

A nacionalizmus fogalma az atatürkizmusban a török állampolgárok összetartását, nemzeti érzelmeinek előtérbe helyezését, a nemzeti büszkeséget is jelentette. A hivatalos nacionalizmus – Tanıl Bora szavaival élve – „*exhícionista*”. A politikai retorikát „közhelyekkel” árasztja el, a közéletben pedig a nemzetállami szimbólumok (például zászló, Atatürk-képmások, félhold) féktelen fogyasztása jellemzi.³⁰

Az újonnan született Törökországnak (amelyet 1921-től hivatalosan is így, vagyis *Türkiyének* hívtak) a propagált közös török kultúra terjesztése előtt azonban előbb még létre kellett hoznia azt. Meg kellett teremtenie például a korábbi oszmán helyett a török történelmet. A '30-as években publikált munkák a muszlim gyökerek hangsúlyozása helyett a török és (például) hettita nép közötti rokonság és leszármazás alapjait fektették le, ami azt is bizonyította volna, hogy megelőzték a görögöket Anatólia terület elfoglalásában.³¹

²⁷ Suna Kili (1981): *Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 230–246.

²⁸ Uygur Suphi Aktan (2008): *The Founding Ideology of the Republic of Turkey: Kemalism*. Forrás: content.lib.utah.edu (A letöltés dátuma: 2016. 10. 02.)

²⁹ Paul Dumont (1984): *The Origins of Kemalist Ideology*. In Jacob M. Landau szerk.: *Atatürk and the Modernization of Turkey*. BRILL. 25–44.

³⁰ Tanıl Bora (2003): *Nationalist Discourses in Turkey*. *South Atlantic Quarterly*, 102. évf. 2–3. sz. 433–451.

³¹ Egeresi Zoltán (2011): *Repedező nemzetállam? A török nemzetépítés és kurd nemzetalkotás*. Forrás: grotius.hu (A letöltés dátuma: 2017. 10. 14.)

Populizmus (*halkçılık*)

A kemáli értelemben vett populizmus kulcsszavai az egyenlőség és a szolidaritás. A török függetlenségi háború csak a különböző társadalmi osztályok együttműködésével lehetett sikeres. Atatürk célja az volt, hogy a háborút követően is fenntartsa ezt az egységet.³² A gyakorlatban az egyenlőség többek között az Oszmán Birodalom örökségeként fennálló kiváltságok, például különböző címek eltörlését jelentette, kiegészítve a névreformmal, de ide tartozik az is, hogy 1934-ben választójogot kaptak a nők.

Az ataturki populizmus egy másik megközelítésből egyfajta reakciónak tekinthető a határon keresztül lassan átgyűrűző bolsevik ideológiával szemben. A populizmus e török válfaja a szolidaritáson keresztül az osztályharc értelmetlenségét hangsúlyozta. „*Nincsenek osztályok, foglalkozások vannak*” - vált a rendszer egyik jelmondatává. A kemalisták meggyőződése szerint, ha úgy alakítjuk a társadalmat, hogy minden foglalkozási csoport szolidáris legyen egymáshoz, akkor nincs szükség a „szociáldarwinizmus” vég nélküli osztályharcára.

A CHP 1935-ös pártprogramja a populizmus kapcsán a következőket mondja ki: a szuverenitás forrása a nemzet; a törvény előtt mindenki egyenlő; nem ismernek el kiváltságokat; valamint a török társadalmi osztályok létét. A gazdálkodók, kézművesek, iparosok, kereskedők, köztisztviselők és a többi foglalkozási csoport működése „*elengedhetetlen az élethez és a többiek, valamint a közösség boldogulásához*”. Már önmagában a CHP nevében a „*halk*” (nép) szó is azt mutatja, hogy nem osztályérdekeket képviselnek, hanem a nép egészét. Ezzel jól lehetett legitimálni a fennálló egypártrendszert is: mivel a török társadalomban nincsenek osztályok, nem szükségesek pártok, amelyek a részérdekeket védik. A CHP mindenki szócsöve, az egész nemzetet képviseli.³³

Etatizmus (*devletçilik*)

Kemalista kontextusban a *devletçilik* (etatizmus) szónak két elkülönülő, de egymáshoz kapcsolódó jelentése van. Általános értelemben egy olyan stratégiát jelöl, amelyben az állam beavatkozik a társadalmi, gazdasági, kulturális és oktatási tevékenységekbe. Atatürk szavaival megfogalmazva: „*Az általunk alkalmazott etatizmus, miközben prioritást ad az egyéni munkának és erőfeszítésnek, az állam beavatkozását valósítja meg mindazon szférákban, ahol az általános érdek vagy a nemzet érdeke megkívánja. Célunk mindezzel az ország vezetése a lehető legkevesebb késlekedéssel a prosperitás és jólét felé.*” Általánosságban tehát az etatizmus az állam paternalista hozzáállását jelenti. Egy olyan rendszert, ahol az állam felelős a nemzet életének megszervezéséért, és ahol az állam feladata, hogy megoldást találjon az összes problémára.³⁴

A legtöbb hivatkozás az etatizmusra a kemalizmussal összefüggésben azonban az ankarai kormány gazdaságpolitikájára vonatkozik, amelyet az első világháború traumáját követően a török gazdaság újjászervezésére, és a világgazdasági válság negatív helyi hatásainak enyhítésére használt az 1930-as években. A *devletçilik* szó szűkebb jelentésben tehát egy specifikus gazdaságpolitikát jelöl, melynek bemutatására egy későbbi alfejezet vállalkozik.³⁵

³² Kili (1981): *i. m.* 99.

³³ Dumont (1984): *i. m.* 32-33.

³⁴ Dumont (1984): *i. m.* 39.

³⁵ Uo.

Reformizmus/Forradalmiság (*inkılapçılık*)

Az *inkılapçılık* a kemalista eszköztár nyugati nyelvekre egyik legnehezebben lefordítható fogalma. Többnyire revolucionizmusnak (forradalmiság) vagy reformizmusnak szokták fordítani. A szó igazi jelentése azonban valahol a kettő között keresendő. Az *inkılapçılık*nak mind az *ıslahat* (~reform), mind az *ıhtılal* (~forradalom) szóval átfedése van. Az *inkılap* és az *ıslahat* egyezik a tekintetben, hogy a változás nem egy hirtelen, kaotikus forradalmi hevület következménye, az *inkılap* ugyanakkor túlmutat egyszerű reformon (*ıslahat*) az átalakulás kiterjedését tekintve. Az *inkılap* megfelel az *ıhtılal* fogalmának a változás grandiózusságában, de sokkal rendezettebb a mód, amelyen előidéz. Az *inkılap* szót tehát a fentiek értelmében leginkább talán széleskörű, átfogó átalakításként fordíthatnánk.³⁶

Az átalakítás legfontosabb ismérve a kemalista szóhasználatban, hogy tudatos politikát jelöl, az átfogó reformok tudatosan tervezett véghez vitelét, nem egy spontán folyamatot. A fogalom kiterjed a jövőre is: fontosnak tekintették, hogy az ország irányítói maradjanak reformisták, hogy meg tudjanak birkózni a későbbiekben felmerülő problémákkal.³⁷

*İnkılapçılık*nak lenni azt jelentette egy kemalista számára, hogy elkötelezi magát a modernizáció mellett, és könyörületet nem ismervé harcol azért, hogy Törökország egy gyors ütemben előrehaladó országgá alakuljon át, mely képes fontos szerepet játszani az európai népek kórusában. A „forradalom” többek között a kilátásokban bekövetkező változást, a nyugati életmód, új technikák átvételét, a tudatlanság és babona elleni harcot, gazdasági fejlődést, és legfőképp az állandó tudományhoz való folyamódást jelentette.³⁸

A reformokat felülről és rendkívüli sebességgel vezették be. Elképesztő mértékű volt a változás, amit alig egy évtized alatt vittek véghez az alapvető struktúrákban. A sietség oka abban a felismerésben keresendő, hogy a Nyugat és Kelet közötti szakadék csökkentésére nem elég, ha a török modernizáció ugyanolyan ütemben halad tovább, mint a nyugati, mert ezzel csak tartani tudja a meglévő szakadék méretét. A törökországi változások üteme tehát gyorsabb kell, hogy legyen a nyugatinál. Ez a sürgősség áthatja az egész kemalista diskurzust, a fenti gondolatmenet pedig legitimálja a rendszer időnkénti türelmetlenségét és intoleranciáját is. De ami talán még fontosabb, hogy ez ad engedélyt a kemalizmusnak arra, hogy lemondjon az oszmán török hagyatékról: nincs idő azon vitázni, hogy a múlt mely részét kell megtartani, és melyet elhagyni, mivel a Nyugat újabb és újabb magasságokba emelkedik. Még ha el is követnének néhány hibát, és az oszmán hagyomány néhány értékes elemét eldobnák a folyamat során, mivel nyugati elemekkel cserélik le őket, jóknak kell lenniük.³⁹

A kemalisták számára uralmuk nem a fennálló rend felforgatása volt, vagy egy epizód a reformokban, hanem egy olyan mozgalom, mely a társadalom teljes átalakítását célozta, szükség esetén radikális eszközökkel. Az *inkılapçılık* volt a módszer és tulajdonképpen maga a folyamat, amellyel Törökország felemelését véghez vihetik.

³⁶ Dumont (1984): *i. m.* 34.

³⁷ Artun Ünsal (1979): Realization of an Utopia by a Realist. 34. In *The Turkish Yearbook of International Relations*. AÜSBF Yayınları, XXVIII. 27-57.

³⁸ Dumont (1984): *i. m.* 34.

³⁹ Çarmıklı (2011): *i. m.* 253.

Atatürki reformok

Atatürk hatalomra kerülését követően reformok sorával kezdte meg Törökország gyökeres átalakítását. Az Oszmán Birodalom hanyatlásával párhuzamosan a 19. századtól, különösen a Tanzimát⁴⁰ reformjaitól kezdve folyamatosan jelen volt a törekvés a „nyugati út” átvételére. A többek között Atatürkre is nagy hatást gyakorló Abdullah Cevdet 1913-ban a következőképpen fogalmazta ezt meg: „Nincs második civilizáció. A civilizáció az európai civilizációt jelenti. Ezt pedig rózsáival és töviseivel együtt kell átvenni.”⁴¹ A cél nem elsősorban a nyugatosodás volt, hanem a modernizáció - amihez a nyugatosodáson keresztül vezet az (egyetlen) út.

A reformok széles köre valósult meg. A már említett kulcsfontosságú politikai reformok mellett (1923. október 29. a köztársaság kikiáltása, 1924. március 3. a kalifátus megszüntetése) átalakult a jogrendszer. 1926. március 1-jén új büntetőtörvénykönyvet fogadtak el olasz mintára, október 4-én svájci mintára új polgári törvénykönyvet.

A legtagabb kategóriát a társadalmi, oktatási és kulturális reformok tették ki. 1925-ben bevezették például a „kalap-törvényt”: betiltották a fezt, és kötelezővé tették a kalapot a férfi közalkalmazottak számára. Az öltözködésről szóló 1934-es törvény előírta többek között öltöny és nyakkendő viselését is. Érdekes, hogy a nők ruhaviseletét illetően nem született jogszabály. A közvélekedéssel ellentétben Atatürk nem tiltotta be a női fejkendő viselését, erre majd csak az 1980-as katonai puccsot követően kerül sor Törökországban.

A nők egyre nagyobb egyenjogúságot kaptak. Először olyan kérdésekben, mint az örökösödés vagy a válás, majd 1934. december 5-től teljes körű politikai jogokat, köztük választójogot is. Azt, hogy Kemál reformjai nem csupán a látszatot szolgálták, mutatja, hogy az 1935-ös választások után a Török Nagy Nemzetgyűlésben magasabb volt a női képviselők aránya, mint a korabeli brit és amerikai törvényhozásban.⁴²

Bezáratták a dervisrendeket. Épületeiket múzeummá alakították. 1925. december 26-án átálltak a Gergely-naptár használatára, valamint a vasárnapot nyilvánították péntek helyett a hivatalos pihenőnappá. Átalakították az oktatási rendszert. Kemál 1924-ben meghívta Törökországba az amerikai oktatási reformert, John Dewey-t, hogy segítsen mindebben. Új műfajokat igyekezett meghonosítani: 1934-ben Ankarában színpadra állították az első török operát, az *Özsoyt*.⁴³ 1928. november 1-jén kihirdették az átállást a latin betűk használatára az arab helyett. Az új ábécé bevezetését követően az írni-olvasni tudók aránya az 1923-as 9%-ról 1940-re 22,4%-ra, 1970-re 54,67%-ra nőtt a hat éven felüli lakosság körében.⁴⁴ Musztafa Kemál maga is jó példával igyekezett elől járni, és járta az országot, hogy személyesen népszerűsítse a kalap viselését, vagy akár részt vegyen az új ábécé oktatásában.

⁴⁰ Tanzimátnak nevezzük az 1839 és 1876 között I. Abdülmecid és Abdülaziz szultánok alatt az Oszmán Birodalomban lezajlott, nyugati mintákra építő reformidőszakot. A széleskörű, többek között az oktatást, jogrendszert, katonaságot érintő reformfolyamat megalapozta a birodalom fokozatos modernizációját. Kimondták többek között a muszlimok és nem muszlimok jogegyenlőségét, kizárólagos uralkodói joggá tették az adóbehajtást. Bővebben lásd Seçil Akgün (1991): *The Emergence of the Tanzimat in the Ottoman Empire. Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2. sz. 1-14.

⁴¹ Adullah Cevdet (1913): *Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Beyin Geçen Nüşhadaki Şime-i Husûmet Makalesine Cevap. İctihat*, 1913/89. sz.

⁴² Tarján M. Tamás: *1938. november 10. Musztafa Kemal Atatürk halála*. Forrás: rubicon.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 23.)

⁴³ A mű Atatürk megrendelésére készült. A történet Firdauszí Sahnáméjából (Királyok könyve) merít. Egy ikerpárról szól, akik a török és perzsa nép közötti barátságot jelképezik. Reza Pahlavi iráni sah díszvendégként részt vett a bemutatón.

⁴⁴ Michael Winter (1984): *The Modernization of Education in Kemalist Turkey*. 190. In Jacob M. Landau szerk.: *Atatürk and the Modernization of Turkey*. BRILL.

Eltörölték az addig használatos rangokat és címeket (hacı, hoca, ağa, paşa stb.). Helyette a családnév-törvény elfogadásával kötelezővé tették minden állampolgárnak vezetéknev választását.⁴⁵ Musztafa Kemál ekkor kapta a parlamenttől az „Atatürk”, vagyis „a törökök atyja” vezetéknevet, amit rajta kívül senki más nem viselhet.

1938. november 10-én Atatürk meghalt, így nem tudta tovább konszolidálni a folyamatot. Kultusza azonban a mai napig eleven a törökök körében.

İsmet İnönü elnöksége (1938–1950)

A TBMM Atatürk utódjául barátját és harcostársát, İsmet İnönüt választotta meg. A nevét a függetlenségi háború győztes inönüi csatája után felvett İnönü elnökségének első éveit beárnyékolta és mozgásterét egyben komoly korlátok közé szorította a kibontakozó második világháború. A háborút követő időszak azonban ismét felvetette a többpárti demokrácia felé vezető átmenet kérdését, mint talán legfontosabb dilemmát az akkori török belpolitikában.

1945 májusában vita bontakozott ki a parlamentben a földosztási törvény körül. Ez volt az első alkalom, hogy képviselők nyíltan és vehemensen kritizálták a kormányt. A törvényt végül egyhangúan elfogadták, ami mutatta a pártfegyelem erősségét, egyben ugyanakkor előrejelzéseként szolgált a későbbi eseményeknek is. Néhány nappal a szavazást követően a később (1950–1960) miniszterelnöki posztot betöltő Adnan Menderes három képviselőtársával (Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat Köprülü) közösen egy memorandumot intézett a parlamenthez, amiben azt követelték, hogy a török alkotmányt teljességében implementálják, és valódi demokráciát hozzanak létre. A „Négyek memorandum” (Dörtlü Takrir) néven ismertté vált indítvány bár még csak a CHP reformját irányozta elő, mégis ez jelzi a szervezett politikai ellenzék kezdetét. A párt többséggel elutasította a tervezetet, de nem büntették meg a négy képviselőt semmilyen módon a tettükért. Sőt, folyóiratcikkek formájában is megjelenhettek a négyek véleményei. Ezt széles körben annak jeleként értelmezték, hogy a kormány hajlandó bizonyos mértékig lazítani a politikai rendszeren.⁴⁶

A szoroson vett többpárti időszak júliusban vette kezdetét, amikor egy isztambuli iparos, Nuri Demirağ megalapította a Millî Kalkınma Partisi nevű pártot, amit szeptemberben hivatalosan be is jegyeztek. Az igazi áttörést azonban az jelentette, amikor szeptember 21-én Menderest, Köprülü, majd Koraltant hivatalosan kizárták a CHP-ből kritikus véleménycikkeik miatt. November 1-jén tartott beszédében İnönü kijelentette, hogy a török demokrácia legnagyobb hiányossága az ellenzéki pártok hiánya, és bejelentette, hogy az 1947-es választások közvetlenek⁴⁷ és szabadok lesznek.

December elején Celal Bayar kilépett a CHP-ből. A veterán ifjútörök Bayar élvezte İnönü támogatását, akivel szoroson együtt dolgoztak az új párt megalapításán: 1946. január 7-én bejegyezték a Demokrata Pártot (Demokrat Parti, a továbbiakban: DP). Az események Atatürk kontrollált kétpárti kísérletéhez hasonló irányt vettek. A CHP

⁴⁵ Humeyra Atilgan Buyukovali (2015): Surname Law – a profound change in Turkish history. Forrás: aa.com.tr (A letöltés dátuma: 2017. 11. 24.)

⁴⁶ Erik Zürcher (2004): *Turkey: A Modern History*. Tauris. 211.

⁴⁷ Addig elektori rendszer volt érvényben.

megrettent a DP gyors sikerétől. A kormánypárt válaszként liberalizációs folyamatot indított el, illetve egy évvel előrehozták a következő választásokat, 1946 júliusára, hogy még „felszálló ágban” elkapják a DP-t. Erősen megkérdőjelezhető tisztaságú választásokon a DP így végül a 465 parlamenti helyből 62-t szerzett meg.

Az előrehozott választásokat követően komoly hezitálás zajlott a tekintetben, hogy betiltsák-e az új ellenzéki pártot, vagy menjenek tovább az úton, amelyen elindultak. Az elmérgesedő viszonyt, egyben a dilemmát İnönü közbeavatkozása oldott meg. Az úgynevezett július 12-i deklaráció egyértelművé tette, hogy a többpárti rendszer marad Törökországban.⁴⁸ 1950. május 14-én az első valóban fair és szabad választás megtartására került sor a második világháború óta. Ez 80%-os részvétel mellett a szavazatok 53,4%-ával a DP győzelmét hozta, a CHP 39,8%-ával szemben. Az igazi különbség a két párt támogatottsága között azonban nem annyira a százalékokban, mint inkább – a török választási rendszer sajátosságaiból adódóan – a parlamenti helyek számában mutatkozik meg: 408 széket szerzett a DP, miközben a CHP mindössze 69-et. A török belpolitikában ezzel egy új korszak vette kezdetét.⁴⁹

KÜLPOLITIKA

Törökország a két világháború között

Az 1910–1911-es líbiai háború óta rövidebb megszakításokkal lényegében folyamatosan háborúban álló Törökország (1912–1913: balkáni háború, 1914–1918: első világháború, 1919–1922: függetlenségi háború) a köztársaság 1923. október 29-i kikiáltásakor romokban hevert. Ez alapjaiban határozta meg a török külpolitika irányát a következő évtizedekre. A legfőbb cél a köztársaság feltétel nélküli függetlenségének, integritásának és szuverenitásának megóvása vált. Fontos kiemelni, hogy a racionalizmus és realizmus alapján álló atatürki külpolitika egyértelműen status quo-párti volt, és nem támogatta a revizionizmust, melyre a kor feltételei között veszélyes kalandorsággént tekintett. Ankara igyekezett jó kapcsolatokat kialakítani a régi-új szomszédokkal, ezáltal békés körülményeket biztosítani az ország fejlődéséhez, erejének visszanyeréséhez. A korszak külpolitikai célkitűzését jól összefoglalja Atatürk egyik szállóigévé vált jelmondata: „*Béke otthon, béke a világban.*” A fentiek tükrében aligha meglepő, hogy a török külpolitika elsődleges eszközévé a diplomácia vált. A törökök arra törekedtek, hogy a közös érdekekre fókuszálva tárgyalásos megoldást találjanak minden problémára. Törökország támogatta a multilaterális kereteket: Ankara 1929-ben csatlakozott a Briand–Kellog-paktumhoz, 1932-ben pedig a Népszövetség tagja lett.⁵⁰

Az 1920-as évek végén, illetve az 1930-as évek elején Törökország kapcsolatai folyamatosan javultak a szomszédokkal. 1925-ben Ankara tíz éves semlegeségi és megnehtámadási szerződést írt alá a Szovjetunióval. 1928-ban Olaszországgal kötöttek megnehtámadási, 1930-ban a görögökkel barátsági szerződést. 1934-ben aláírták Jugoszláviával, Romániával és Görögországgal a balkáni államok határainak sérthetlenségét szavatoló Balkán-paktumot, majd 1937-ben a Sa'dábād Paktum, egy megnehtámadási szerződés megkötésére került sor Irakkal, Iránnal és Afganisztánnal.⁵¹

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ Zürcher (2004): i. m. 217.

⁵⁰ Török Külügyminisztérium: *Turkish Foreign Policy During Atatürk's Era*. Forrás: mfa.gov.tr (A letöltés dátuma: 2017. 11. 27.)

⁵¹ Zürcher (2004): i. m. 202.

Diplomáciai úton sikerült megoldani ezekben az években számos, elsősorban a világháború és a függetlenségi háború utáni rendezéshez kapcsolódó vitás kérdést. Ilyen volt például a területi vitákon túl az oszmán államadóság rendezésének kérdése, mindenekelőtt francia–török viszonylatban. A Török Köztársaság átvállalta az elődállam Oszmán Birodalom adósságait, a teljesíthetőség érdekében ugyanakkor megegyezés született ezek kedvezőbb átütemezéséről.⁵²

Az 1924-ben hatályba lépett lausanne-i békeszerződés nyitva hagyta a mai Irak területén található, kőolajban gazdag, etnikailag vegyes lakosságú egykori oszmán tartomány, Moszul státuszának kérdését. Miután Nagy-Britanniának és Törökországnak nem sikerült megegyezésre jutni, a lausanne-i szerződés 3. cikkely 2. bekezdése értelmében az ügyet a Népszövetség elé utalták. A szervezet 1925-ben úgy döntött, hogy támogatja a brit javaslatot, mely szerint Moszul Irak része legyen. Törökország anyagi kárpótlást kapott a döntés elismeréséért.⁵³

Kiemelt figyelmet érdemel a két török tengersizoros, a Boszporusz és a Dardanellák jogi helyzetének tisztázása körüli vita. A lausanne-i szerződés demilitarizálta a szorosokat, és népszövetségi bizottsági felügyelet alatt megnyitotta azokat a polgári és katonai közlekedés számára. Az 1930-as években, különösen az olasz–abesszín háborút követően – mely rámutatott, hogy a népszövetségi garanciák nem képesek megfelelő védelmet nyújtani az agresszióval szemben – a nemzetközi helyzet változására hivatkozva Törökország egyik legfontosabb célja lett a szerződés módosítása.⁵⁴ Ankara 1935-ben diplomáciai jegyzékben kérvényezte a 23. cikk felülvizsgálatát, mely kérése meghallgatásra talált. A brit támogatásnak ebben kulcsszerepe volt. London számára ekkor már prioritás volt, hogy Törökországot a saját táboron belül tartsa. 1936. július 20-án Svájcban aláírták a montreux-i egyezményt⁵⁵, mellyel Törökország visszanyerte szuverenitását a szóban forgó tengersizorosok fölött. A megállapodás lehetővé tette a törökök számára a szorosok remilitarizálását is. A kisebb módosításokkal a mai napig hatályban lévő egyezmény szavatolja Törökország számára az ellenőrzési jogok kizárólagosságát a Boszporusz és a Dardanellák tengersizorosok fölött hadihajók és ellátóhajók áthaladását tekintve, ugyanakkor szabad áthaladást biztosít a polgári hajók számára békeidőben. Ezen felül számos specifikus korlátozást ír elő. A legtöbbet emlegetett kitétel, hogy azoknak a szorosokon áthaladó hadihajóknak, amik nem valamelyik fekete-tengeri államhoz tartoznak, a tömege nem haladhatja meg a 15 000 tonnát, és maximum 21 napig maradhatnak a Fekete-tengeren. Ez utóbbi elem tette elfogadhatóvá az egyezményt a szovjetek számára, hiszen ennek értelmében külső hatalmak nem szállhatták meg a Fekete-tengert, ezáltal közvetlenül fenyegetve a Szovjetuniót.

A törökök számára a következő diplomáciai sikert Hatay visszaszerzése jelentette. A mintegy ötezer négyzetkilométeres terület Alexandrette/Iskenderun szandzsák néven az első világháború után francia mandátumterületté vált, mely az ankarai francia–török megállapodás alapján különleges státuszt, az ott élő török közösség pedig széleskörű kulturális autonómiát élvezett. Az 1936-ban aláírt szír–francia szerződés három éven belül függetlenséget ígért Szíriának, a törökök azonban nem akarták, hogy Hatay az új Szíria része legyen. A török érvelés szerint a

⁵² Zürcher (2004): *i. m.* 201.

⁵³ Zürcher (2004): *i. m.* 201.

⁵⁴ Baranyi Tamás Péter (2016): Biztosítani Eisenhower jobbszárnyát – Törökország hosszú útja a NATO-csatlakozásig. In Baranyi Tamás Péter - Szálkai Kinga szerk. *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. században*. Antall József Tudásközpont. 45-67.

⁵⁵ 1936-os Konvenció a Szorosok Felügyeletéről. Forrás: cil.nus.edu.sg (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)

területen túlnyomó többségben volt a török etnikum. A törökök számbeli többségét a – talán függetlenebbnek tekinthető – francia statisztikák is alátámasztották, ezek szerint ugyanakkor a törökök nem alkottak abszolút többséget (85 242 fő, a lakosság 39%-a török).⁵⁶ Hatay ügye a Népszövetség elé került. A fokozódó nemzetközi helyzet, a növekvő német és olasz fenyegetés miatt a franciák a britekhez hasonlóan mindenáron ki akartak egyezni a törökökkel.⁵⁷ A népszövetségi döntést követően Hatay független entitássá vált. Ezt követően mintegy egy évvel, 1939. június 29-én a török többségű hatayi parlament bejelentette, hogy unióra lép Törökországgal. Szíria a mai napig vitatja e lépés jogszerűségét.

Törökország a második világháborúban

Az európai feszültségek fokozódásával párhuzamosan – az első világháború tapasztalataiból tanulva – İnönü úgy döntött, hogy egy újabb nagy háború esetén semlegesen tartja Törökországot mindaddig, amíg az ország létfontosságú érdekei nem kerülnek tisztán veszélybe. Az 1939. augusztusi német–szovjet megnehtámadási szerződés arra készítette Ankarát, hogy októberben kölcsönös segítségnyújtási szerződést kössön Nagy-Britanniával és Franciaországgal. Ahogyan egyre inkább látszott, hogy a megbékítési politika nem lesz sikeres, úgy lett egyre kívánatosabb a britek és a franciák számára is egy nyílt szövetség Törökországgal. 1939. május 12-én megszületett a brit–török együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény, amit nem sokkal követett a hasonló török–francia megállapodás, melyek októberben egy háromoldalú egyezménnyé alakultak át. Az egyezmény 2. jegyzőkönyve azonban tartalmazott egy olyan kitéletet, amire hivatkozva a törökök a későbbiekben sem léptek be a második világháborúba. Ennek értelmében a Törökország által a fent említett szerződésben vállalt kötelezettségek nem kényszeríthetik az országot arra, hogy olyan lépéseket tegyen, aminek következtében fegyveres konfliktusba kerülne a Szovjetunióval.⁵⁸ Ez a rendelkezés – kiegészülve azzal az érveléssel, hogy a török fegyveres erők még nem kapták meg az ígért hadianyag szállítmányokat, a haderő így még nem áll készen – kulcsfontosságú szerepet játszott abban, hogy segítse Törökország semlegességi politikájának elfogadtatását a háború későbbi szakaszaiban.⁵⁹

A német előrenyomulás időszakában a semlegességi politika fenntartása különösen nehéz volt. Ekkor még sokak számára úgy tűnt, Adolf Hitler megnyerheti a háborút. Törökországon belül több németbarát hang támogatta volna a hadba lépést, sokan egészen magas, hivatalos körökből. İnönü azonban kitartott politikája mellett, és igyekezett egyensúlyozni a két oldal között. 1941. június 18-án török–német semlegességi paktumot írtak alá, alig néhány nappal a Barbarossa hadművelet megindítása előtt. Ankara vállalta továbbá, hogy krómot szállít Né-

⁵⁶ Avedis K. Sanjian (1956): The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish-Syrian Relations (1939–1956). *Middle East Journal*, 10. évf. 4. sz. 379–394.

⁵⁷ Zürcher (2004): *i. m.* 202–203.

⁵⁸ *Treaty of Mutual Assistance between His Majesty in respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic*. 1939. 10. 19. Forrás: treaties.fco.gov.uk (A letöltés dátuma: 2017. 11. 17.)

⁵⁹ Murat Metin Hakki (2007): Surviving The Pressure of the Superpowers: An Analysis of Turkish Neutrality During The Second World War, *Chronicon* 3. 44–62.

metországnak három éven keresztül, ami a fegyvergyártás kritikus nyersanyaga. Úgy foglalhatnánk össze, hogy 1939–1941 között Törökország „kicsit jobban” Németország felé hajlott, mint a brit–amerikai tengely felé. A német nyomás ellenére ugyanakkor Törökország egyszer sem engedte meg a tengelyhatalmak katonáinak vagy haditechnikai eszközeinek áthaladását török területen, a montreux-i szerződést pedig végig következetesen betartotta és betartatta. Ankara csak 1944 augusztusában szakította meg a diplomáciai és kereskedelmi kapcsolatait Németországgal, és 1945. február 23-án üzent hivatalosan is hadat, hogy tagja lehessen a megalakuló ENSZ-nek. Törökország semlegességi politikájának köszönhetően lényegében puskalövés nélkül úszta meg a második világháborút.⁶⁰

Úton a nyugati tömb felé

A fokozatosan kibontakozó kétpólusú világrendben azonban a háború alatt pozitívan megélt semlegesség egyre inkább egy negatív következményeket előrevetítő elszigeteltségtől való félelemmé alakult át Ankara számára, amit tovább erősített az 1945 után egyre fokozódó szovjet nyomás. 1945 júniusában a Szovjetunió bejelentette, hogy nem újítja meg a lejáró barátsági szerződést Törökországgal, amíg nem értenek egyet bizonyos feltételekben. Az először Molotov által felvázolt, majd 1946 augusztusában hivatalosan is bejelentett terv értelmében Moszkva Kars és Ardahan tartományokra, valamint a tengersizorosok közös ellenőrzésére formált igényt. A követelések teljesítése a törökök számára elfogadhatatlan volt. A török félelmeket fokozták a határ menti szovjet csapaterősítésekről érkező hírek, valamint azok a szovjet beszédek, diplomáciai jegyzékek, cikksorozatok, amik a normatív fronton indították támadást a törökök ellen, élesen kritizálva Ankarának a második világháború alatti magatartását.

A növekvő török aggodalmakkal párhuzamosan az Egyesült Államok is kezdte újraértékelni Törökország stratégiai jelentőségét, melyet mindenekelőtt Sztálin kelet-európai politikája motivált, ahol egyre több kommunista rezsim jött létre. 1947. március 12-én Harry S. Truman elnök az amerikai kongresszus előtti beszédében⁶¹ indítványozta Görögország és Törökország katonai és pénzügyi támogatását, mely két állam rövidesen az amerikai felfuttatási politika pillérévé vált. Fél évvel az elnök beszéde után megkezdődött a Törökországot Segítő Közös Amerikai Katonai Misszió (Joint American Military Mission to Aid Turkey - JAMMAT), amely négy komponensből állt: mindhárom haderőnemért külön csoport felelt, valamint létrehoztak egy civil komponenst is, melyet az infrastruktúra építésével bíztak meg.

Washington az 1948-as év folyamán jelentős mennyiségű haditechnikai eszközt juttatott Törökország számára, és a következő években mintegy 25 000 török katonát képzett ki ezek használatára.⁶² Az Oszmán Birodalom súlyos első világháborús vereségét követően a sèvres-i békeszerződés revízióját fegyverrel elérő, újonnan megalakuló Török Köztársaság tudatos döntést hozva a második világháború alatt a semlegesség politikáját folytatta. Már ekkor, Atatürk idején megjelentek azok a gondolatok, amik a hidegháború utáni, Ahmet Davutoğlu nevével fémjelzett

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Joseph C. Satterthwaite (1972): *The Truman Doctrine: Turkey*. Forrás: deepblue.lib.umich.edu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 03.)

⁶² Többek között 4 db flotta tengeralattjárót, 8 db aknaszedő hajót, 1 db tankerhajót, 1 db javító hajót; 180 db P–47-es vadászgépet, 30 db B–26-os bombázót, 86 db C–47-es repülőgépet, 5572 rádiót. Baranyi (2016). *i. m.*

külpolitikának is alapkövét képezték, elsősorban a török geopolitikai kivételesség-tudat, és az ország elhelyezkedésére tekintettel egy egyensúlyozó, a szomszédos térségekkel együttműködést kereső szerep betöltése.⁶³ A kétpólusú világrend időszakában Ankara átmenetileg elveszítette az egyes hatalmakat egymással kiegyensúlyozó képességét, cserébe a biztonsági garanciáért. Törökország betagozódását a nyugati intézményrendszerbe egyszerre motiválták normatív és reálpolitikai megfontolások. A nyugati orientáció Atatürk után hosszú ideig a török identitás alapja lett, amihez a közvetlen szovjet fenyegetés adta meg a végső lökést. Ankara 1949-ben csatlakozott az Európa Tanácshoz, majd kérvényezte felvételét a NATO-ba, mely utóbbira 1952-ben került sor. Ebben az időszakban gyökerezik ugyanakkor a szintén a mai napig erős hatást gyakorló, úgynevezett Sèvres-szindróma is, ami nem engedi elfelejteni az Oszmán Birodalom felosztására irányuló egykori terveket.⁶⁴

Gazdaság és társadalom

A Török Köztársaság 1923-as megszületésekor több mint egy évtizednyi háború terhét viselte a vállain. Az ország gazdasága romokban hevert. A törökök lényegében nem rendelkeztek tőkével, nem volt a kezükben modern technológia, és külföldi hitel is csak korlátozottan állt rendelkezésre; ellenben a népesség jelentősen megfogyatkozott, a megtakarítási potenciál pedig minimálisra csökkent. Az elhúzódó fegyveres konfliktusokkal jellemzően együtt járó terhek mellett Ankarának meg kellett küzdenie több alapvető átalakulással is. Törökország birodalomból nemzetállammá vált, rengeteg új szomszédal, amelyekkel mind ki kellett alakítani a gazdasági kapcsolatokat. Elveszítette legjelentősebb piacait, a mai Szíria, Irak, Libanon és az Arab-félsziget területét. A népesség számának csökkenéséhez nem csak a háborús veszteségek, hanem a lakosság kiáramlása és cseréje is jelentősen hozzájárult. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy Törökország az emberekkel nem csak termelő- és vásárlóerőt veszített, hanem például a görögök és az örmények távozásukkal vitték magukkal tőkéjüket és vállalkozó szellemüket is. Bizonyos szakmák átmenetileg szinte teljesen eltűntek, jószérével nem maradt például kovács Anatóliában.⁶⁵ A teljes függetlenség megvalósítása márpedig, ahogyan azzal Atatürk is tisztában volt, csak a gazdasági függetlenséggel együtt volt elképzelhető.⁶⁶

Atatürk 1923 február–márciusában rendezte meg Izmirben az első Törökország Gazdasági Kongresszust, melynek feladata volt, hogy döntsenek az új köztársaság gazdasági berendezkedéséről és gazdaságpolitikai irányvonaláról.⁶⁷ A lausanne-i szerződés számottevően korlátozta a török gazdasági mozgásteret. A megegyezés értelmében Ankará-

⁶³ Ahmet Davutoğlu (2016): *Stratégiai mélység. Antall József Tudásközpont.*

⁶⁴ Hakan Yılmaz (2006): *Two Pillars of Nationalist Euroscepticism in Turkey: The Tanzimat and Sevres Syndromes.* In Ingmar Karlsson - Annika Strom Melin szerk.: *Turkey, Sweden and the European Union: Experiences and Expectations.* Swedish Institute for European Policy Studies. 29-40.

⁶⁵ Güneri Akalin (1994): The Turkish economic development since 1923: achievements and failures. *Turkish Public Administration Annual.* 20-21. évf. 91-107.

⁶⁶ Az 1923-as izmiri kongresszuson tartott nyitóbeszédében Atatürk a következőképpen fogalmazott: „Nem lehet politikai függetlenség gazdasági függetlenség nélkül, és a nemzeti szuverenitást pénzügyi szuverenitásnak kell támogatnia.” Idézi Abdullah Takim - Ensar Yılmaz (2010): Economic policy during Atatürk's era in Turkey (1923-1938). *African Journal of Business Management.* 4. évf. 4. sz. 549-554.

⁶⁷ Mükerrrem Hiç (2009): *Turkish Economy and Politics 1923-2002.* Beykent University Press, Isztambul. 1-15.

nak 1929-ig változatlanul alacsonyan kellett tartania az importvámokat, illetve az adósságainak rendezését is el kellett kezdenie.⁶⁸ A kezdeti évek gazdasági intézkedései közül érdemes kiemelni a védelem és közlekedés területén működő vállalatokat nacionalizálását, illetve bankok alapítását (1924-ben İşbank, 1925-ben Sanayi ve Maadin Bankası) azzal a céllal, hogy fellendítsék a beruházásokat. A köztársaság első évtizedében a gazdaság jelentős növekedést ért el: a GNP évente átlagosan 9,4%-kal nőtt az első hét évben. Más kérdés, hogy volt honnan fejlődni. 1927 októberében megtartották az első népszámlálást is, amely alapján a Török Köztársaság népessége 13,6 millió főt tett ki.⁶⁹

Az 1929-ben kezdődő nagy gazdasági világválság Törökországban is éreztette hatását. 1930-1935 között, a válság mélypontján az évi GNP növekedés 2,9%-ra esett vissza. Elsősorban a válság vezetett a relatíve liberálisról az etatista gazdaságpolitikára történő átálláshoz. A török parlament 1931-es döntését követően az etatizmus a „hat nyíl” egyike lett. A vezető gazdasági irányvonal szerepéért több változat is versengett egymással. Atatürk ezek közül az etatizmus Celal Bayar nevével fémjelzett mérsékelt, pragmatikusabb változata mellett foglalt állást, szemben az İnönü által képviselt „doktriner” vagy „intenzív” etatizmussal.⁷⁰

Az egyik legfontosabb cél az etatista politikával a teljes gazdasági függetlenség megteremtése volt, többek között az importfüggőség megszüntetésén, protekcionista védőbástyák emelésén, a hazai ipar ösztönzésén (minden lényegesebb ipari ágazat megteremtése) keresztül. Törökország néhány évtized alatt elérte, hogy élelmiszerek és mezőgazdasági termékek szempontjából önellátóvá váljon. Az államosítás, egyes területek török kézbe való visszavétele a folyamat fontos eleme volt. Hogy a lakosság ne kerülhessen kiszolgáltatott helyzetbe, Atatürk állami ellenőrzés alá vonta az addig külföldi kézben lévő közszolgáltatásokat (például vasútépítés, elektromos áramellátás), valamint olyan létfontosságú iparágakat, mint a cukor- és lisztgyártás vagy a textilipar.⁷¹ A nemzeti iparra, az importhelyettesítő iparosításra a külkereskedelem egyensúlyának helyreállításához is nagy szükség volt. A Központi Bank megalakítása után pedig az állam a pénzügyi szektor stabilitását is hatékonyabban tudta biztosítani.

Az ataturki gazdaság vegyes gazdasági modellre, vagyis az állami és magánszektor együttes részvételére épült. A rendszer nem volt a magántulajdon ellen, az állam szabályozó szerepét ugyanakkor szükségesnek látták a társadalmi szükségletek kielégítésében. A köztársaság első éveiben az elégtelen tőkefelhalmozás következtében a magánszektor nem volt képes finanszírozni a nagy ipari beruházásokat, vagy akár a közszolgáltatások fejlesztését, így a kormány töltötte ki ezt az űrt.⁷² Távolilag ugyanakkor jelentős szerepet szántak a magántőkének is, ezért direkt és indirekt támogatások egész rendszerének segítségével gyorsították fel a tőkefelhalmozást (például hitelintézetek).⁷³ A cél az volt, hogy csak a magánszektor által fel nem vett ipari ágazatokat fejlesszék állami beruházások útján a növekedés és az iparosodás felgyorsítása érdekében. Állami vállalatok elsősorban az iparban, a gyártásban, az energiához kapcsolódóan és a bányászatban működtek. A gazdaság alapja a magánvállalat lett.

⁶⁸ Ez utóbbiak teljesítésére 1954-ig bezárólag sor is került.

⁶⁹ Hiç (2009): *i. m.* 3.

⁷⁰ Uo.

⁷¹ Tóth, Ágnes (2009): *Magyar lendkerekek az új Törökország gépezetében, avagy gazdasági és kulturális együttműködés Törökország és Magyarország között az ataturki aranykor időszakában.* 29-32. Forrás: grotius.hu (A letöltés dátuma: 2017. 08. 12.)

⁷² Uo.

⁷³ Balázs Judit (2009): *Törökország Kelet és Nyugat között.* Lővér Print Kft. 26.

A kor török gazdaságpolitikája előnyben részesítette a tervezést a piacközpontú gazdasággal szemben. A rendelkezésre álló források minél észszerűbb felhasználása érdekében szovjet szakértők segítségével, javarészt szovjet gazdasági segélyből finanszírozva 1933-ban megszületett az első ötéves ipari terv, mely keretében textil-, papír-, cukor-, vas- és cementüzemek létesültek. Ez a fajta tervezés azonban nem feleltethető meg teljes mértékben a szovjetek által alkalmazottnak. A szovjettel ellentétben a tervek például nem a megtermelendő javak mennyiségét szabták meg, inkább azt, hogy hány gyárat kell építeni, vagy hogy milyen szempontokat kell szem előtt tartani gazdaságfejlesztés során. Inkább egy gazdasági programként tekinthetünk rá.⁷⁴

Az iparosítás eredményeként a török gazdaság lassan, fokozatosan elvesztette mezőgazdasági jellegét. A török Állami Statisztikai Intézet becsült adatai alapján 1927-ben a mezőgazdaság még mindig a gazdaság 53%-át tette ki, 1938-ra 40,2%-ra csökkent, míg az ipar aránya 12,9%-ról 16,7%-ra nőtt.⁷⁵

Az 1939-ben kitört második világháború és nyomában az átállás a hadigazdaságra újabb akadályt jelentett a piacgazdaság fejlődése előtt. Az Atatürk nyomába lépő İnönünek azonban gazdaságfelfogása is más, alpból szigorúbb volt a korábbi irányvonalnál. İnönü leállította a második ötéves ipari terv (1939-1943) végrehajtását arra hivatkozva, hogy az háborús körülmények között nem kivitelezhető. Az 1940-es Nemzeti Védelmi Törvény széleskörű hatalmat adott az államnak a gazdasági élet irányítása fölött: meghosszabbították a napi munkaidőt, eltörölték a hétvégéket, rögzítették az árakat. 1942-ben hatályba lépett a vitatott rendelkezés, mely egyszeri vagyonadó megfizetését írta elő, egyértelműen hátrányosan diszkriminálva a kisebbségeket. Az 1939-1945 közötti időszakban a GNP átlagosan évi 6,6%-kal csökkent, ami kiegyensúlyozva a népesség 1,4%-os növekedésével, GNP/főre vetítve mintegy évi 8%-os visszaesést jelentett.⁷⁶

A második világháborút követően a török gazdaság hamar magára talált. 1946-1949 között évi átlagosan 11% volt a GNP növekedés, míg egy főre számolva 8,8%-os volt az emelkedés.⁷⁷ A gazdaság fellendüléséhez hozzájárult az amerikai pénzügyi támogatás. A Truman-doktrína keretében Törökország 1947 nyarán 100 millió dolláros segélyt kapott az Egyesült Államoktól katonai fejlesztésre. Ankara 1947-től részesült a Marshall-segélyben is, noha nem akkora mértékben, mint ahogyan azt a törökök szerették volna. Washington úgy értékelte, a Truman-doktrína lefedi Törökország gazdasági szükségleteit, és az ország nemzetközi hitelpozíciója megfelelő ahhoz, hogy más forrásból finanszírozza gazdasági fejlesztési projektjeit. A Marshall-terv emellett rendeltetése szerint a háborúban súlyos károkat elszenvedett európai államok újjáépítését célozta, nem pedig nemzeti fejlesztési programok finanszírozására hozták létre. A washingtoni érvelés komoly csalódottságot váltott ki a törökök körében. Ennek mértékét mutatja, hogy a török külügyminiszter 1948. május 5-én arról tájékoztatta az amerikai nagykövetet, hogy a török kormány nem fogadja el a negatív török reakcióra válaszul kísérleti jelleggel Washington által végül megszavazott 10 millió dolláros hiteltámogatást. Necmettin Sadak külügyminiszter arra hivatkozott, hogy a kormány erősebbnek ítéli hazai pozícióját, ha visszautasítja a vártnál (és megérdemelnél) jóval alacsonyabb pénzügyösszeget, mintha elfogadná azt, tekintettel ez utóbbi esetben az ellenzék és a média részéről várható komoly támadásokra és kritikára. Emellett Törökország ebből az összegből nem lenne képes hatékonyan hozzájárulni az európai újjáépítéshez

⁷⁴ Tóth (2009): *i. m.* 29-32.

⁷⁵ Hiç (2009): *i. m.* 10.

⁷⁶ Hiç (2009): *i. m.* 14-15.

⁷⁷ Uo.

sem. A török érvelésben a későbbiekben rendszeresen megjelent a hivatkozás az ország katonai terheire (melyek az ország éves költségvetésének több, mint felét teszik ki, szemben például Belgium 8%-ával), amely terhet úgy hajlandó viselni, hogy nincs felelőssége a nyugat–keleti szembenállás kialakulásában. Az Egyesült Államok a török érvelésre válaszul az eredetileg megszavazott összeget kiegészítette 39 millió dollárral az első évre. Törökország végül 1948 és 1952 között 225,1 millió dollárt kapott a Marshall-terv részeként.⁷⁸

Törökország a második világháborút követően betagozódott a nyugati gazdasági intézményrendszerbe: 1947-től a Nemzetközi Valutaalap (International Monetary Fund – IMF), 1948-tól a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (Organisation for Economic Co-operation and Development – OECD) elődjét képező Európai Gazdasági Együttműködés Szervezetének (Organisation for European Economic Co-operation – OEEC) tagja.

CIVIL–KATONAI KAPCSOLATOK

A Török Fegyveres Erők (Türk Silahlı Kuvvetleri, a továbbiakban: TSK) hagyományosan meghatározó szerepet töltenek be a Török Köztársaság történetében. A függetlenségi háborút megvívó és a sèvres-i béke revízióját elérő katonaságot a kezdetektől komoly tisztelet övezte. Szerepüket az ezt követő évtizedekben elsősorban az ataturki be rendezkedés legfőbb öröként végrehajtott négy sikeres puccs (1960, 1971, 1980, 1997) tette megkerülhetetlenné.⁷⁹

Az ataturki éra alatt azonban a török fegyveres erő korántsem élvezett ekkora hatalmat. Musztafa Kemál tudatosan igyekezett az összes, pozíciójára és modernizációs projektjére veszélyt jelenthető alternatív hatalmi központot kiiktatni. Atatürk szándékosan tartotta távol a katonákat az aktív politikai élettől, amint nem volt már közvetlenül szüksége politikai támogatásukra a hatalom megőrzéséhez.⁸⁰ Az 1923-as új török alkotmány 40. cikke egyértelműen kimondta, hogy a parlament, illetve az azt képviselő elnök felelős a haderő irányításáért.⁸¹ Kimondták továbbá a parlament tagjainak összeférhetetlenségét katonai beosztás betöltésével. A jogszabály következményeként 1924-ben a vezérkar főnöke, Fevzi Çakmak (1921–1944) távozni kényszerült a kormányból, aminek kezdettől, 1920 óta volt tagja.⁸² Çakmak ugyanakkor ezt követően is nagy autonómiát élvezett a katonai ügyek kezelésében.

⁷⁸ 1948–1949-ben 49 millió dollárt kapott Törökország közvetlenül, 1949–1950-ben 55 millió dollárt közvetlenül és 74 millió dollárt indirekt módon, 1950–1951-ben 45 millió dollárt közvetlenül és 25 millió dollárt közvetve. Összehasonlításként, a britek ezen időszak alatt 3 milliárd dollárt, a hollandok 1 milliárd dollárt kaptak. A Marshall-terv Törökországban elsődlegesen a mezőgazdasági szektor modernizációját célozta. Bővebben lásd Mehmet Halis Ozer (2014): The Effects of the Marshall Plan Aids to the Development of the Agricultural Sector in Turkey, the 1948–1953 Period. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 4. évf. 2. sz. 427–439.

⁷⁹ Bővebben erről a folyamatról lásd Egeresi Zoltán: *A török hadsereg változó szerepe: kiszorulás a hatalomból?* Forrás: biztonsagpolitika.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 03.)

⁸⁰ Dankwart A. Rustow (1959): The Army and the Founding of the Turkish Republic. *World Politics*, 11. évf. 4. sz. 513–552.

⁸¹ Változás ebben 1943 végén következett be, mikor Fevzi Çakmak nyugdíjba vonulását követően közvetlenebbé vált a civil kontroll: a vezérkari főnök innentől a kormánynak és a parlamentnek felelt.

⁸² Daniel Lerner – Richard D. Robinson (1960): Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force. *World Politics*, 13. évf. 1. sz. 19–44.

A civil és katonai szféra szétválasztása ugyanakkor soha nem volt teljes. Semmi nem tiltotta például a katonai vezetőknek, hogy nyugállományba vonulásuk után a parlament vagy a kormány tagjaivá váljanak. A függetlenségi háború 25 parancsnoka közül 20 lett képviselő, majdnem mind nyugdíjba vonulásukat követően. A katonák aránya ezzel együtt egyértelműen csökkent a függetlenségi háborút követő időben: 1920-ban a parlament egyhatodát, 1943-ban egynyolcadát, 1950-re pedig mindössze egyhuszadát tették ki katonák.⁸³

Atatürk és İnönü tudatosan döntöttek úgy, hogy civilként, és nem katonaként vezetik az országot. A függetlenségi háború vége után nem lehetett őket egyenruhában látni, illetve például Atatürk hivatalos portréja is civilben készült. A katonai és civil vezetés közötti stabil kapcsolatok fennmaradásában ugyanakkor mégis fontos szerepet játszott a felsővezetők katonai háttere. Atatürk és İnönü személyén keresztül a haderő biztosítva látta a katonai érdekek képviseletét a politikában. Az apolitikus fegyveres erő doktrínája a korai köztársaságban biztosította, hogy a hadsereg nem volt képes fenyegetést gyakorolni a kormányzó osztályra, de elérhető volt a politikai támogatása, amikor kellett.

Felismerve, hogy Törökország függetlensége és nemzeti hatalma elsődlegesen egy fenntartott társadalmi, politikai és gazdasági fejlődésen alapszik, és az ország nincs közvetlen külső veszélytől fenyegetve, a vezetés relatív kevés erőfeszítést tett a katonai erő átalakítására és modernizálására a kezdeti években. A központi költségvetésből a védelemre fordított kiadások aránya az 1926-os év 40%-ához képest az 1930-as évek elejére 28%-ra csökkent. A második világháború éveiben ez az arány újra felszökött, hogy aztán megint visszacsökkenjen. Nem fordítottak pénzt a modernizációra sem.⁸⁴

A katonai elit egyre inkább a szenioritáson alapult, nem bizonyított képességeken. A katonai pálya nem jelentette többé a társadalmi mobilitás fő csatornáját. A civilek egyértelműen és vitathatatlanul fölényes pozícióba kerültek, és a civil hierarchia volt az, ahol az elismert képességek alapján leginkább lehetőség volt az előrelépésre. Ezért a polgári pálya vonzóbbá vált a fiatalok számára, akiknek bevonására Atatürk külön törekedett. A második világháborút követő nagyarányú amerikai katonai segélyek, illetve 1952-től a NATO-tagság fogják majd megváltoztatni a TSK képét.⁸⁵

KISEBBSÉGI KÉRDÉS

A 19. század végétől megélt folyamatos háborúk és az azokat kísérő népességmozgások átrajzolták Anatólia demográfiai képét. 1878 és 1918 között az Oszmán Birodalom területeinek 75%-át és lakosságának 85%-át veszítette el.⁸⁶ A balkáni háborúk idején, 1912–1913-ban mintegy 250 ezer muszlim (többnyire török) menekült az Oszmán Birodalom egyre fogyatkozó területeire. Az első világháború alatt és után több százezer örmény, illetve görög menekült el a török földről. A lausanne-i szerződés rendelkezett török-görög viszonylatban a megmaradt lakosság cseréjéről:

⁸³ Frank Tachau - Metin Heper (1983): *The State, Politics, and the Military in Turkey. Comparative Politics*, 16. évf. 1. sz. 17-33.

⁸⁴ Uo.

⁸⁵ Lerner - Robinson (1960): *i. m.*

⁸⁶ Taner Akcam (2004): *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. Zed Books. 22.

900 ezer ortodox görög távozott a Török Köztársaságból, helyükre pedig 400 ezer muszlim érkezett Görögországból. Az önkéntes, illetve kényszerű népességmozgások következtében a muszlimok aránya Anatóliában 80%-ról 98%-ra nőtt, vagyis Törökország vallásilag szinte teljesen homogénné vált.⁸⁷

Az 1832-es görög elszakadással kezdődően az Oszmán Birodalomtól fokozatosan függetlenedő népek megmutatták a törököknek a modern nacionalizmusok erejét, így logikusnak tűnt, hogy egy erős nemzetállam létrehozása kell, hogy legyen egy erős Törökország alapja. Azon túl, hogy a 20. század elejének eseményei - a korábbi sokszínűséggel összevetve - lényegében homogénné tették az államot, felbecsülhetetlen pszichés hatásokkal is jártak: az ország nagy részére kiterjedő hadi események erősítették a lakosságban az összetartozás-tudatot, és jelentősen hozzájárultak a török nemzetiesítéshez. Ezzel együtt beépült a török gondolkodásba a már említett „Sèvres-szindróma” is: az ellenségektől körülvett Törökország szétesésének víziója, és az alapelv, hogy a török országhatárok minden körülmények között sérthetetlenek.

A Török Köztársaság kisebbségi politikájának megértéséhez tisztában kell lennünk a törökök által használt - az európaiaktól eltérő - kisebbség fogalommal. Ennek lényege, hogy a kisebbséget történelmileg nem (elsősorban) etnikai, hanem vallási alapon definiálják.⁸⁸ A lausanne-i szerződés lényegében megerősíti ezen értelmezés legitimitását: a szövegben a „nem muszlim kisebbségekhez tartozó török állampolgárok” kifejezés szerepel, és kimondja, hogy előbbieket a muszlimokkal egyenlő jogokban részesülnek. E „kisebbségi” jogokat a szerződésben a Nemzetek Szövetségének garanciája alá helyezték.⁸⁹ Ankara máig Lausanne-ra hivatkozik, amikor a kisebbségi kérdés felvetődik.

Külön kell szólnunk a legnagyobb törökországi kisebbséget alkotó etnikai csoportról, a kurdokról. A Török Köztársaság kikiáltását követően az első kurd felkelésre 1925-ben került sor. Fontos azonban kiemelni, hogy ez a megmozdulás elsősorban vallási, és nem nacionalista indíttatású volt.⁹⁰ Atatürk reformjaival megszűnt az Oszmán-dinasztia mint az államhoz fűződő lojalitás referenciapontja, megszűnt az iszlám vallás szerepe mint legfőbb összetartó erő. A kurdok, akik mindaddig elsősorban muszlimként voltak jelen, egyenrangú állampolgárokként, hirtelen alárendelt szerepben találták magukat. A kurd nemzeti érzelmek a következő évtizedekben fognak fokozatosan megerősödni az erőszakos török nemzetiesítéssel szembeni ellenállásként, mintegy reakcióként a hivatalos török politikára.⁹¹

⁸⁷ Güneş N. Zeytinoğlu - Richard F. Bonnabeau - Rana Eşkinat (2012): *Ethnopolitical Conflict in Turkey*. In Dan Landis - Rosita D. Albert szerk.: *Handbook of Ethnic Conflict: International Perspectives*. Springer. 261-293. 264.

⁸⁸ A történelmi előzmények az Oszmán Birodalomban alkalmazott, úgynevezett millet-rendszerig nyúlnak vissza. E keretek között a különböző vallási és etnikai kisebbségek maguk dönthettek saját ügyeikben, például saját bírójuk volt. Megillette őket a vallásgyakorlás és a nyelvhasználat szabadsága, illetve saját intézményeik, például iskoláik is voltak. „Másodosztályú” alattvalókként ugyanakkor számos tilalom vonatkozott rájuk: például nem katonáskodhattak, bizonyos ruházatkodási szabályozásoknak is meg kellett felelniük, illetve az adóterhek is magasabbak voltak a muszlimokénál.

⁸⁹ *Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923*. Forrás: lib.byu.edu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 20.)

⁹⁰ A felkelést egyértelműen vallási indíttatásúként interpretálta a korabeli külföldi, köztük a magyar sajtó is. A Pesti Hírlap 1925. február 27-i számában az alábbi címmel jelent meg hír: „A török kormány elrendelte az ostromállapotot Kurdisztánban. A vallásos fölkelés: Hazaárulás! A kurdok Abdul Hamid fiát akarják trónra ültetni”. A cikk szerzője úgy fogalmaz: „Párizsi jelentések szerint a lázadó kurdok a Korán tekintélyét akarják helyreállítani és az a szándékuk, hogy Selim Effendit, Abdul Hamid volt szultán fiát, ültetik a kalifák trónjára.” Idézi Horváth Krisztián (2017): *A kurdok zendülése*. Forrás: nyest.hu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 20.)

⁹¹ M. Hakan Yavuz (2001): Five stages of the construction of Kurdish nationalism in Turkey. *Nationalism and Ethnic Politics*, 7. évf. 3. sz. 1-24.

Az 1925-ös kurd felkelést a török kormányerők mintegy két hónap leforgása alatt, március végére elfojtották. Június 29-én sor került a megmozdulás vezetőjének, Szaid sejknek a kivégzésére. A felkelést követően a hatalom részéről elkezdett megtorlás és erőszakos áttelepítések azonban szinte borítékolták a folytatást. 1928-ra Törökország keleti határainál, az Ararát-hegyen – jelentős részben az 1925 után elmenekült kurdokból – megalakult az Ararati Kurd Köztársaság. A magát függetlennek deklaráló kurd államalakulat, amely még népszövetségi tagságot is kérelmezett, 1930-ban találta magát szemben a török fegyveres erőkkel. A kurdok a számukra kedvező terepviszonyok ellenére csak korlátozott sikereket voltak képesek elérni. A török hadigépezet rövid idő alatt verte le a lázadást. Míg a Szaid-felkelés leverésére 52 ezer katonát mozgósítottak a törökök, az Ararátra „mindössze” 10–15 ezret. A gyors török siker oka elsősorban a légirohamos fejlődésében keresendő.⁹² Ki kell továbbá emelnünk az 1937–1938-ban Dersim (ma Tunceli) tartományból kiinduló kurd megmozdulást is. Az államhatalom részéről a felkelés leveréséhez alkalmazott eszközök brutalitását ma is emlegetik: a beszámolók szerint civilek, köztük nők és gyerekek elleni tömeges erőszak elkövetése kísérte a török erőket, akikkel kapcsolatban mérges gáz használatának vádja is felmerült. A dersimi felkelést követően újabb százezreket telepítettek át.⁹³

A következő török nacionalista fellángolásra a második világháború idején került sor. Törökország ugyan semleges maradt a harcokban, a hatalom azonban félt egy újabb kisebbségi felkeléstől. Ezt megakadályozandó, a második világháború kezdetén minden 25 és 45 év közötti nem muszlim férfit behívtak kötelező katonai szolgálatra, melynek részeként táborokba küldték és megfigyelés alatt tartották őket, mindenfajta katonai kiképzés nélkül. Gazdasági téren is nehezedett a kisebbségeket érintő nyomás. A kormány 1942 és 1944 között tőkeadókat vezetett be (varlık vergisi), ami hátrányosan diszkriminálta a nem muszlim kisebbségeket: a rájuk kivetett adóterhek akár tízszeresét is elérték a muszlimok esetében alkalmazottnak. Aki nem tudott fizetni, azt munkatáborba küldték.⁹⁴

⁹² Robert Olson (1991): Five Stages of Kurdish Nationalism:1880–1980. *Journal of Muslim Minority Affairs*. 12. évf. 2. sz. 391–409. 402.

⁹³ Martin van Bruinessen (1994): Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937–38) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988). In George J. Andreopoulos szerk.: *Conceptual and historical dimensions of genocide*. University of Pennsylvania Press, 141–170.

⁹⁴ Banu Helvacioğlu (2007): *Minority Rights in Turkey: A Historical Rem(a)inder*. Forrás: queensu.ca (A letöltés dátuma: 2017. 12. 21.)

A DEMOKRATA PÁRT (1950–1960) ÉS A PUCCSOK KORA (1960–1980)

BELPOLITIKA

A Menderes-korszak (1950–1960)

A CHP-ből kivált politikusok által létrehozott, valójában İsmet İnönü által kreált „hivatalos” ellenzéki párt, a Demokrata Párt 1950-es választási győzelme gyökeres politikai fordulatot eredményezett az országban, s fontos lépés volt a demokratizálódás felé.⁹⁵ A párt Adnan Menderes vezetésével fölényesen nyerte meg az első szabad választásokat Törökországban – a szavazatok 53,3 százalékával 408 mandátumot szerzett a 487-ből, szemben a CHP 69 parlamenti székével –, s hamar túlnötte a Köztársasági Néppártot. A hirtelen jött hatalmat azonban egyáltalán nem volt biztos, hogy meg is tudja őrizni, emiatt a későbbi évtizedek fényében rendkívül előrelátóan az ország új vezetése mindenekelőtt a fegyveres erők beavatkozását, egy esetleges katonai puccsot kívánt elkerülni. Ehhez 1950. június 6-án váratlan húzással leváltották a vezérkari főnököt és a haderőnemi parancsnokokat, akik helyére lojális vezetőket neveztek ki. A következő hónapokban tartott önkormányzati és megyei választásokon is elsöprő győzelmet szerző párt gyakorlatilag rövid időn belül hegemoniára tett szert a különböző politikai érdekképviseleti szinteken.

A DP megalakulása sokak szemében a CHP egypártrendszerével szembeni alternatívát jelentette, amit a párt tudatosan zászlajára is tűzött. Az 1950-es programjában az antidemokratikus berendezkedés felszámolását, liberális sajtótörvényt, általános amnesztiát ígért a politikai letartóztatottaknak, azonban ezek a gyakorlatban nem nagyon érvényesültek, sőt, hamarosan restriktív intézkedések születtek, különösen, ami a sajtó szabadságát illeti.⁹⁶

A DP már 1951-től kezdte ellehetetleníteni az ellenzékét. Törvény született a CHP tulajdonának kincstári kézbe történő juttatásáról. 1954-ben a DP-ből kiváló renegátok által létrehozott Nemzeti Pártot (Millet Partisi, a továbbiakban: MP) szüntették meg arra hivatkozva, hogy ellenzik Atatürk reformjait. Ugyan a párt tagjai gyorsan új politikai formációt hoztak létre, a tény, hogy egy pártot relatíve könnyen felszámolhat a kormány, rányomta bélyegét a török többpártrendszer kezdetére.

A DP még İnönühöz képest is erőteljesebben lépett fel a baloldali szervezetek ellen. Az 1950-es évek az Egyesült Államokban is nagy kommunista üldözésekhez vezettek, amihez hasonló Törökországban is láthatunk. Már 1951-ben letartóztatás-hullám söpört végig az országon, illetve a baloldali mozgalmakat szinte teljesen ellehetetlenítették, annak ellenére, hogy 1945 és 1950 között igyekeztek több gesztust tenni a szakszervezetek felé – ezek viszont kormányra kerülésük után többnyire papíron maradtak.

⁹⁵ Gökhan Atilgan (2015a): Tarımsal Kapitalizmin Sancađı altında. In Gökhan ATILGAN – Cenk Saraçođlu – Ateş Uslu: *Osmnalı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. Yordam Kitap. 393–510. 423.

⁹⁶ Erik Jan Zürcher (2004): *Turkey A Modern history*. I. B. Tauris

Noha a párt továbbra is az Atatürki reformok védelmezőjeként lépett fel, a konzervatív tömegek megnyerésének érdekében több területen, elsősorban vallási kérdésekben írta felül a korai köztársaság reformjait. Ennek megfelelően 1950 nyarán visszavonták az *ezan* arab nyelven történő hirdetésének tilalmát, mecsetépítési program indult.

Ugyanígy a korai köztársaság idején negligált oszmán múlt megítélése is változásnak indult, amire kiváló lehetőséget adott Konstantinápoly/Isztambul meghódításának 500. évfordulója. A több hétig tartó, számos programot felvonultató rendezvénysorozat során a várost elfoglaló II. Mehmed szultán alakja került kedvező megítélés alá, s az oszmán múlt ünneplése több konzervatív és vallásos körben váltott ki pozitív visszhangot.

A gazdaságpolitikát tekintve a DP a liberalizálás mellett tört lándzsát. Néhány termék kivételével liberalizálta a nemzetközi kereskedelmet, létrehozta a Török Ipari Fejlesztési Bankot (Türkiye Sınai Kalkınma Bankası – TSKB), amely hitellel láthatta el a török vállalkozókat és kereskedőket. Ugyanakkor az agrárszektort is támogatásban részesítette: a használatban nem lévő állami földeket szétosztották a parasztság között, illetve megindult a szektor gépesítése. A Mezőgazdasági Bank (Ziraat Bankası) révén itt is bőséges hitelfelvételi lehetőségek nyíltak, amelyek elsősorban a nagy fölbirtokos réteg – így például a köztük tartozó Adnan Menderes – érdekeit szolgálták.

Ezek a reformok az 1954-es választásokon meghozták az eredményüket: a DP 57 százalékot szerzett a CHP 36 százalékaival szemben. A többségi választási rendszernek köszönhetően ez a DP számára 503 mandátumot jelentett, míg a CHP csak 31-et tudhatott magáénak a Török Nagy Nemzetgyűlésben.⁹⁷ A magabiztos győzelem viszont magában hordozta a későbbi problémákat is: egyrészt túlságosan elbizakodottá tette a vezetést, másrészt pedig egyre nehezebbé vált a növekvő párt egyben tartása.⁹⁸

A gazdasági liberalizációnak, a külföldi tőke megjelenésének és a relatív hitelbőségnek köszönhetően fejlődésnek induló gazdaság jelentős mértékben hozzájárult a DP pozitív megítéléséhez. Ezt pedig csak fokozta, hogy a párt visszavett az Atatürki szekularizmusból, s több gesztust tett a konzervatív rétegek felé.

A választási győzelem után töretlenül folytatódott az ellenzék pozícióinak gyengítése. Így például a CHP-re szavazó Malatya tartományt két részre osztották. A szintén az ellenzékre voksoló Kırşehir tartományt viszont lefokozták járási szintre. A választási törvény egy újabb módosításával megtiltották a választási koalíciókat, a DP disszidenseit büntetendő pedig megtiltották, hogy egy képviselő egy ciklus alatt két párt színeiben is indulhasson. Kötelező nyugdíjazást vezettek be 25 év szolgálati idő után a bíróságoknál. Az ellenzék az idő előrehaladtával még nyíltabb retorziókkal került szembe: a hatalom korlátozta a CHP gyűléseit, s egyre rendszeresebbé vált a kritikus újságírók, oktatók letartóztatása vagy megbírságolása.⁹⁹

Ugyanakkor megjelentek a gazdasági nehézségek: növekvő infláció és ebből fakadóan a fix fizetéssel rendelkezők elszegényedése, a hiány, a boltok előtt kígyózó sorok. A gazdasági különbségek növekedése mind kellemetlenebbé vált a kormány számára, amely igyekezett egy olyan ügyet napirendre venni, amivel elterelhetné a figyelmet a gazdasági problémákról. A Menderes-kormány a ciprusi kérdésben találta meg azt az problémát, amivel évekre leköthette a közvéleményt.

⁹⁷ Atilgan (2015a): *i. m.* 427.

⁹⁸ Cem Eroğlu (1987): The Establishment of Multiparty Rule: 1945–71. In Irvin C. Shick – Ertugrul Ahmet Tonak szerk.: *Turkey in Transition New Perspectives*. Oxford University Press 101–143. 111.

⁹⁹ Eroğlu (1987): *i. m.* 112.

A ciprusi kérdés alapját a sziget speciális helyzete képezte. Az Oszmán Birodalom még 1570-ben foglalta el a velencei fennhatóság alatt lévő szigetet. Ezután elkezdődött az addig főleg görög ortodox lakosságú szigetre a muszlimok beköltözése, elsősorban a szomszédos Anatóliából. Az oszmán uralmat az 1878-as berlini kongresszust követően brit váltotta fel. Ugyan névlegesen megmaradt Isztambul fennhatósága, a gyakorlatban London igazgatása érvényesült. A sziget az első világháború után hivatalosan is brit gyarmat lett.

A ciprusi görög függetlenségért küzdő fegyveres csoportok egyre veszélyesebb tevékenységét ellensúlyozandó London úgy döntött, hogy bevonja Törökországot és Görögországot a sziget helyzetének rendezésébe. Ankara kapva kapott a lehetőségen, s csatlakozott az 1955 augusztusában Londonban meginduló tárgyalásokhoz.¹⁰⁰ A kormányzati propaganda mindent megtett, hogy a ciprusi kérdés nemzeti ügyé váljon, s a görögellenesség végül a szeptember 6–7-i pogromokban manifesztálódott.¹⁰¹

Az év novemberében a DP egy csoportja vizsgálatot kezdeményezett, amely a kormányfő kivételével az egész kormány bukásához vezetett. Menderes maga ellen kezdeményezett bizalmatlansági szavazást, amit sikeresen túlélte. Mivel nem sikerült megbuktatni, a DP-ből mintegy húsz képviselő kilépett és megalapította a Szabadság Pártot (Hürriyet Partisi – HP).

Miután Celal Bayar újra felkérte miniszterelnöknek, 1955 decemberében megalakult a negyedik Menderes-kormány. Az 1955. őszi válságból okulva az új kormány újra demokráciapárti ígéreteket tett, azonban az ellenzéki kritikákat ezekkel sem tudta megszüntetni. Ilyen körülmények között Menderes úgy döntött, hogy 1956-tól kezdve folyamatos nyomás alá helyezi az ellenzéket. Az év tavaszán személycserék történtek a főbb bírósági posztokon, majd 1956 nyarán újabb törvényeket fogadtak el a sajtó megrendszabályozására és a kritikai hangok korlátozására. Megindult az egyetemi vezetők lecserélése, 1956 decemberében Turhan Feyzioğlu, az Ankarai Egyetem dékánját bocsátották el.

Korlátozták a gyülekezési jogot, illetve lehetővé tették, hogy az illegális politikai gyűlések feloszlására fegyvereket is bevethessenek. 1956 augusztusában a CHP főtitkárát, Kasım Güleket ítélték fél éves börtönbüntetésre, mivel részt vett egy demonstráción. İsmet İnönü vejét, Metin Toker újságíró is letartóztatták, később pedig a Köztársasági Nemzeti Párt vezetőjének, Osman Bölükbaşınak a mentelmi jogát függesztették fel, majd szintén letartóztatták.¹⁰²

Az ellenzéki találkozók viszont nem szűntek meg, valamint folytatódtak a pártból történő kilépések. Nagy vereséget jelentett az egyik alapító tag, Fuat Köprülü távozása a pártból. Ezek tükrében a DP vezetése az előrehozott választások kiírása mellett döntött. Az 1957. szeptember 27-én tartott választás igen kiélezett hangulatban zajlott le. Az eredmények a DP népszerűségének csökkenését mutatták, ezúttal csak 48 százalékot ért el, miközben a CHP 41 százalékot. A parlamenti arányok viszont nem módosultak jelentősen. A DP 424, a CHP

¹⁰⁰ Sina Akşin (2017): *Kısa Türkiye Tarihi*. Kültür Yayınları. 252–253.

¹⁰¹ A pogrom (6–7. Eylül olayları/Istanbul pogrom), ami az isztambuli görög kisebbség ellen, 1955. szeptember 6–7-én zajló támadás- és zavargássorozat volt. Az esemény kiváltó okát Atatürk Thesszalonikiben található szülőházának megtámadása jelentette. A pogrom idején több, mint 70 templomot, több ezer (köztük zsidó vagy örmény) üzemet, üzletet támadtak meg. Az isztambuli események eredményeként több tízezer görög hagyta el Törökországot, s ez az esemény jelentős szerepet játszott abban, hogy az 1923-ban még százezer fős isztambuli görögség a 2000-es évekre pár ezer főre olvadjon.

¹⁰² Eroğlu (1987): *i. m.* 115.

178, míg a két másik párt, a Köztársasági Nemzeti Párt és a Szabadság Pártja 4-4 mandátumot szereztek a 610 fős parlamentben.¹⁰³

A DP azonban továbbra sem volt képes kezelni az ország gazdasági gondjait. Az iraki forradalom – ami a CENTO széthullásához is vezetett – nemcsak külpolitikailag volt fiasco, hanem egy lázadás lehetőségét is előrevetítette. Ezt megelőzendő a DP parlamenti frakciója augusztus 11-én nyilatkozatot adott ki, miszerint mindent meg kell tenni az illegitim ellenzék eliminálására.

A legnagyobb ellenzéki párt, a CHP fordított helyzetben találta magát, mint 1945 vagy 1950 előtt. Immár a DP lett az autoriter rendszer építője, míg a CHP szállt síkra a demokráciáért. 1959 januárjában kiadta pártkongresszusán az *Elsődleges Célok Manifesztumát* (İlk Hedefler Beyannamesi), amelyben egy második kamara felállítását, Legfelsőbb Bíróság és Alkotmánybíróság létrehozását, az egyetemi autonómia és a sajtószabadság garantálását, valamint a szociális igazságosság elvének alkotmányban történő rögzítését követelték.

A társadalmi elégedetlenség a rossz gazdasági helyzet miatt folyamatosan növekedett, amely nemcsak az ellenzéki pártok, de az egyetemisták, a közigazgatásban dolgozók és a fegyveres erők soraiban is jelentkezett.

1959. április 19-én İnönü meghirdette a „Nagy offenzívát” (Büyük Taaruz), amely egy felvonulást jelentett, több összecsapással az ellenzék és a kormánypárti szimpatizánsok között. A vonulás utolsó állomásaként a korábbi államfő Izmirből Isztambulba tartó autóját megtámadta a kormánypárti tömeg; a lincselést csak egy arra járó katonai alakulat beavatkozásával sikerült elkerülni.¹⁰⁴ A következő hónapokban nyílt ellenségeskedéssé fajult a viszony a két párt között, parlamenti összecsapásokra is sor került a két frakció között.

Ilyen előzmények után a DP utolsó felvonására már nem kellett sokat várni, noha Adnan Menderes csodával határos módon 1959 februárjában túlélte egy London melletti repülőgép-szerencsétlenséget: 1960. április 12-én a DP határozatot hozott a CHP és a többi ellenzéki párt elleni vizsgálat indításáról – ez lényegében az ellenzék felszámolását jelentette. Április 27-én meg is született a törvény a bizottságról, ezáltal intézményesítve a DP-féle diktatúrát.¹⁰⁵ A következő napokban diáktüntetések szerveződtek mind Isztambulban, mind Ankarában, a puszkaporos hangulatban a katonai hatalomátvétellel egy mesterien megtervezett puccs keretében május 27-én került sor. Az előzmények tekintetében inkább a DP „civil” puccsára adott katonai válasz volt, melynek célja a polgárháború és anarchia elkerülése volt.

A katonai rezsim és civil átmenet évei (1960–1965)

A katonai hatalomátvétel precedenst jelentett a Török Köztársaság történetében. Eddig ugyanis a külső és belső fenyegetések, zavargások ellenére a civil kormányzat mindig a helyén maradt. Ezt követően a katonai puccs, mint a belső problémák megoldásának végső eszköze folyamatosan Damoklész kardjaként lebegett a különböző kormányzatok feje fölött. Ugyanakkor az 1960-as puccs azt a hagyományt is megteremtette, hogy a hatalom-

¹⁰³ Eroğlu (1987): *i. m.* 115.

¹⁰⁴ Eroğlu (1987): *i. m.* 117.

¹⁰⁵ Eroğlu (1987): *i. m.* 118.

átvételt követő „rendcsinálás” után a hadsereg visszaadja a hatalmat a civil kormányzatnak. A katonai kontroll természetesen ezután mindig erősebb lett – egészen a 2000-es évek derekáig. A puccsot levezénylő Nemzeti Egység Bizottsága (Milli Birlik Komitesi, a továbbiakban: MBK) viszonylag rövid idő alatt világossá tette, hogy a civil kormányzatnak akarja visszaadni a hatalmat, s egy új alkotmány megírására felkérték az Isztambuli Egyetem rektorát, Siddik Sami Onart.

Az MBK jogi státuszát a június 12-én elfogadott alkotmánymódosítás rögzítette. Ennek alapján Cemal Gürsel, a bizottság vezetője lett az államfő, létrehoztak egy vizsgálóbizottságot az előző vezetés bűneinek kivizsgálására és egy kilenc főből álló ítélőbíróságot.

A hogyan tovább kérdésében azonban nem volt egységes a junta: egyesek úgy gondolták, hogy minél gyorsabban el kell fogadni az új alkotmányt és át kell adni a hatalmat, míg mások ezt egy lassú átmenet formájában képzelték el. Ez a két ellentétes nézőpont az MBK intézkedéseiben felszínre is került, feszültséget generálva.

Az előbbi csoport Cemal Gürsel nevével volt fémjelezve, amely főleg magasabb beosztású tisztekből állt, miközben a katonai uralmat elnyújtani kívánók – jellemzően alacsonyabb rangúak – Alparslan Türkeş ezredes körül tömörültek. A belső harcból végül a „méréskeltek” kerültek ki győztesen, így 1960. november 13-án Gürsel kihirdette, hogy a Bizottság feloszlott, s 14 tagját török külkapcsolati missziókhoz osztják be tanácsadóként, ezzel finoman eltávolították őket a hatalomból.¹⁰⁶ Türkeş így került Indiába.

Ez a lépés szükségesnek tűnt, félő volt ugyanis, hogy az MBK-n belüli nézeteltérés végül a kisebbség újabb katonai akciójához fog vezetni, amit a „tizennyek” politikai parkolópályára küldésével kerülhetett el a többség. A belső feszültségek illetően feloldása után megkezdődött az átmenet előkészítése: 1961 januárjában összeült az Alkotmányozó Nemzetgyűlés, amely egyrészt az MBK (megmaradt) tagjaiból és a Képviselőházból állt, amelyet különböző civil szereplők alkottak. Mivel a DP-t a puccs után azonnal betiltották, a Képviselőház elsősorban a CHP-ből és a többi ellenzéki pártból, az egyetemek képviselőiből, a szakszervezetekből, a sajtó képviselőiből, a kamarákból stb. állt – ezzel gyakorlatilag leképezvén az egész DP-n kívüli civil szférát.¹⁰⁷

A két bizottságban is tárgyalt alkotmánytervezetre erősen hatott a CHP 1959-es manifesztuma. Végül az új választási törvényről és alkotmányról 1961. május 27-én szavaztak, majd július 9-én népszavazást tartottak róla: az urnákhoz járulók 61,5 százaléka támogatta az új alkotmányt.¹⁰⁸

Az 1961-es alkotmány célja az államhatalom korlátozása volt. Ezt három úton igyekezett garantálni: 1) a civil és szabadságjogok lehetőségeihez mérten történő kiszélesítésével, 2) a végrehajtó és törvényhozó hatalom korlátozásával, 3) az igazságszolgáltatás függetlenségének erősítésével és ezzel együtt az állam feletti ellenőrző szerepének kiterjesztése révén.

A 157 állandó és 11 ideiglenes cikkből álló 1961-es alkotmány harmada az alapjogokról és kötelességekről szól. A végrehajtó hatalom korlátozására hozták létre a 150 fős Szenátust, amelynek tagjait hat évre választották, míg a Török Nagy Nemzetgyűlés mandátumai négy évre szóltak. Ráadásul a két kamara igaz-

¹⁰⁶ Gökhan Atilgan (2015b): Sanayi Kapitalizmin Şafağı. In Gökhan Atilgan – Cenk Saraçoğlu – Ateş Uslu: *Osmnalı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. Yordam Kitap. 521–651. 560.

¹⁰⁷ Eroğlu (1987): *i. m.* 121.

¹⁰⁸ Atilgan (2015b): *i. m.* 566.

gatásában minden parlamenti párt részt kapott – ezzel is megelőzendő, hogy valamely párt monopóliumra tegyen szert.

Az új alkotmány a végrehajtó hatalmat is igyekezett megosztani: az elnöki hatalmat megerősítették annak érdekében, hogy a miniszterelnök pozícióját korlátozzák. Az elnöki mandátum hosszát hét évre növelték. A fegyveres erők ellenőrző szerepét – ezzel együtt a kormány kontrollját – kívánták biztosítani a Nemzetbiztonsági Tanács (Milli Güvenlik Konseyi – MGK) létrehozásával. Az intézmények önállóságát is erősítették: az egyetemek és a Török Rádió és Televíziós Ügynökség autonómiát kaptak, ezáltal is csökkent a végrehajtó hatalom mozgásteret.

Az új alkotmány az intézményi autonómia bővítése mellett a bíróságok önállóságát is megnövelte. Ettől kezdve az állam működésének vagy a kormányzati politikának egyik eleme sem maradt az igazságszolgáltatás keretein kívül, ezzel a hatalmi ág ellenőrző szerepét sikerült megerősíteni.¹⁰⁹ Ebből a szempontból az egyik fontosabb vívmány az Alkotmánybíróság létrehozása volt. A bírói testület függetlenségének biztosítására pedig megalkották a Bírók Felsőbb Tanácsát (Hakimler Yüksek Kurulu), amelynek tagjait 65 éves koruk előtt nem küldhették nyugdíjba (kivéve, ha saját maguk kérik), illetve garantálták fizetésüket arra az esetre, ha a pozíciójuk vagy maga a bíróság megszűnne.¹¹⁰ Továbbá megerősítették a Semmítőszék és a többi igazságszolgáltatási szerv függetlenségét, illetve a Török Rádió és Televízió is nagyobb autonómiát kapott.

A DP feloszlata által keletkezett űrt két párt volt hivatott betölteni, a volt vezérkari főnök, Ragıp Gümüşpala által vezetett Igazságpárt (Adalet Partisi, a továbbiakban: AP), amit február 11-én alapítottak és az Új Törökország Párt (Yeni Türkiye Partisi, a továbbiakban: YTP). Az előbbi volt tekinthető a DP örökösének, s lényegében ez örökölte a párt struktúráját és támogatottságának jó részét – az alkotmányról szóló népszavazáson burkolton, de a „nem”-re szólított fel, s a közel 40 százalékos elutasítás mutatja a párt jelentős táborát –, míg a YTP inkább a DP liberális szárnyával volt azonosítható.

A DP illetően továbbélése aggodalommal töltötte el a hadsereg vezetőit, ugyanis egy demokratikus választás esetén a meghatározó támogatottsággal rendelkező AP (ex-DP) kellő erővel rendelkezhetett ahhoz, hogy megbosszulja a katonai beavatkozást. Az aggodalmak oda vezettek, hogy a TSK-n belül létrejött a Fegyveres Erők Uniója (Silahlı Kuvvetler Birliđi – SKB) több magas rangú tiszt támogatásával, s az MBK utolsó hónapjaiban a legerősebb csoportta nőtte ki magát a hadseregen belül. Szintén ezen aggodalmak miatt került az AP élére egy volt vezérkari főnök, akinek azonban vajmi kevés kapcsolata volt a DP romjain megalakított AP pártszervezetével.

A kétségkívül demokratikus intézkedések (liberálisabb alkotmány, Alkotmánybíróság felállítása, pártok engedélyezése) légkörében bombaként robbant a Yassıada szigetén lefolytatott bírósági eljárás, amely 1961. szeptember 15-én ért véget. Összesen 15 halálos ítélet született, amelyek közül – részben İnönü fellépésének köszönhetően – „csak” hármat hajtottak végre: a külügyminiszter Fatin Rüştü Zorluét, a házelnök Hasan Polatkanét és a miniszterelnök Adnan Menderesét, akinek halhatatlanságáról kialakult mítoszt mindenképpen szerte akarták foszlatni.

İsmet İnönü és a CHP érthető módon a hadseregen belül a hatalom minél gyorsabb átadását követelőket támogatta: 1960. szeptember eleji beszédében a hatalomátadás utolsó dátumaként 1961 októberét jelölte meg – ezt általában a legtöbb politikus magáévá is tette.

¹⁰⁹ Erođlu (1987): *i. m.* 130.

¹¹⁰ Zürcher (2004): *i. m.*

Az 1961. október 15-én tartott választások nem hozták meg a kívánt eredményeket. A két DP „utódpárt,” az AP (34,8%) és a YTP (13,7%) összesen 48,5 százalékot kapott, ami nagyjából követte a Demokrata Párt korábbi eredményeit. Ezzel szemben a CHP 36,3 százalékot, a Köztársasági Nemzeti Párt 14 százalékot szerzett. Mivel az új választási törvénynek megfelelően arányos választási rendszerben, s nem többségiben mérkőztek meg a pártok, a parlamenti helyek szétosztása is arányosabb lett, így a CHP 173 helyet, az AP 156 mandátumot, a YTP 64 parlamenti széket kapott.¹¹¹ A 150 fős Szenátusban hasonló arányok uralkodtak, így kézenfekvő lett volna, hogy a két DP utódpárt alapítson új kormányt.

A bosszútól tartva a Fegyveres Erők Uniójának tagjai október 21-én aláírtak egy protokollt egy új katonai hatalomátvételről, amely még az új parlament összeülése előtt megtörtént volna. A puccsot végül İnönü fellépése akadályozta meg, aki egy olyan megállapodást kínált, ami a hadsereg vezetőinek is elfogadható volt. A Çankaya palotában a különböző politikai pártok és a hadsereg között október 24-én megkötött egyezmény három fő intézkedést irányzott elő: Cemal Gürsel államfővé választják, az 1960. augusztus 2-i tisztogatás során kényszer nyugdíjazott tiszteket nem hívják vissza és a DP volt tagjai nem részesülnek egyelőre amnesztiában. Végül, mintegy garanciaként, megállapodtak, hogy İnönü lesz az új kormány miniszterelnöke.

Az új hatalmi rend demokratikusnak tűnt, azonban rögtön kiütköztek gyengeségei – az, hogy a hadsereg gyámködése nélkül ilyen eredményre vajmi kevésbé került volna sor. İnönü kormánya a CHP és az AP koalíciójára épült, melyben mindkét párt ugyanannyi számú minisztert adott. Ez a kényszerházasság nem sok jót ígért, annak fényében főleg nem, hogy másfél évvel korábban a két párt közel állt a polgárháború kirobbantásához.¹¹²

Erre a bizonytalan szövetségre ráadásul a çankayai megegyezés ellenére továbbra is veszélyt jelentettek a hadsereg egyes csoportjai. 1962. február 21–22. éjszakáján Talat Aydemir, a Katonai Akadémia vezetője kísérelte meg átvenni a hatalmat. İnönü ezt a helyzetet is sikerrel kezelte, s amnesztiáért és „korai nyugdíjazásért” cserébe visszakozerásra tudta készíteni a puccsistákat.

A belső széthúzás miatt İnönü 1962. május 30-án lemondott, viszont mivel nem volt olyan politikus, amely hozzá hasonló befolyással rendelkezett volna a hadseregben, emiatt júniusban újra kormányt alakíthatott, ezúttal más ellenzéki pártok részvételével. A stabil kormányzást azonban így sem tudta szavatolni. A DP egyes tagjainak adott amnesztia 1963-ban újabb elégedetlenséget szült a hadseregben, amely újabb puccskísérlethez vezetett Talat Aydemir vezetésével 1963. május 21-én.¹¹³ Ismét İnönü személyesen vette át a hadsereg vezetését és irányította a puccsisták felmorzsolását. Aydemirt és a többi vezetőt elfogták, majd 1963 szeptemberében kivégezték.

Mindez demonstrálta azt, hogy a katonai hierarchia sikeresen (b)be)n érvényesült, mint 1960-ban, amikor a vezérkar támogatása nélkül egy csekély kisebbség sikeresen tudott végrehajtani egy puccsot. Ezután nyilvánvalóvá vált, hogy a TSK fellépésére csak a vezérkar támogatása esetén lehet számítani, a hierarchia alsó részeiről induló akciókat elfojtják.¹¹⁴ A siker ellenére a helyhatósági választásokon megerősödő AP ellenében İnönünek újra le kellett mondania 1963 decemberében. Pár héttel később, 1963. december 25-én újra kormányt alakított, ezúttal a CHP-re

¹¹¹ Erođlu (1987): *i. m.* 124.

¹¹² Zürcher (2004): *i. m.*

¹¹³ Atilgan (2015b): *i. m.* 565.

¹¹⁴ Erođlu (1987): *i. m.* 126.

és a független képviselőkre támaszkodva kisebbségből próbált meg irányítani. Visszatérését külpolitikai kényszer tette szükségessé: Cipruson kiéleződött a török kisebbség és a görög többség viszonya, amely a két közösség közötti fegyveres összecsapásokká fajult. Törökország mint garانتáló állam nem hagyhatta magára a török kisebbséget, így İnönü harmadik kormánya elsősorban külpolitikai ügyekre koncentrálni kezdte meg ciklusát.

Eközben fontos belpolitikai változások történtek: 1964 derekán Gümüşpala elhunyt, helyét az AP élén egy tehetséges, fiatalnak számító politikus, Süleyman Demirel vette át 1964. november 24-én. Miután a kormány nem tudta megszavaztatni a költségvetést a parlamenttel, İnönü 1965 februárjában újra lemondott – ezúttal utoljára. Suat Hayri Ürgüplü vezetésével AP többségű kormány alakult – a CHP kivételével az összes parlamenti pártot bevonva –, Süleyman Demirel pedig miniszterelnök-helyettes lett.

A hatalom a civilek kezében (1965–1971)

Az 1965 októberében tartott választás az AP áttörő sikerét hozta. Süleyman Demirel vezetésével a párt 53 százalékot szerzett, ami 240 mandátumra volt elegendő, ezzel biztosítván az abszolút többséget a parlamentben. A CHP ezzel szemben kevesebb, mint 29 százalékot szerzett, s csak 134 helyet tudott megszerezni. A többi kis párt a szavazatok 10 százalékán kényszerült osztozkodni.

A hatvanas évek elejének „liberális” alkotmányos változásai hatalmas lökést adtak a török civil társadalomnak, illetve a korábban elnyomott mozgalmaknak, akik a korábbi illegalitásból újult erővel léptek a politika színpadára. Különösen igaz volt ez a baloldalra, amely néhány rövid intermezzót leszámítva – így a függetlenségi háború évei, amikor szükség volt az általános összefogásra – teljes elnyomásban, illegalitásba kényszerítve próbált túlélni. Ugyan 1946 után a DP ellenzéki pártként több gesztust tett a baloldal felé, így például a sztrájkhoz való jog elismerését, a párt hatalomra kerülése után szakszervezetek legnagyobb csalódására ez lekerült a napirendről, ugyanakkor az ellenzékbe kerülő CHP 1953-tól már felvette programjába.¹¹⁵

Ugyanakkor a DP elfogadta, illetve támogatta, hogy 1952-ben létrejöjjön a szakszervezetek első országos konföderációja, a Török Munkás Szakszervezeti Konföderáció (Türk İşçi Sendikası Konfederasyonu – Türk-İş). A kormánypárt részéről arra számítottak, hogy ezzel az egész szakszervezeti mozgalmat az ellenőrzésük alá vonhatják, s a vezetők kooptálásával elejét vehetik a kormánykritikus hangok és megmozdulások megerősödésének.¹¹⁶

A szakszervezetek, a konföderáció maga ráadásul nemzetközi segítségre is számíthatott elsősorban az Egyesült Államok Nemzetközi Fejlesztési Ügynökség (Agency for International Development – US AID) szervezetétől, amely abban volt érdekelt, hogy a nyugati blokkban szerveződő baloldali mozgalmak ne radikalizálódjanak, ne kerüljenek kommunista befolyás alá.

Az 1950-es évek végének gazdasági nehézségei, illetve a DP autoriter intézkedései egyre komolyabb ellentétet hoztak a Türk-İş-sel. A szervezet ráadásul egy folyamatosan bővülő tagságra számíthatott, amit az is elősegít

¹¹⁵ Brian Mello (2007): Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945–80. *Social Movement Studies*, 6. évf. 3. sz. 207–225. 215–217.

¹¹⁶ Mello (2007): *i. m.* 216.

tett, hogy a törökországi városiasodás lassan, de biztosan haladt előre: 1950-től 1960-ig a városban lakók aránya 18,5 százalékról 25,2 százalékra növekedett.¹¹⁷

A puccs után a munkások és a baloldali mozgalmak helyzetében is pozitív változások indultak el. A régóta kívánt sztrájkhoz való jogot 1963-ban törvényileg garantálta a török állam. A törökországi baloldali mozgalmak a hatvanas években két tengelyen haladtak. Az első szocialistaként határozta meg magát, s elvetette a marxizmust. Követői elsősorban a progresszív és antiimperialista értelmiség és az egyetemi ifjúság tagjaiból kerültek ki. Ezzel együtt egy elég színes, szétforgácsolt mozgalom maradt, amely a kezdeti időkben elsősorban a Yön (Irány) című folyóirat körül csoportosult, majd különböző csoportok, folyóiratok, újságok formájában egyre elaprózódottabbá vált. Ennek az irányvonalnak a legfontosabb célja egy progresszív diktatúra létrehozása volt, amely garantálni tudja az ország függetlenségét és gyors felemelkedését a társadalmi igazságosság garantálása mellett.

A másik irányvonalat a marxisták jelentették, akik létrehozták 1961-ben a Török Munkáspártot (Türk İşçi Partisi, továbbiakban: TİP), mely 1962-től Mehmet Ali Aybar elnökké választása után gyors fejlődésnek indult. A támogatóit elsősorban a munkásság adta, s a hatalom megszerzését legális úton, választások révén képzelte el. Az 1965-ös választáson viszont csak 3 százalékot sikerült megszereznie. A relatív sikertelenség miatt a párton belül egyre inkább az első irányvonal tagjai kerültek vezető pozícióba, ami a későbbiekben a baloldal egy részének radikalizálódását jelentette.¹¹⁸

A baloldali tömegek megnyeréséért a hatvanas évek derekán egy régi-új szereplő, a CHP szállt síkra. A Köztársasági Néppárt az 1960-as évek elejének rövidéletű kormányai ellenére – vagy részben épp ezért – nem tudta érdemben növelni a támogatottságát. A különböző választásokon a DP „utódpártjai” támogatottságuk némi csökkenése ellenére a politikai palettát továbbra is dominálták.

A társadalmi-gazdasági változások révén felduzzadó városi szegények megnyerése komoly politikai tartalékként szolgálhatott, s a Londonból visszatérő fiatal politikus, Bülent Ecevit sikerrel győzte meg a pártvezetést, hogy egy baloldali fordulattal a párt képes lesz érdemben szélesíteni szavazóbázisát. Ecevit ennek jegyében már 1966-ban „balközép” pártként definiálta pártját. A 18. pártkongresszuson, 1966 októberében a baloldali vonal győzött, amikor Bülent Ecevit került a CHP élére. Noha a pártprogramban elutasították a szocializmust és elítélték a kommunizmust, a CHP jobboldalibb tagjai kiléptek, s 1967-ben új pártot hoztak létre (Bizalom Párt – Güven Partisi), Turhan Feyzioğlu vezetésével.¹¹⁹

A hatvanas évek végére a jobboldal legmeghatározóbb pártjává az AP vált. Süleyman Demirel jó stratégiai érzékkel egyeztetette össze a DP jobboldali politikai programját a hatalmi realitásokkal. Az AP soraiból rendkívül sok nyugalmazott katona került a török nemzetgyűlésbe, s Cemal Gürsel romló egészségi állapota miatti lemondása után a DP teljes mellszélességgel felsorakozott Cevdet Sunay mellett.

Ebben az évtizedben kezdődött meg a szélsőjobb megszervezése Törökországban Alparslan Türkeş vezetésével. Az 1961-es puccs „radikálisabb” szárnyának, a 14-ek vezetőjeként Indiába küldött Türkeş 1963 őszén tért vissza az országba. A katonai pályát politikai babérokra cserélő vezető nem alapított új pártot, hanem a már létező

¹¹⁷ Mello (2007): *i. m.* 218.

¹¹⁸ Haluk Yurtsever (2008): *Yükseliş ve düşüş Türkiye solu 1960–1980*. Yordam Kitap.

¹¹⁹ Atilgan (2015b): *i. m.* 583–584.

Parasztpártba lépett be, melynek vezetését 1965-ben szerezte meg. A politikai mozgalom későbbi története szempontjából mérföldkő volt az 1969-es adanai kongresszus, melyen új nevet kapott a politikai mozgalom Nemzeti Cselekvés Pártja (Milliyetçi Hareket Partisi, a továbbiakban: MHP) néven és elfogadták az új pártprogramot.¹²⁰

Végezetül az 1960-as évek politikai formációi közül említést érdemel az Egységpárt (Birlik Partisi – BP), amely az első, az alevi vallási kisebbség által alapított párt volt (1973-ban nevet változtatott, majd 1981-ben oszlatták fel). Az 1966-ban létrehozott szervezet az 1969-es választáson a szavazatok közel 3 százalékát szerezte meg.¹²¹ A párt elsősorban balközép pártként próbálta pozicionálni magát, illetve képviselni az alevik érdekeit, ugyanakkor sosem volt képes jelentős támogatottságra szert tenni a kisebbség körében.

Az 1968-as esztendő nemcsak Európa nyugati és keleti felén, de Törökországban is fontos mérföldkőnek számított. Ez utóbbiban legfőképp azért, mert repedések jelentkeztek a nehezen létrehozott, komoly alkotmányos kötelezettségekkel és garanciákkal védett demokratikus többpártrendszeren belül. Ezek a repedések három tényezőnek köszönhetően tűntek elő: először a baloldal radikalizálódása, majd az erre adott jobboldali válasz, végezetül pedig a kormányzati intézkedések miatt.

1968 februárjában a zonguldaki bányászok sztrájkot indítottak a munkabérek miatt, majd a Munkáspárt szervezett nagy tömegtüntetést Isztambulban. Márciusban Doğu Perincek került a legnagyobb baloldali ifjúsági tömörülés, az Ötletklubok Föderációjának (Fikir Kulüpleri Federasyonu) élére, ami a progresszívebb szárny győzelmét szerezte, ezáltal a radikális eszközök alkalmazásának kezdetét jelentette. Júniusban elfoglalták az Isztambul Egyetem campusát, majd júliusban sor került az első gyárfoglalásra is. Nem sokkal később baloldali radikálisok amerikai matrózokat támadtak meg Isztambulban, sőt, egyes szélsőséges csoportok maga a Munkáspárt ellen is támadást intéztek.

A prágai tavasz vége 1968 augusztusában a legális eszközöket elfogadó baloldali csoportok meghasonlását, belső harcát, majd pedig ezek meggyengülése után a radikálisok győzelmét hozta. A baloldali ifjúsági szervezetek akciói katalizátorként hatottak a (szélső)jobboldali fiatalokra. Különböző szervezetek¹²², így a Milli Türk Talebe Birliği szervezett tüntetéseket, illetve Túrkeş támogatásával 1968 derekán megalakultak az idealista csoportosulások (Ülkü ocakları). A fegyveres harcra készülve Túrkeş júliusban létrehozta Izmir mellett az első „kommandós tábor”, melynek célja a lelkes szimpatizánsok kiképzése volt paramilitáris célokra.¹²³

A változások az iszlamisták – egy új politikai erő – szerveződését is elősegítették. Az első jelentősebb megnyilvánulásra 1968. május 19-én került sor, amikor a Dolmabahçe mecsetnél tömegek csatlakoztak a nagy imához.¹²⁴ A hamarosan megszülető politikai mozgalom szimpatizánsai a Bugün (Ma) című napilap körül csoportosultak.

¹²⁰ Tanıl Bora – Kemal Can (2000): *Devlet, Ocak, Dergah 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü hareket*. İletişim Yayınları. 53–54.

¹²¹ Atilgan (2015b): *i. m.* 585–586.

¹²² A korszakban a szélsőjobboldalon három jelentősebb szervezet alakult. A Törökországi Kommunizmusellenes Egyesület (Türkiye Komünizmle Mücadele Derneği – TKMD), amely az AP-hoz kapcsolódott, majd a MHP szimpatizánsok váltak dominánssá. A Nemzeti Hallgatók Uniója (Milli Türk Talebe Birliği – MTB), amely a szélsőjobboldal (MHP) és az iszlamista mozgalom (Milli Görüş) ifjainak szolgált fórumként. Többek között Recep Tayyip Erdoğan, Abdullah Gül, Devlet Bahçeli itt kezdték politikai pályafutásukat. És az egyértelműen a MHP-hez kötődő „idealista csoportok”, az Ülkü ocakları. Atilgan (2015b): *i. m.* 596–601.

¹²³ Bora – Can (2000): *i. m.* 58.

¹²⁴ Eroğlu (1987): *i. m.* 134.

A kormányzat válasza az eddigi szabadabb légkör megszüntetése volt. Azonban ez elsődlegesen az amúgy is hányattatott sorsú baloldalnak jelentette a nagyobb csapást. Demirel egyrészt az egyre radikálisabbá váló baloldali csoportok ellenében engedte a szélsőjobb önszerveződését, így például a kommandós táborok fennmaradását. Másrészt a rendvédelmi egységek is határozottabban léptek fel a baloldali diákmozgalmak ellen. Az egyik amerikai tengerész meggyilkolása után nem kellett sokat várni az első török áldozatra: a kemény rendőrségi beavatkozások révén még 1968 közepén életét veszítette az egyetemista Vecat Demircioğlu.

Az 1969-es választásokat komoly társadalmi feszültségek mellett tartották meg. A törökországi viszonylatban rendkívül alacsonynak számító, mintegy 63,4 százalékos választási részvétel jól tükrözte a hangulatot. Három párt ért el jobb eredményt: az Igazságpárt, a Köztársasági Néppárt és az abból korábban kilépők által alapított Bizalom Pártja. Azonban az újabb AP-kormány sem tudta helyreállítani a rendet, a föld-, gyár- és egyetemfoglalások folytak ezután is.

1970-ban, noha Demirel sikeresen túlélte egy bizalmatlansági szavazást, nem tudta megakadályozni, hogy egy jelentős képviselői csoport ne lépjen ki az AP-ból, s ne hozza létre a Demokratikus Pártot (Demokratik Parti).

Ugyanebben az évben Necmettin Erbakan megalapította Nemzeti Rend Pártját (Milli Nizam Partisi, a továbbiakban: MNP).

A növekvő politikai instabilitáshoz gazdasági nehézségek is társultak. Ezt tetézte, hogy néhány baloldali szélsőséges, így Deniz Gezmiş vagy Mahir Çayan megalapították a későbbiekben hírhedtté váló szervezeteket, mint a Türkiye Halk Kurtuluş Ordusut vagy a Türkiye Halk Kurtuluş Partisi – Cephesit. Az első politikailag motivált bankrablásra 1971 elején került sor. Hamarosan az egyetemeket is le kellett zárni.

A polgárháborús '70-es évek

Az áldatlan állapotoknak végül a hadsereg beavatkozása vetett véget: 1971. március 12-én egy memorandumban lemondásra szólították fel a kormányt. Az új kormányfő Nihat Erim, a CHP jobboldalának vezetője lett, aki İnönü támogatását is élvezte.¹²⁵ A szakértői kormányba meghívta Atilla Karaosmanoğlüt, aki neves közgazdászként a Világbanknál is dolgozott, s egy átfogó gazdasági programot helyezett az asztalra, amely a török ipar megerősítését tűzte ki célul. A hadsereg támogatását élvezve Erim keresztülvitte a gazdasági reformokat.

Mivel az utcai összetűzések és robbantások nem szűntek meg, 1971 áprilisában a hadsereg rendkívüli állapotot hirdetett 11 tartományban és a főbb városokban, amelyet kéthavonta meghosszabbítottak két éven át. A hadsereg ezt elsősorban a baloldal meggyengítésére használta fel; két év alatt 5000 embert, jellemzően baloldaliakat tartóztattak le, beleértve a TİP vezetőit.¹²⁶ A Munkáspártot még 1971 derekén feloszlatták az akkor még kevésbé népszerű iszlamista mozgalommal, a MNP-vel együtt. Ez utóbbi azonban más néven már egy évvel később újjáalakulhatott.

A baloldal elleni harcba bekapcsolódtak a még az 1950-es években létrehozott kontra-gerilla egységek is, amelyeket a NATO többi tagállamához hasonlóan a kommunista veszély elhárítására, egy lehetséges szovjet okkupáció

¹²⁵ Zürcher (2004): *i. m.* 258.

¹²⁶ Zürcher (2004): *i. m.* 259.

elleni fegyveres ellenállás sikeres elindításának reményében hoztak létre (az ügy majd 1990-ben Gladio néven robbant be a köztudatban, Olaszországban).

Erin újabb, ezúttal az AP néhány új miniszterével alakuló kormánya jelentős alkotmánymódosítást hajtott végre, melynek célja a szabadságjogok korlátozása volt. Megnyirbálták az egyetemi autonómiát, a sajtószabadságot, korlátozták az alkotmánybíróság jogkörét, speciális bíróságokat állítottak fel (Devlet Güvenlik Mahkemesi), melyek több ezer ember ügyét tárgyalták 1976-os felszámolásukig.

Míg a kormány egyre inkább az AP felé toldott el, addig a CHP-n belül 1972-ben végérvényesen a baloldali szárny került ki győztesen. A pártkongresszuson Bülent Ecevitnek sikerült legyőznie İnönüt.¹²⁷ Az 1973 októberében tartott – a puccs óta harmadik – választást meglepetésre Ecevit CHP-je nyerte a szavazatok 33,5 százalékával. Mivel nem rendelkezett kényelmes parlamenti többséggel, Ecevitnek koalíciós partnert kellett találnia. Választása az alacsony parlamenti jelenléttel rendelkező Necmettin Erbakan vezette iszlamista Nemzeti Üdv Pártjára (Milli Selamet Partisi, a továbbiakban: MSP) esett.

Az 1974-es ciprusi beavatkozás korábban nem látott népszerűséget kölcsönzött Ecevitnek, aki ezt kihasználva lemondott, s előrehozott választásokat írt ki. Demirel azonban képes volt az elhúzódó tárgyalások miatt sokkal később kiírt választásokra több párt bevonásával egy Nemzeti Front koalíciót létrehozni, amely ugyan győzedelmeskedett, azonban a benne helyet kapó kispártok alkuereje miatt több fontos minisztériumot kénytelen volt nekik átengedni. Az MSP és az MHP ezt arra használta fel, hogy a hozzájuk került minisztériumokat a saját embereikkel töltsék fel.

Az 1977-es választást ugyan megint Ecevit nyerte (41,4 százalékkal), azonban ez az eredmény újfent elégtelen volt ahhoz, hogy egyedül alakítson kormányt. Újabb Nemzeti Front-kormány következett, amely azonban nem volt hosszú életű, miután többen kiléptek belőle.¹²⁸

Ecevit 1978 januárjában alakította meg kormányát, melyben több volt AP-s politikus is helyet kapott. A kormány 1979 októberéig maradt hatalmon, azonban nem tudta érdemben kezelni az utcán elharapódzó erőszakot, fegyveres összetűzéseket.

1979 őszén újra Demirel tért vissza a kormányzáshoz, azonban újfent egy kisebbségi kormánnyal. A káosz megmaradt az utcákon, sőt, romlott a helyzet. Kieleződött a török–kurd, alevi–szunnita, bal–jobb ellentét, amely több mérsárláshoz vezetett az 1970-es évek végén. Malatyában 1978 áprilisában több tucat ember meghalt; Kahramanmaraş városában súlyos összecsapásra került sor: több mint száz alevit mészároltak le, közel 200-at megsebesítettek és 500 boltot és lakást romboltak le az év végén a Szürke Farkasok.¹²⁹ Végezetül – az 1979-es iráni forradalom inspirálására és a már létező iszlamista mozgalom veszélyét jelezve – Konya városában hatalmas tömeg gyűlt össze 1980 nyarán a *saríá* „bevezetését” követelve. Nem sokkal később Kenan Evren vezérkari főnök elrendelte a katonai hatalomátvételt, ami új fejezetet nyitott Törökország történelmében.

¹²⁷ Ebru Deniz Ozan (2015): İki darbe arasında kriz sarmalı. In Gökhan Atilgan – Cenk Saraçoğlu – Ateş Uslu: *Osmnalı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. Yordam Kitap. 663–745. 682.

¹²⁸ Ozan (2015): *i. m.* 701–702.

¹²⁹ McDowall (2004): *i. m.* 415.

KÜLPOLITIKA

Az amerikai elköteleződés az 1950-es években

A II. világháború utáni hatalmi átrendeződés a hidegháborús blokkok frontvonalába sodorta Törökországot. İnönü a nyugati elköteleződés mellett tette le a voksát, s elindult Ankara közeledése Washington felé, ami már a korábbi semlegességre és nagyhatalmak közötti lavírozásra építő atatürki politika visszaszorulását jelentette.

A Menderes-kormány ezt továbbvitte, s külpolitikája egyértelmű Nyugat- és Amerika-barátságban manifesztálódott. Ankara 1950 derekán elrendelte a koreai háborúba 4500 fős katonai kontingens kiküldését Dél-Korea oldalán. A döntés meghozta gyümölcsét, ugyanis 1951-ben az Egyesült Államok kötött bilaterális szövetséget az országgal, majd 1952-ben Görögországgal együtt Törökország is a NATO tagjává vált. Ezután pedig megindult a török hadsereg fejlesztésére szánt dollármilliárdok sora, ami tovább mélyítette a két ország, s különösen a két hadsereg viszonyát.¹³⁰

Az el nem kötelezett országok mozgalmának születésekor, az 1955-ös bandungi konferencián Törökország egyértelműen a Nyugat szószólójaként jelent meg. Ezzel Ankara nemcsak a Szovjetunió és szövetségesei elleni nyugati politika követőjeként jelent meg, hanem a harmadik világgal szemben is, újabb jelét adva annak, hogy hátat fordít az atatürki status quóra és semlegességre törekvő külpolitikának.¹³¹

Az amerikai külpolitikai törekvéseknek megfelelően Ankara beilleszkedett a Szovjetunió elleni védelmi zónába, sőt, annak aktív részesévé vált, legalábbis a Közel-Keletet illetően (Törökország volt az első muszlim állam, amely elismerte Izrael függetlenségét).¹³² A feltartóztatási politika híveként 1953-ban Irakkal megkötötte a Bagdadi Paktumot, amelyhez hamarosan az Egyesült Királyság, Pakisztán és Irán is csatlakozott, ezzel a Közel-Keleten a Szovjetunió befolyási övezetének terjesztése nehezebbé vált. Az így létrehozott CENTO azonban nem bizonyult hosszú életűnek: az 1958-as iraki hatalomátvétel után az ország kilépett a szervezetből.

A Balkánon szintén aktívvá vált a török külpolitika, ami elsősorban a helyi viszonyokban beállt változásoknak volt köszönhető. Miután Tito és Sztálin között szakítás történt 1948-ban, s Jugoszlávia önálló külpolitikát kezdett el követni, kézenfekvő volt a török vezetés részéről, hogy szorosabbra fűzik az Egyesült Államok támogatását élvező országgal a kapcsolatot. Ennek keretében először 1953-ban barátsági szerződés született Görögország, Törökország és Jugoszlávia között, amit 1954 után a Balkán Paktum aláírása követett. Hogy az így létrehozott szövetség nem lett tartós, arról ugyancsak a külpolitikai változások tehetek: Sztálin halála után Jugoszlávia és a Szovjetunió kapcsolata javulni kezdett, így Tito nem érezte szükségesnek a paktum fenntartását; másrészt pedig a ciprusi kérdés 1955 után a görög–török kapcsolatokban vezetett töréshez.

¹³⁰ Baranyi Tamás Péter (2016): Biztosítani Eisenhower jobbszárnyát – Törökország hosszú útja a NATO-csatlakozásig. In Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. Antall József Tudásközpont. 45–66.

¹³¹ Eroğlu (1987): *i. m.* 110.

¹³² Meliha Benli Altunışık (2013): The Middle East in Turkey–USA Relations: Managing the Alliance. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15. évf. 2. sz. 157-173.

Ciprus

Ahogy már láttuk, a ciprusi kérdés nagyon gyorsan belpolitikai kérdéssé vált, s Ankara kihasználva a britek szorult helyzetét, mindent megtett, hogy befolyást szerezzen a szigeten, és a lakosság mintegy 20 százalékát kitevő török kisebbségnek minél több jogot kiharcolhasson. Ezt lényegében a szigetország függetlenségét és alkotmányát szavatoló 1959-es zürichi megállapodások meg is adták. Ciprus függetlenné vált, azonban megtiltották akár Görögországgal, akár Törökországgal való egyesülését, s a görög és török ciprióták védelmében a két, Egyesült Királyságon kívüli garantor állam megkapta a beavatkozás jogát is. A ciprusi törökök – a görögök által erősen nehezményezve – jelentős jogokat kaptak: az elnökhelyettesnek mindig a török közösségből kellett kikerülnie, a számarányukhoz képest pedig jóval több parlamenti helyet kaptak a törökök. Az etnikai elv alkalmazása gyorsan kiélezte a két közösség közötti ellentéteket, amelyek 1963-ban fegyveres összecsapásokhoz vezettek a szigeten.

Ankara 1964. március 13-án tájékoztatta az Egyesült Államokat és az Egyesült Királyságot, hogy abban az esetben, ha a görög ciprióták nem állítják le támadásaikat a törökök ellen, akkor katonai intervencióhoz fog folyamodni. Az akció megindítása előtt közvetlenül, 1964. június 5-én İnönü levelet kapott az Egyesült Államok elnökétől, Lyndon B. Johnsontól.

Az eleinte titokban tartott, majd kiszivárogtatott levél jelentős mértékben járult hozzá a török politika változásához. A levél hatására bizalmi válság alakult ki Washingtonnal szemben, amely jelezte, hogy ebben az esetben nem járul hozzá az amerikai fegyverek bevetéséhez (rámutatván az 1947-es amerikai–török megegyezésre), s a Szovjetunió esetleges beavatkozása esetén nem lenne valószínű, hogy a NATO kiállna Törökország mellett.

A levél komoly válságot okozott Ankarában, olyannyira, hogy İnönü a hatalomban töltött hátralévő éveit a török külpolitika rekonfigurálására szánta.¹³³ A levél kézhezvétele után tett egy sikertelen próbálkozást Washingtonban, s ha intervencióra nem is került sor, török katonai repülőgépek ciprusi célpontok elleni bombázására igen. Az eddig valósnak hitt amerikai (NATO) katonai védőernyő illúzióvá válása miatt (a Jupiter-rakéták kivonása a kubai rakéta-válság után ennek az előszele volt)¹³⁴ nem maradt más hátra, mint nyitni az eddig komoly ellenségnek tartott Szovjetunió felé, ahova Feridun Cemal Erkin külügyminiszter 1964. október 30-án el is látogatott. A következő év elején pedig Ankara kilépett a ballisztikus rakétákkal felszerelt tengeralattjárók programjából, a Multilateral Force-ból (Többoldalú Erő – MLF), ezzel a korábban megbízható szövetségesi imázsát is elveszítette amerikai körökben.¹³⁵

A ciprusi probléma kiújulása akkor következett be, amikor görögországi katonák egy csoportja 1974. július 15-én megpuccsolta a sziget elnökét, Makariosz érseket, s kikiáltották az egyesülést Görögországgal (enosis). Ecevit nem késlekedett sokat, s öt nappal később megindult az „Attila-művelet” (Atilla Harekatı), amely során a sziget területének 3 százalékát foglalták el. A junta ugyan gyorsan összeomlott, azonban augusztusban a törökök újabb offenzívát indítottak, melynek keretében a sziget 37 százalékát szállták meg. A fegyverszünettel létrejött a zöld vonal, az ENSZ-csapatok által felügyelt pufferzóna. A következő években gyorsan lezajlott egy lakosságcsere: az

¹³³ Hüner Tuncer (2014): *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türk dış politikası*. Kaynak Yayınları.

¹³⁴ Péczeli Anna (2016): A vonakodó szövetséges, avagy a török–amerikai kapcsolatok alakulása a NATO lencséjén keresztül. In Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. Antall József Tudásközpont. 210–237.

¹³⁵ Eroğlu (1987): *i. m.* 128.

északi, török csapatok által ellenőrzött területekről a görög ciprióta lakosság délre vándorolt, míg délről, az addig elszórta élő török közösségek északra vándoroltak, s létrejött két, homogén szigetrész. Az északi területeken viszont ott maradtak a törökországi katonai erők, s lényegében egy Ankarától erősen függő entitás jött létre. A török ciprióta vezető, Rauf Denктаş vezetésével 1983-ban létrehozták az Észak-Ciprusi Török Köztársaságot (Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti – KKTC), azonban ezt az államalakulatot mindeközéig csak Törökország ismerte el.

Az uniós csatlakozási folyamat prélude-je

Ankara a Római Szerződés aláírása után két évvel, 1959-ben jelezte társulási szándékát az akkor még Európai Gazdasági Közösség (a továbbiakban: EGK) nevet viselő szervezettel, amivel kezdetét vette a napjainkban is tartó hosszú folyamat, melynek célját Törökország az uniós tagságban jelölte meg. A társult tagság iránti kérelem beleillett Ankara nyugatos politikájába, amely a nyugati blokk összes fontosabb intézményéhez történő csatlakozást jelentett (így 1948-ban az Európai Gazdasági Együttműködési Szervezet – ekkor OEEC, később OECD –, majd 1949-ben az Európa Tanács tagja lett). Ennek katonai/biztonsági lábát a NATO-csatlakozás jelentette, a gazdaságit pedig az EGK-tagdá válás.¹³⁶ A Menderes-kormány ráadásul a ciprusi válság árnyékában kínosan ügyelt arra, hogy ne maradjanak le Athéntól a nyugati kapcsolatok építése terén: így azután, hogy Görögország bejelentette társulási szándékát, Ankara nem maradhatott le.

A következő két évtizedben a sorozatos katonai puccsok késleltették, hogy Törökország és az EGK között szorosabbá váljanak a kapcsolatok. Az 1960-as katonai puccs miatt csak 1963-ban írták alá a vámuniót ígérő társulási megállapodást (ankarai megállapodás).¹³⁷ Süleyman Demirel 1967-ben jelentette be szándékát az újabb ütem megkezdésére, de csak 1970-ben sikerült aláírni a Kiegészítő jegyzőkönyvet, amely az újabb puccs miatt csak 1973-ban lépett életbe.¹³⁸

A török elit az 1970-es évek állandó belpolitikai viharai, a ciprusi beavatkozás miatt jóval kevesebb fontosságot tulajdonított az EGK-tagságnak. Ráadásul az importhelyettesítésre átváltó gazdaságpolitika főbb szereplői sem voltak elragadtatva a szabadpiacok lehetőségétől, így összességében Ankara arra sem figyelt, amikor Athén 1975-ben bejelentette csatlakozási szándékát.¹³⁹ Hayrettin Erkmen külügyminiszter esete rávilágít a korszakban az EGK megítélésére: amikor bejelentette a török parlamentben az ország csatlakozási szándékát, bizalmatlansági szavazás indult ellene, amely meg is buktatta.¹⁴⁰

¹³⁶ Pénczváltó Nikolett (2016): Törökország és az Európai Unió – érdekek és értékek hálójában. In Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. Budapest, AJTK. 192.

¹³⁷ Meltem Müftüer-Baç (2016): *The European Union and Turkey: Transforming the European Periphery into European Borderlands*. Robert Schuman Centre for Advanced Studies. 12. sz. 3.

¹³⁸ Eralp, Atila – Torun, Zerrin (2015): Perceptions and Europeanization in Turkey before the EU candidacy: an overview of history. In Ali Tekin – Aylin Güney szerk.: *The Europeanization of Turkey Polity and Politics*. London, Routledge. 17.

¹³⁹ Atila Eralp (1993): Turkey and the European Community: Prospects for a New Relationship, In Atila Eralp – Muharrem Tünay – Birol Yeşilada szerk.: *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*. London, Praeger. 199–200.

¹⁴⁰ Eralp – Torun (2015): *i. m.* 19.

Többdimenziós külpolitika

A Johnson-levél után komoly bizalmi válság alakult ki Washington és Ankara között, amit a külpolitikai kapcsolatok diverzifikálása követett. Az İnönü által kezdett külpolitikai váltás folytatódott Demirel alatt is, így Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnök látogatást tett Törökországban, s több szerződést is aláírt a két fél.¹⁴¹

A baloldali mozgalmak erősödésével viszont nőtt az Amerika-ellenesség is az országban, ami elsősorban anti-imperializmust jelentett. Ennek köszönhetően megszorodtak az 1960-as évekre az országban állomásozó amerikai katonák elleni tüntetések, támadások. A korábban CIA-ügynökként dolgozó Robert Komer nagyköveti kinevezése is komoly indulatokat váltott ki; Komer az ankarai Közel-Keleti Technikai Egyetemen (ODTÜ) 1969-ben tett látogatáskor a hallgatók felgyújtották az autóját – nem sokkal később Johnsonnak vissza is kellett hívnia.¹⁴²

A ciprusi intervenció az Egyesült Államok részéről fegyverembargó kihirdetésével járt (egészen 1978-ig), ami nagyon kényes helyzetbe hozta a török hadsereget, és a saját kapacitások fejlesztésére, illetve a szocialista tömb országaival való kereskedelmi kapcsolatok elmélyítésére sarkallta az országot. Ugyanakkor az 1970-es években egy másik, jelentős vitapontot sikerült rendezni: Washington nyomására felszámolták az ópiumtermelést.

Az olajárrobbanás, majd a ciprusi beavatkozás utáni nemzetközi elszigetelődés miatt Ankara úgy döntött, hogy igyekszik javítani a kapcsolatait az arab államokkal. Ezen a területen korlátozott eredményeket ért el, noha az 1973-as háborúban az arab felet támogatta Izrael ellenében; még 1969-ben pedig csatlakozott az Iszlám Konferencia Szervezetéhez.¹⁴³

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

A Menderes-kormány gazdaságpolitikáját az elején a külföldi tőke bevonására tett intézkedések és relatív gazdasági nyitottság jellemezte, amelyben a mezőgazdaság kulcsszerepet kapott. A nem megfelelően vagy csak részlegesen végrehajtott reformoknak köszönhetően a külföldi működőtőke bevonása alapvetően hitelekre és nyugati (főleg amerikai) segélyekre szorítkozott, amely az exporttal szemben az importot pörgette fel. Ez oda vezetett, hogy a korszak végére az ország fokozatosan eladósodott, s 1958-ban hitelválságba is került, amit csak egy jelentős IMF-csomaggal tudott kezelni.

Ugyan néhány multinacionális vállalat, így a General-Electric, Pfizer, AEG, Sandoz, Pirelli vagy az Unilever megjelent az országban, s a török vállalatokkal folytatott közös befektetések révén hozzájárultak néhány szektor esetében a technológiai fejlődéshez, ennek hatása korlátozott maradt az egész török gazdaság szempontjából.¹⁴⁴

A gazdasági liberalizáció nemcsak a megfelelő politikai támogatás hiánya, illetve az erős, atatürki etatizmus továbbélése miatt volt csekély, hanem az ország általános gazdasági fejlettsége és a reformokhoz szükséges pénz-

¹⁴¹ William Hale (2000): *Turkish foreign policy, 1774–2000*. Psychology Press.

¹⁴² Atilgan (2015b): *i. m.* 649.

¹⁴³ Ozan (2015): *i. m.* 744.

¹⁴⁴ Aydin (2005): *i. m.* 44–46.

ügyi mozgástér korlátozottsága is komoly kihívást állított a folyamat elé. Ennek köszönhetően a DP évei alatt a gazdaságpolitikában az intervencionizmus és a szabadpiac közötti állandó ingadozás volt megfigyelhető.

A Menderes-kormányok mezőgazdaság fejlesztésére fókuszáló gazdaságpolitikája („mezőgazdasági kapitalizmus”) révén hatalmas összegeket fordítottak a primer szektor fejlesztésére.¹⁴⁵ A kormányzati programok – melyben kulcsszerepet játszott az erre fordított Marshall-segély – révén megtöbbszöröződött a traktorok száma az 1948-as 1756 darabról 1956-ra 43 727-re, nagy eredmények történtek a gépesítés terén, miközben a megművelt területek nagysága 9,5 millió hektárról (1948) 14,6 millióra emelkedett (1956).¹⁴⁶ Eközben 1,8 millió hektárt osztottak szét 370 ezer család között, azonban ennek a hatalmas területnek döntő része állami tulajdon volt, a nagy földbirtokosoktól csekély földterület került át a parasztsághoz. A mezőgazdaság fejlődését szolgálták a nagybirtokosoknak nyújtott olcsó hitelek, illetve a felvásárlásért felelős kormányzati szerv, amely relatíve magas áron vette meg a terményeket.¹⁴⁷ Az pedig különösen szerencsés volt a termelőkre nézve, hogy ezekben az években kiváló időjárási viszonyok voltak, ráadásul a koreai háború idején megnőtt a mezőgazdasági termékekre a kereslet, így nőtték a bevételek is. Az eredmények nem is maradtak el, a mezőgazdaság teljesítménye megduplázódott 1947 és 1953 között.¹⁴⁸

A háború végével viszont visszaesett a világpiacon a kereslet, amely véget vetett az első évek látványos 13 százalékos éves növekedésének, s növelte a külkereskedelmi mérleg hiányát, illetve felpörgette az inflációt, amely az 1950-es évek második felében közel évi 20 százalékra emelkedett.¹⁴⁹ A gazdasági nehézségek társadalmi elégedetlenségekhez vezettek, amelyek kezelésére a DP rövid távú, ugyanakkor következetlen gazdasági intézkedéseket alkalmazott, s a helyzet 1960 elejére válságosra fordult.¹⁵⁰ A politikai szinten pedig egyre autoriterebb intézkedésekhez folyamodott – ami végül az 1960-as puccshoz vezetett.

Az 1960-as puccs után egyértelműen az importhelyettesítésre törekvő központi tervezés vált a török gazdaságpolitika legfőbb jellemzőjévé, ugyanakkor az állami és a magánszektort a török gazdaságpolitikások egymás komplementereként kezelték.¹⁵¹ Sőt, nagy hangsúlyt helyeztek arra, hogy a privát szektort támogassák az állami beruházások és szolgáltatások, ennek köszönhetően a nagy családi holdingok, a hazai bankok jelentős mértékben növelték nemzetgazdasági szerepüket a korszak elejéhez képest.¹⁵² Az első három ötéves terv gyors növekedést is hozott Törökország számára, amelyet egy relatíve prosperáló korszak követett: 1963 és 1977 között átlagosan évi 4,3 százalékkal növekedett a GDP, a válságos 1978–1979-es években is 3,5 százalék maradt.¹⁵³

¹⁴⁵ Atılgan (2015a): *i. m.* 398.

¹⁴⁶ Akşın (2007): *i. m.* 250.

¹⁴⁷ Veli Yadırgı (2017): *The Political Economy of the Kurds of Turkey From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*. Cambridge University Press. 194.

¹⁴⁸ Şevket Pamuk (2008): *Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?* In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey. Vol. 4*. Cambridge University Press. 266–301. 281.

¹⁴⁹ Yadırgı (2017): *i. m.* 198.

¹⁵⁰ Atılgan (2015): *i. m.* 405.

¹⁵¹ Zülküf Aydın (2005): *The Political Economy of Turkey*. Pluto Press. 42.

¹⁵² Yadırgı (2017): *i. m.* 201.

¹⁵³ Pamuk (2007): *i. m.* 284.

A gazdaság fejlesztéséért felelős Tervhivatal (Devlet Planlanma Teşkilatı – DPT) még 1960 szeptemberében állították fel¹⁵⁴, s az új szerv igyekezett az ország különböző fejlettségű területei közötti különbségeket kiegyensúlyozni és az elmaradottabb tartományokat felhozni a nyugati, főleg Márvány-tenger melléki megyék szintjére. Ennek megfelelően a prioritást élvező tartományok közé sorolta a többségében kurdok lakta tartományokat, a gyakorlatban viszont ezekben jóval kevesebb állami és magánbefektetés valósult meg, mint a nyugati, eleve fejlettebb területeken. A régióban zajló fejlődés nem volt elegendő a felzárkózáshoz, a fejlesztéspolitika egyensúlytalanságai miatt a 17 keleti tartomány súlya a GDP-n belül folyamatosan csökkent: 1965-ben 10,39%, 1975-ben 9,56%, 1979-ben már csak 8,17% volt.¹⁵⁵

Az állami beruházások a keleti területeken már ezekben az években, még a Délkelet-Anatóliai Projekt megindítása előtt elsősorban az energiatermelést szolgálták, így az Eufrátesz és Tigris folyók felső szakaszain ekkor elkezdődött az első duzzasztógátak építése (a Keban-gát, amely az ország energiaellátásnak negyedét állította elő 1980-ban). A másik fontos terület a nyersanyagtermelés volt, elsősorban a krómbányászat. Az így kitermelt javakból származó jövedelem viszont az államot illette, így vajmi kevés érkezett vissza a terület fejlesztésére. A keleti területek adták – és adják mind a mai napig – az ország kőolajkészleteinek döntő részét. Ugyan mára az ország behozatalra szorul, az első évtizedekben kiemelkedően fontos volt az ellátás szempontjából. Az ország első finomítóját Batmanban építették meg, még 1955-ben.

A fejlődésbeli különbségek ellenére a korszakban a reálbérek majdnem megduplázódtak, amit részben a szak-szervezetek jó érdekérvényesítő képessége, részben a cégek belső fogyasztás növekedése iránti várakozásai tettek lehetővé. Továbbá a legalább egymillió, Nyugat-Európába vándorló munkás hiánya az állami iparosítással együtt növekvő munkaerő-kereslettel szintén felhajtotta a béreket.

Az olajválság komoly terhet rótt az országra, s míg Nyugaton elindult egy gazdaságátalakító reformsorozat, addig a különböző, törekeny koalíciókra épülő török kormányok sokkal kevésbé tudták meghozni a megfelelő lépéseket. A belső piaci igények kielégítésére törekvő, a világ gazdaságba kevésbé integrált, alacsony termelékenyséű gazdaság válságára nem kellett sokat várni. Az 1970-es évek második felére a relatíve nagy belső piac adta lehetőségeket kihasználták, viszont nem voltak képesek a nemzetközi piacokra kilépni, s egyre nőtt a devizakezlet. Az ország devizaszükségletének kielégítése szempontjából kulcsfontosságúak voltak a külföldön dolgozók hazautalásai. Azonban ezek és a nyersanyagok eladásából származó deviza nem voltak elegendőek, ezért kölcsönöért kellett folyamodnia az államnak.

A külső adósság pár év alatt 9 százalékról 24 százalékra szökött, s a komoly fizetésimérleg-hiány látványosan felfutó inflációhoz vezetett, amit a kormányok képtelenek voltak kezelni. A megdrágult kőolaj ráadásul kimaradásokhoz vezetett az ipari termelésben, ami a mindennapi életre nézve okozott károkat. A belpolitikai válsághoz tehát az évtized végére a gazdasági válság is felzárkózott.¹⁵⁶

A szorult helyzetben a Demirel-kormány idején Turgut Özal, a Tervhivatal korábbi vezetője átfogó tervet hirdetett 1980. január 24-én, ami a gazdaság liberalizálását jelentette. A reformcsomag fogadtatása nem volt túl pozitív,

¹⁵⁴ Atılgan (2015b): *i. m.* 571.

¹⁵⁵ Yadırgı (2017): *i. m.* 206.

¹⁵⁶ Pamuk (2007): *i. m.* 285.

főleg a szakszervezetek részéről, akik újabb tüntetéseket szerveztek. A hadsereget viszont megnyerte, így az 1980. szeptemberi puccs után Özal pártot alapíthatott, s 1983-tól immár a miniszterelnöki székből irányíthatta a gazdaság neoliberais elvek mentén történő átalakítását.

Népességrobbanás és migráció

A korszakban folytatódott a népességnövekedés, illetve a lakosság vidékről városokba költözése. Az 1950–1980-as évek a városszéli, semmiből felhúzott lakóépületek, az úgynevezett *gecekonduk* (jelentése: éjjel épült) kialakulásának korszaka.

Míg az ország nem muszlim közösségeinek csökkenése folytatódott, a Balkánról a korszakban újabb csoportok érkeztek. A két legfőbb kibocsátó Bulgária és Jugoszlávia voltak. Bulgáriából 1950–1951-ben mintegy 150 ezer török érkezett az országba, majd az 1970-es családegyesítési törvény révén újabb százezer török hagyta el Rodope és Deliorman vidékét. Az 1950-es évek elején a koszovói és macedóniai törökség jelentős része – sok esetben magukat töröknek valló albánok – hagyta el a jugoszláv államot. Ez a népmozgás a két világháború közötti népesedéspolitikának a folytatása volt, melynek keretében már több százezer embert fogadtak be Bulgáriából, Jugoszláviából és Romániából.

A muszlim lakosság bevándorlása mellett az 1960-as évek elejétől megindult egy ellentétes irányú migráció, melyet elsősorban a gazdasági helyzet, majd később fokozódó mértékben a politikai (biztonsági) instabilitás is hajtott. A nyugat-európai államok fellendülő gazdasága a krónikus munkaerőhiány enyhítésére a vasfüggöny által elzárt közép- és kelet-európai területek helyett a Mediterráneumból igyekezett pótolni a szükséges munkáskezeket. Ebben a helyzetben Franciaország elsősorban spanyol és portugál, később pedig arab, míg Németország török vendégmunkásokra épített.

A Német Szövetségi Köztársasággal 1961-ben írták alá a későbbi több milliós diaszpóra kialakulását megteremtő munkaerő-egyezményt, melynek keretében két évtized alatt már több mint kétmillió fős török közösség jött létre az NSZK-ban.¹⁵⁷ Ankarát és Berlint a döntésben gazdasági szükségszerűség vezette: Törökország épp a demográfiai átmenet kellős közepén volt, gyorsan gyarapodó népességgel, amelyhez állandó devizaéhség társult a kereskedelmi deficit miatt. A munkások néhány éves nyugati tartózkodásától, folyamatos hazautalásaitól, majd visszatérésétől egyrészt a devizahiány enyhítését, másrészt új nyugati technológiák, ismeretek megszerzését, hazatérésük után ezek felhasználását, új vállalkozások indításának formájában pedig a helyi gazdaság fellendítését remélték. Német részről az olcsó munkaerő olcsóbb termelést és versenyképesebb gazdaságot ígért. Kezdetben a szakképzettebb munkásokat hívták Törökországból, majd egyre inkább a szakképzetlenekre, sőt, a legszegényebb területekről, tehát a legolcsóbbnak számított munkaerő rekrutációjára helyeződött a hangsúly – ebben a helyzetben pedig az elmaradott kurd régiók gyorsan nagy népességkibocsátókká váltak.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Levent Soysal (2008): The migration story of Turks in Germany: from the beginning to the end. In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey*. Vol. 4. Cambridge University Press 199–225.

¹⁵⁸ Ahmet İcduygu (2012): 50 Years after the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey. *Perceptions*, 17. évf. 2. sz. 11–36.

Mivel pedig egyik fél sem számolt azzal, hogy a vendégmunkások kint fognak maradni (az első évtizedben valóban nagy volt a fluktuáció), ezért integrációs tervek sem készültek. Az 1960-as években több nyugat-európai állammal kötött szerződések szintén elősegítették a nyugat-európai török diaszpóra növekedését.

A török migráció az 1973-as olajárrobbanás után alakult át. A török vendégmunkások érkezése lelassult, azonban a már az NSZK-ban tartózkodók inkább a letelepedés mellett döntöttek, mintsem egy bizonytalanabb gazdasági helyzetben lévő, ugyanakkor politikai erőszak által dúlt országba való visszatérést válasszák. Ennek hatására az 1970-es évek második felétől a vendégmunkások érkezése helyett a családegyesítés vált az új migrációs trenddé. Az 1980-as évek a Kelet- és Délkelet-Anatóliában a PKK tevékenysége nyomán kirobbanó fegyveres harcok, majd az elsősorban kurd menekültek számának ugrásszerű növekedésével jártak.

CIVIL–KATONAI KAPCSOLATOK

Mint láttuk, a Demokrata Párt hatalomra kerülése után igyekezett elhárítani bármiféle katonai beavatkozást, a hadsereg tagjai pedig nem tehettek mást, mint vagy elfogadták a kormányt, vagy bizalmatlanok maradtak vele szemben. A kezdeti évek gazdasági és politikai sikerei, úgy tűnt, hogy elfedik a problémákat, azonban 1954-től már megindultak a kormányellenes szervezkedések.¹⁵⁹

Ezek realizálódására több évet kellett várni, amikor már komoly ellenállás alakult ki a Menderes-kormány egyre autoriterebbé váló vezetése és a gazdasági nehézségek miatt. Így rendelkezésre állt az a társadalmi támogatás – elsősorban a városi polgárság, egyetemisták, értelmiségiek részéről –, amely lehetővé tette az 1960. május 27-i puccsot. Magát a katonai beavatkozást mesterien hajtotta végre a nem túl nagyszámú elkövető: a megfelelő időben, az éjszaka alatt véghez vitt akció során gyorsan letartóztatták a politikai vezetőket, többek között a Kütahyában tartózkodó Adnan Menderest, s mire felvirradt, az országos rádióban – a puccsisták dolgát megkönnyítette, hogy nem volt másik – a fiatal Alparslan Türkeş felolvasta, hogy a hadsereg beavatkozott a demokrácia megteremtése érdekében.

A puccs több szempontból is modell értékű volt: nemcsak sikeressége miatt, hanem amiatt is, hogy utána a fegyveres erők visszaadták a hatalmat a civileknek.

Ugyanakkor rendhagyó a maga módján, hiszen nem a vezérkar támogatásával, hanem egy jóval kisebb csoport – jellemzően ezredesi szintről – bonyolították le a puccsot. Ez belső válságot is okozott, s tisztogatáshoz is vezetett; az MBK rövid úton 5000 tisztet nyugdíjazott, köztük 232 táborno-
kot. Ugyanakkor még így sem tudták elkerülni az újabb puccskísérleteket, azonban ezeket sikerrel hártották el. Az ilyen akciók után viszont megnőtt a belső kontroll, s a továbbiakban már nem történt – sikeres – katonai puccskísérlet a vezérkar támogatása nélkül.¹⁶⁰

Az 1961-ben elfogadott alkotmány, noha kétségtől liberális volt, azonban beépített olyan kontrollmechanizmusokat, amelyek szavatolták a fegyveres erők számára, hogy ellenőrzést gyakoroljon a kormány fölött. Ennek a legfontosabb szerve a Nemzetbiztonsági Tanács lett, amely az államfő elnökletével a fegyveres erők parancsno-

¹⁵⁹ Ulus (2011): *i. m.* 12.

¹⁶⁰ Eroğlu (1987): *i. m.*

kának és a haderónemek vezetőinek, illetve a kabinettagok részvételével tartotta üléseit. Az MGK az alkotmány szerint csupán konzultatív szerepkörrel rendelkezett, azonban a valóságban a kormány intézkedéseinek előszűrőjeként működött. Ezáltal a hadsereg a három klasszikus hatalmi ágból a végrehajtóba csatornáztatta be magát, s a mindenkori fékek és ellensúlyok rendszerének fontos tényezőjévé vált. A puccs után megindult a fegyveres erők gazdasági háttérének a megteremtése is. Ennek szolgálatában hozták létre a Hadi Kölcsönös Segélyező Szervezetét (Ordu Yardımlaşma Kurumu – OYAK), amely kedvező adózásával, állami támogatásával, privilegizált helyzetével egy szektorokon átívelő holdinggá nőtte ki magát.¹⁶¹

KISEBBSÉGI KÉRDÉS

Az 1950 és 1980 közötti periódus, noha úgy tűnik, kevésbé volt hangos a kisebbségi kérdéstől, mint az Atatürk-éra kurd felkelései, vagy majd a Kurdisztáni Munkáspárt 1984-ben induló hadjárata a török állam ellen, ugyanakkor fontos átmeneti időszak, amely egyrészt az első világháborút és az azt követő lakosságcsereket túlélte nem muszlim kisebbségi közösségek további zsugorodását, másrészt pedig a későbbiekben kibontakozó kurd fegyveres mozgalom alapjainak megszületését jelentette.

Az 1940-es évek kisebbségellenes intézkedései, elsősorban a vagyonadó, komoly lökést adtak a görög, örmény és zsidó közösségek kivándorlásának, azonban a tendencia 1950 után sem állt le. A ciprusi kérdés felmerülése, amelyet a DP-kormány taktikusan a saját hatalmának megerősítésére és az irányában felhalmozott feszültség levezetésére igyekezett felhasználni az 1955. szeptember 6–7-i pogromok révén a háborús pusztításokat és kitelepítéseket túlélte isztambuli görögség gazdasági erejének megtörését, majd kivándorlásának felgyorsulását eredményezte. Az 1960-as évek elejére a görögség létszáma lecsökkent pár ezer főre. Az egyre fogyatkozó közösséget ért intézkedések pedig mindinkább a mindenkori török–görög(–ciprusi) viszony alakulásának függvénye lett.¹⁶²

A korszakban az ország messze legnagyobb kisebbségi csoportját adó kurdok helyzetét lényegében továbbra is tabuként kezelték. Az 1938-ban levert dersimi felkelés után nem került sor fegyveres akcióra a kurd klánok részéről, a keleti elitet a mindenkori hatalmon lévőknek sikerül kooptálnia. A függőségi viszonyok továbbélése, a felemás modernizáció viszont bebetonozta a keleti területeken az elmaradottságot. A régióban mintegy 37 ezer, többnyire pár tucat fő által lakott település létezett.

Paradox módon a szekuláris Törökországban a DP idején – és később is – a vallásos tömegek felé tett gesztusok (arab nyelvű *ezan* visszaállítása, *imam-hatip* képzés engedélyezése, új mecsetek ezreinek építése stb.) közrejátszott a *seykek* és ezáltal a keleten hagyományosan erős vallási mozgalmak, a *tarikatok* megnyerésében, ami a vallásosság és a vallási identitás (szunnita, alevi) továbbélése előtt egyengette az utat.¹⁶³

¹⁶¹ Taha Parla (2013): Türkiye'de merkantilist militarizm 1960–1980. In Ahmet İnsel – Ali Bayramoğlu szerk.: *Bir Zümre bir Parti. Türkiye'de Ordu*. Birikim Yayınları. 201–224.

¹⁶² Hasonló helyzetbe került a nyugat-trákiai muszlim (török) kisebbség, akiknek helyzetét a görög hatóságok folyamatosan nehezítették, az országból történő távozásuk után többek visszatérését meg is akadályozták.

¹⁶³ David McDowall (2004): *A Modern History of the Kurds*. I. B. Tauris. 399

A helyi földesurak (ağák) megnyerésére tett erőfeszítések révén a mindenkori kormányok (jellemzően a DP és az AP) biztos voksokra számíhattak ezen területekről, hiszen az ağák a földviszonyok garantálása és állami támogatás biztosítása miatt több ezer szavazatot „szállítottak”. A társadalmi változások is lassan következtek be, noha a DP idején traktorok formájában érkező modernizáció jelentős lökést adott ennek. A Menderes-kormány szövetsége a „régiji” kurd uralkodó rétegekkel alkotta az 1950-es évek politikáját. Ennek keretében pedig elkezdődött a keleti régió lassú betago­lódása az ország gazdaságába.¹⁶⁴

Már az 1950-es évektől a kurd megyék termékenysége meghaladta a nyugati, főleg törökök lakta területekét. Ez a gazdasági kilátástalanság mellett már ebben az időszakban népességkibocsátóvá tette ezeket a régiókat. Továbbá megindult egy lassú urbanizáció – Törökország egészéhez hasonlóan –, amely a délkelet-törökországi nagyvárosok (Diyarbakır, Mardin, Van stb.) népességének növekedésével járt, s amely a vizsgált időszak végére egyre felgyorsult.

Ez lehetővé tette a kurd politikai mozgalom urbanizálódását. A vidékről a városokba áttevődő politikai mozgalom karaktere is megváltozott: a korábban helyi ağák és seyhek által vezetett, többnyire sporadikus felkelések helyett megindult egy szekuláris, szunnita–alevi ellentétet átívelő kurd nemzeti mozgalom kialakulása, melynek hajtóerejét a képzettebb munkások, értelmiségiek, valamint az egyetemi fiatalság alkotta (több esetben pedig a helyi földesurak egyetemest végzett, jogász, orvos, mérnök stb. gyermekei is csatlakoztak ezekhez a megmozdulásokhoz).

Mivel a kurdok helyzetének feszegetése az egész korszakban tabunak számított, s a török sajtóban rendszeresen jelentek meg kurdellenes vagy a kurdokat törökként definiáló cikkek, politikai öngyilkosságot jelentett a kurd nemzetiség melletti nyílt kiállítás. A kurdkérdés emiatt csak a baloldalon, szociális kérdésként merülhetett fel, mely elsősorban a kelet- és délkelet-anatóliai területek fejletlensége, a földesurak hatalmaskodásai és a jobbára földművelő népesség kiszolgáltatottságának kontextusában merülhetek fel.

Musa Anter İleri Yurt néven Diyarbakırban elindította 1958-ban folyóiratát, amely a keleti tartományok elmaradottsága ellen és felzárkóztatása mellett tört lán­dsát. Ez a „keletizmus” (doğuculuk) születésének kezdete volt, egy tíz éves mozgalomnak, amely során cikkek százai születtek és több demonstráció szerveződött a keleti megyék helyzetének javítása érdekében.¹⁶⁵

Ugyanez az év fontos változást hozott az ország keleti szomszédságában: Irakban megbukott a király és új vezetés került hatalomra. Mindez változást hozott az iraki kurdok helyzetében is, Musztafa Barzani, a közel másfél évtizede a Szovjetunióban élő kurd vezető visszatért, s ezzel elkezdődött a kurd autonómiáért folytatott harc újabb (és nem kevésbé véres) szakasza. Érthető módon a török hatóságok aggódva figyelték az eseményeket, s tartottak attól, hogy a kurd függetlenedési törekvések áttérjedhetnek a saját kurd lakosságra is. Miután a kurdok 1959 nyarán kirkuki türkméneket mészároltak le, a török kormány idegesen reagált, s 1959. június 17-én 49 kurd értelmiségit – köztük Musa Antert – tartóztattak le a hatóságok. Ugyan nem végezték ki őket, azonban a dersimi felkelés leverése utáni két évtizedes nyugalom ezzel véget ért, s a „49-ek csoportjának” letartóztatása komoly visszhangot váltott ki a kurd tömegekben.

¹⁶⁴ Yadirgi (2017): *i. m.* 193

¹⁶⁵ McDowall (2004): *i. m.* 405.

Az 1960-as puccs utáni liberálisabb fordulat nem hozott érdemi változást a török állam hozzáállásában: továbbra sem ismerték el az etnikai csoport létezését. A régi politika folytatását jelezte a kurd helységnevek törökösítését előírányzó 1587-es törvény. A BMK számára 1961 elején készült „Kelet- és délkelet-anatóliai állami fejlesztési programok alapelvei” című dokumentum, amely a hatalom számára a keleti országrészek helyzetét és fejlesztésének lehetséges módjait tekintette át, arra tett javaslatot, hogy asszimilációs politikák (kultúraterjesztés, iskolahálózat fejlesztése stb.), a népességi arányok megváltoztatása és végezetül a régió gazdaságának és jövedelmi szintjeinek fejlesztése révén megváltoztatandók az elmaradott társadalmi struktúrák.¹⁶⁶ Noha több reformot életbe is léptetett az állam (új iskolák alakítása, török nyelvű rádióadók stb.), a helyi hatalmasságok továbbra is megőrizték gazdasági-politikai súlyukat, így csak csekély változás állt be a társadalmi struktúrákban. A sokat ígért földreform – egy korlátozott, később az alkotmánybíróság által visszavont próbálkozástól eltekintve – elmaradt. Így a keleti tartományok művelhető földterületének több mint fele a családok 8%-ának kezében összpontosult, míg a családok 80%-a vagy legfeljebb öt hektáros birtokkal, vagy semmivel sem rendelkezett.¹⁶⁷

A DP-kormányzat idején kialakult politikai szövetség a helyi hatalmasságok és a török kormányok között tehát megmaradt, s a hadsereg az elszórt földosztást követelő parasztlázadások ellen kegyetlenül fellépett a továbbiakban is.

A fejlesztési politikák elégtelen volta a társadalmi jellemzőkben is látszott: az iskolarendszer hiányosságai miatt az országos átlagot jóval meghaladó mértékű volt az írni-olvasni tudás hiánya (a legkeletibb tartományokban 50%-ot meghaladóan még 1985-ben is), amit eleve nehezített, hogy a többségében kurd lakosságnak egy teljesen más nyelvet kellett volna elsajátítania az oktatási intézményekben.

A kurdok képviseltették magukat a törökországi pártok soraiban. A diyarbakiri ağa, Yusuf Azizoğlu, aki korábban a DP színeiben politizált, az Új Törökország Párt tagjaként 1961–1962-ben egészségügyi miniszterként több kórházat építtetett Keleten, mint a megelőző kormányok együttvéve.¹⁶⁸

Az első, kifejezetten kurd párt a Török Kurdisztáni Demokrata Párt volt, amely természetesen illegális volt, s Musztafa Barzani iraki Kurdisztáni Demokrata Pártjához hasonló ideológiai elveket vallott. Az 1965 és 1971 között működő párt azonban a kurd földbirtokos osztály érdekeit tartotta szem előtt – első főtitkára, az 1966-ban meggyilkolt Faik Bucak maga is ağa-családban született, így vajmi kevés esélye volt, hogy tömegbázist építsen ki a keleti tartományokban.

A politikailag aktív kurd egyetemisták és értelmiségiek jellemzően a baloldali mozgalmakban kötöttek ki. A baloldal vonzereje elsősorban abban rejlett, hogy társadalmi igazságot és egyenlőséget hirdetett – gyógyírként a kiszolgáltatott kurd tömegeknek. Továbbá ugyan a baloldal sokkal kevésbé volt nacionalista, mint a jobboldal, ennek köszönhetően kevésbé ragaszkodott a török nacionalizmus hirdetéséhez – s ezáltal a kurdok tagadásához. Végezetül a baloldal egyetemessége és osztálytudata szintén segítette a törökök és kurdok közötti árkok betemetésében, ahogy az „elnyomott” osztályok egyesülhettek a társadalmi felemelkedés és igazságosság melletti harcban. A marxista-leninista ideológia hasonló szerepet játszott, mint a függetlenségi háború idején az iszlám a két nép összefogásában.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Yadirgi (2017): *i. m.* 203.

¹⁶⁷ McDowall (2004): *i. m.* 243.

¹⁶⁸ McDowall (2004): *i. m.* 408.

¹⁶⁹ Hamit Bozarslan (2008): Kurds and the Turkish state. In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey*. Vol. 4. Cambridge University Press. 333–357. 346.

A Török Munkáspárt 1965-ben parlamentbe juttatott 15 képviselője közül négy kurd volt.¹⁷⁰ A párt főtitkára 1968-ban a szintén kurd Tarik Ziya Ekinci lett, majd a kurdokért még hangosabban kiálló Mehmet Ali Aslan került a pártelnöki posztba.

1969-ben létrejött egy komoly, baloldali kurd ernyőszervezetként szolgáló csoport, a Forradalmi Kelet Kulturális Tűzhelyek (Devrimci Doğu Kültür Ocakları – DDKO). A keleti területek társadalmi-gazdasági viszonyainak megváltoztatásáért síkra szálló szervezet gyors népszerűsége tett szert (sok munkáspárti kurd politikus tagja lett), azonban vezetőit 1970-ben letartóztatták. Ezzel párhuzamosan pedig megindult a keleti tartományok falvainak fokozott, katonai alakulatok általi ellenőrzése, és megelőzendő egy komoly szeparatista mozgalmat, a helyiek kezében lévő fegyverek beszolgáltatásának kierőszakolása.¹⁷¹

A kurdok megosztottak maradtak az 1970-es években is. Sokan a baloldali fordulatot átment CHP-re adták a voksukat, míg a földesurak rendszerint megmaradtak a jobbközép pártok támogatóiként, elsősorban Süleyman Demirel AP-je mögött, illetve egyre növekvő mértékben fordultak Necmettin Erbakan iszlamista pártja felé, különösen a nakşibendi mozgalom hívei.

Az 1971-es puccs utáni állami represszióra adott válaszként megindult a kurd szervezetek radikalizálódása. Az 1970-es években sorra alakultak a forradalmi szervezeteik, amelyek török társaikhoz hasonlóan nem riadtak el a fegyveres erőszaktól. Ezek közül emelkedett ki a Kurdisztáni Munkáspárt (Partiya Karkeren Kurdistan – PKK), melyet a maoizmus szellemében Abdullah Öcalan és néhány társa alapított 1978-ban. A szervezet a többi formáció közül erőszakosságával és komoly külföldi támogatottságával tűnt ki, azonban komoly problémaként majd csak 1984 után jelentkezett a török hatóságok számára. A kurd migráció az ország nyugatabbi területei felé a helyi közösségek és az újonnan érkezők – akik jellemzőn a semmiből kinövő *gecekonduk* formájában foglaltak szó szerint új lakhelyet – közötti konfliktusok eszkalálódásával járt, különösen az 1970-es évek végének amúgy is puszkaporos hangulatában.

¹⁷⁰ McDowall (2004): i. m. 409.

¹⁷¹ McDowall (2004): i. m. 411.

AZ 1980-AS ÉS 1990-ES ÉVEK TÖRÖKORSZÁGA

BELPOLITIKA

Az 1980-as katonai puccs következményei

1980. szeptember 12-én Kenan Evren tábornok vezetésével sor került a Török Fegyveres Erők harmadik katonai puccsára Törökországban. A katonai vezetés deklarált elsődleges célja az ideiglenes hatalomátvétellel egy esetleges polgárháború kitörésének megakadályozása volt az országban. A polgárháborútól való félelmet bel- és külpolitikai események egyaránt táplálták. A Törökország közvetlen földrajzi környezetében zajló erőszakos események közül az 1979-es iráni iszlám forradalom és a libanoni fegyveres harcok aggasztották leginkább a török katonai vezetést. A belpolitikában pedig a hazai szélsőjobb- és -baloldali mozgalmak megerősödése jelentett komoly kihívást.¹⁷²

A hetvenes évek második felében elszabadult nagyfokú erőszakhullámra tekintettel ez a félelem nem volt alap-
talan. 1975 és 1980 között mintegy 5000 ember halt meg politikai összecsapásokban. Az orgyilkosságok, bank- és emberrablások, valamint robbantásos merényletek rendszeressé váltak. 1980 nyarára a politikai motivációjú gyilkosságok száma elérte a napi húszat.¹⁷³ A kormány nem volt képes úrrá lenni az anarchia közeli állapoton, amit komoly gazdasági válság tett még súlyosabbá. A katonai vezetés így a rend helyreállítása érdekében a közvetlen beavatkozás mellett döntött. A kaotikus állapotok miatt a katonaság közbelépését társadalmi támogatottság övezte.

Az ország kormányzását a Nemzetbiztonsági Tanács (Milli Güvenlik Kurulu, a továbbiakban: MGK) vette át. A testület öt magas rangú katonai vezetőből állt: Kenan Evren vezérkari főnökön kívül a haderőnemi parancsnokok voltak a tagjai. A hangsúlyozottan ideiglenes hatalomátvételt követően az MGK megkezdte a rendteremtést. A tiszogatások hatalmas méreteket öltöttek. Néhány hónap alatt mintegy 650 ezer embert tartóztattak le; 517 embert ítélték halálra, melyből 49 halálos ítéletet végre is hajtottak; 667 egyesületet és alapítványt tiltottak be; 30 ezer embert bocsátottak el az állásából amiatt, hogy az állammal „nem összeegyeztethető” politikai nézeteket képviselt; illetve 14 ezer embert megfosztottak az állampolgárságától.¹⁷⁴ A bevezetett széleskörű utazási tilalom ellenére közel 30 ezer ember menekült külföldre és folyamodott politikai menedékjogért.¹⁷⁵

A miniszterelnöki pozíció betöltésére szeptember 20-án Bülent Ulusut, a török haditengerészet nyugállományú admirálisát, egykori haderőnemi parancsnokot kérték fel.¹⁷⁶ A reformok fő célpontja az 1961-es alkotmány volt, ami

¹⁷² Burt A. Vanderclute (1984): *Democracy By Coup: The Turkish Government Under Military Control (1980–1983)*. Master of Military Art Dissertation, Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College, Kansas. 140.

¹⁷³ Michael M. Gunter (1989): Political Instability in Turkey During the 1970s. *Conflict Quarterly*, 9. évf. 1. sz. 63–77. 68.

¹⁷⁴ William Armstrong (2014): *The mobilization of Turkish Islamism*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)

¹⁷⁵ Ekrem Buğra Ekinci (2016): *The 1980 coup: Fearful period amid political crackdown*. Forrás: dailysabah.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)

¹⁷⁶ Vanderclute (1984): *i. m.* 2.

Ulusu megfogalmazása szerint „túlságosan liberális” volt Törökország számára.¹⁷⁷ A katonai vezetés új alkotmányt dolgozott ki, melyet 1982. november 7-én népszavazással legitímáltatott.¹⁷⁸ Az új alkotmányba komoly garanciákat foglaltak, mielőtt visszaadták volna a hatalmat a civileknek. Az alkotmány elfogadásával Kenan Evren automatikusan köztársasági elnök lett, az MGK pedig rendkívüli hatalmat kapott a kormány és a parlament fölött. Az elnök új jogkörei értelmében többek között feloszlathatta a parlamentet, kormányozhatott rendeletekkel, megvétózhatott jogszabályokat. Széleskörű kinevezési jogkört is gyakorolt: ő választhatta ki az alkotmánybíróság tagjait, jelölte ki a miniszterelnököt és a vezérkari főnököt. Összehívhatta az MGK üléseit, amit aztán ő elnökölt.¹⁷⁹

A puccsot követő intézkedésekkel emellett teljesen át kívánták alakítani a török politikai rendszert. Betiltották az összes politikai pártot, vezetőiket pedig tíz évre eltiltották a politikától. A régi politikusok helyett új neveket támogattak. Az új alkotmány tiltotta vallási vagy marxista alapokon álló politikai szervezetek működését.¹⁸⁰ Igyekeztek depolitizálni a lakosságot, különös tekintettel a városi fiatalságra. Az új alkotmány értelmében a pártok nem alapíthattak ifjúsági tagozatokat. Közalkalmazottak, katonák, bírók és diákok nem lehettek tagjai politikai pártnak.¹⁸¹

A TSK értelmezésében a török társadalomtól idegen jobb- és baloldali ideológiák okozták az 1970-es évek válságát. Ennek orvoslására igyekeztek egy hivatalos állami ideológiát kidolgozni, a többit pedig kisöpörték a hatalomból. Ezzel próbálták megakadályozni azt is, hogy a Szovjetunió által vezetett kommunista tömbhöz sodródjon az ország.¹⁸² Az új állami ideológiának két fontos pillére volt: a kemalizmus és az úgynevezett török–iszlám szintézis. Az ataturki eszmék széleskörű és aktív népszerűsítésébe kezdtek. Musztafa Kemál Atatürkkal foglalkozó könyveket adtak ki, 1981-et Atatürk Évének nyilvánították, és új intézményeket is alapítottak, illetve finanszíroztak, melyek a kemalista eszméket promotálták. Utcák, terek kaptak új nevet a köztársaság alapítója után.¹⁸³ A kemalizmus helyreállítása mellett a TSK az iszlámhoz fordult segítségért. A szunnita iszlámot eszközként igyekeztek felhasználni: egyesítő erőként – hogy megteremtsék az iszlám közösség érzését, és megakadályozzák a politikai erőszak és ideológiai összecsapások kiújulását –, illetve morális forrásként. A török–iszlám szintézis az 1970-es években formálódott ki, de az 1980-as puccs emelte *de facto* állami ideológiává. A gyakorlatban ez nem csak abban nyilvánult meg, hogy például Kenan Evren nyilvános beszédeiben idézett a Koránból. Jelentősen megnövelték a Vallási Ügyek Elnökségének (Diyanet İşleri Başkanlığı) költségvetését, új mecseteket építettek, bátorították a vallási

¹⁷⁷ Vanderclute (1984): *i. m.* 102.

¹⁷⁸ A magas részvételi arányban és a 91,3%-os támogatottságban komoly szerepet játszott, hogy Evren személyesen kampányolt országszerte, illetve az, hogy a szavazástól távol maradókat pénzbüntetés fizetésére kötelezték, valamint öt évre eltiltották választói joguk gyakorlásától. Flesch István (2007): *A Török Köztársaság története*. Corvina Tudástár. 104–105.

¹⁷⁹ Ergun Özbudun (1988): The status of the President of the Republic under the Turkish Constitution of 1982. In Metin Heper – Ahmed Evin szerk.: *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980s*. Walter de Gruyter. 39.

¹⁸⁰ Laçiner (2009): *i. m.* 156.

¹⁸¹ Feroz Ahmad (1993): *The Making of modern Turkey*. Routledge. 186–187.

¹⁸² Ekinci (2016): *i. m.*

¹⁸³ Sedat Laçiner (2009): *Turgut Özal Period in Turkish Foreign Policy: Özalism Return of Kemalism as Ideology and the Coupas Prelude of Özal Power*. USAK Yearbook, 2009/2. sz. 153–205. 154.

szervezeteket, és kötelező vallási tantárgyat vezettek be az állami iskolákban. Az iszlamista csoportokkal szemben meglévő hagyományos gyanakvás azonban mindezzel nem tűnt el. A TSK mindössze egy „taktikai nyitást hajtott végre”, megnyitva „társadalmi és politikai teret az iszlamista mobilizációhoz Törökországban”.¹⁸⁴

Összességében az 1980-as puccsra a kemalizmus konzervatív-kapitalista interpretációjaként is tekinthetünk: a TSK visszaállította a rezsim kemalista ideológiáját és a szabad tőkepiacot.¹⁸⁵

Egy erőskezű vezető alatt: Turgut Özal miniszterelnöksége és elnöksége

A rendteremtést és a garanciák alkotmányba foglalását követően 1983. november 6-ára parlamenti választásokat írtak ki. Az MGK erősen megszurte a jelölteket. Mindössze három párt indulását tették lehetővé: Turgut Sunalp Nemzeti Demokrácia Pártja (Milliyetçi Demokrasi Partisi, a továbbiakban: MDP), Turgut Özal¹⁸⁶ Haza Pártja (Anavatan Partisi, a továbbiakban: ANAP) és Necdet Calp Populista Pártja (Halkçı Parti) mérettette meg magát a választáson. A választást a voksok 45%-ával az ANAP nyerte. A 400 fős parlamentben ez 212 mandátum megszerzésére volt elég. Özal sikeréhez hozzájárult ismertsége: gazdasági miniszterként, a gazdasági reformok végrehajtójaként a megelőző években viszonylagos népszerűsége tett szert. A Populista Párt a szavazatok 30,4%-át (117 parlamenti hely), az MDP a szavazatok 23,2%-át (71 parlamenti hely) szerezte meg. Annak ellenére, hogy az MGK egyértelműen a katonai háttérű Sunalpot támogatta a választásokat megelőzően, a stabilitás megőrzése érdekében tiszteletben tartotta az eredményt és nem avatkozott közbe.¹⁸⁷

A puccsot követően a politikától eltiltott vezetőknek (köztük Süleyman Demirel, Bülent Ecevit, Necmettin Erbakan és Alparslan Türkeş) az 1987. szeptember 6-i népszavazásig kellett várniuk, hogy legálisan visszatérhessenek a politikába. A módosítást jelentős részben az európai uniós csatlakozási folyamat indokolta. Özal a megváltozott politikai helyzetben úgy kalkulált, hogy az ANAP szempontjából az a jó, ha minél kevesebb időt hagy az ellenzéknek megszerveződni, ezért előrehozott választások kiírása mellett döntött. A választásokat az ANAP nyerte a szavazatok 36,29%-ával. A második Erdal İnönü Szociáldemokrata Pártja (Sosyal Demokrasi Partisi, a továbbiakban: SODEP) lett 24,81%-kal, a harmadik Demirel Igaz Út Pártja (Doğru Yol Partisi, a továbbiakban: DYP) 19,15%-kal.¹⁸⁸

Az ANAP támogatottsága a lakosság körében folyamatosan csökkent. Az 1989. márciusi helyhatósági választásokon a párt mindössze 22%-os eredményt ért el, ami előre jelezte, hogy el fogják veszíteni a következő parlamenti választásokat. Mivel ez politikai karrierje végét jelenthette volna, Özal úgy döntött, hogy Kenan Evren mandátumának 1989-es lejárást követően miniszterelnökből elnökké választatja magát. November 9-én el is foglalhatta az

¹⁸⁴ Banu Eligür: *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. Cambridge University Press. 24.

¹⁸⁵ Laçiner (2009): *i. m.* 155.

¹⁸⁶ Turgut Özal (1927–1993) rendkívül sokoldalú személyiség. Sedat Laçiner megfogalmazásában: „Egy vallásos, nacionalista, konzervatív, liberális politikus, üzletember, közigazdász és bürokrata.” Bővebben lásd Laçiner (2009): *i. m.* 158.

¹⁸⁷ Vanderclute (1984): *i. m.* 136.

¹⁸⁸ Feroz Ahmad (2008): Politics and political parties in Republican Turkey. In Reşat Kasaba szerk.: *The Cambridge History of Turkey*. Cambridge University Press. 226–265. 255–256.

elnöki pozíciót.¹⁸⁹ A helyére a miniszterelnöki székbe került Yıldırım Akbulut a kezdetektől nyilvánvalóvá tette, hogy együtt fog működni az elnökkel. Kormányát az Özal által javasolt nevekből állította össze, Özal pedig gyakran adott konkrét utasításokat a kormánynak, elsősorban gazdasági kérdésekben.¹⁹⁰

Turgut Özal elnöki periódusát (1989–1993) összességében politikai instabilitás jellemezte. Bár az 1990-es öbölháború átmenetileg elvonta a figyelmet a belső problémákról, és megerősítette az elnök pozícióját, a hatás csak átmeneti volt. A következő, 1991. októberi választásoknak már Mesut Yılmaz vezetésével vágott neki az ANAP. A választásokat Süleyman Demirel pártja, a DYP nyerte a szavazatok 27%-ával, az ANAP a második helyre szorult vissza 24%-kal. Harmadikként 20,8%-kal az 1985-ben a SODEP és a Populista Párt egyesüléséből megalakult Szociáldemokrata Populista Párt (Sosyaldemokrat Halkçı Parti, a továbbiakban: SHP) végzett, illetve bejutott a parlamentbe Bülent Ecevit Demokratikus Bal Pártja (Demokratik Sol Parti, a továbbiakban: DSP) 10,8%-nyi szavazattal. A muszlim középosztály növekvő politikai fontosságát jelezte Necmettin Erbakan Jólét Pártjának (Refah Partisi, a továbbiakban: Refah) sikere: a szavazatok 16,9%-ával 62 székot szereztek a parlamentben.¹⁹¹ Demirel az SHP-vel alakított koalíciós kormányt. Az államfő és az új kormány kapcsolata messze nem volt harmonikus. Demirel a kezdetektől eltökélt volt, hogy kizárja az elnököt a politikai életből.¹⁹²

Tansu Çiller miniszterelnöksége (1993–1996) – a „mély állam” árnyékában

1993. április 17-én Turgut Özal váratlanul meghalt. Az Özal halálát követő négy év belpolitikailag eseménydús volt. A TSK újabb, 1997. február 28-ai beavatkozásáig az országnak hét kormánya volt. Özal helyére Süleyman Demirel választották meg elnöknek (hivatalban 1993–2000). A párt vezetését Tansu Çiller¹⁹³ vette át, aki egyben az ország első női miniszterelnöke lett.

Çiller miniszterelnöksége idején erősödött fel az úgynevezett „mély állammal” (törökül *derin devlet*) kapcsolatos diskurzus Törökországban. Ryan Gingeras megfogalmazásában a „mély állam” „egy paradigma, ami a Török Köztársaságot megrázó politikai botrányok sorában gyökerezik”.¹⁹⁴ A „mély állam” egyfajta párhuzamos kormányzati rendszerre utal, melyben nem hivatalos, vagy a közvélemény előtt nem ismert, személyek fontos szerepet játszanak az állami politikák meghatározásában és kivitelezésében. A kifejezést rendszerint arra használják, hogy megmagyarázzák, az állam által alkalmazott ügynökök (az állami biztonsági szervek mellett gyakran kábítószercsempészek, terroristák, paramilitáris egységek tagjai, más bűnözők) miért és hogyan hajtanak végre olyan politikákat,

¹⁸⁹ Uo.

¹⁹⁰ Abdurrahman Abulaban (2000): *The Presidentialization of Turkish Parliamentary Democracy*. Forrás: *ecpr.eu* (A letöltés dátuma: 2018. 01. 20.)

¹⁹¹ *Elections Held in 1991*. Forrás: ipu.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 23.)

¹⁹² Abulaban (2000): *i. m.*

¹⁹³ Çillert az egyik „legmachievellistább” török politikusként jellemzik. Ustun Reinart (1999): *Ambition for All Seasons: Tansu Ciller*. *Middle East Review of International Affairs*, 3. évf. 1. sz.

¹⁹⁴ Ryan Gingeras (2010): *Last Rites for a 'Pure Bandit': Clandestine Service, Historiography and the Origins of the Turkish 'Deep State'*. *Past & Present*, 206. sz. 151–174. 152.

amik közvetlenül ellentétesek a törvények szellemével és betűjével.¹⁹⁵ Szerepvállalásukat az állam biztonságára való extrém hivatkozás legitimálja. A „mély állam” ugyanakkor nem egy teljesen monolitikus entitás, amely árnyékot vetít a bürokráciára, katonaságra vagy a civil társadalomra. Sokkal inkább „a versengésnek egy eklektikus, folyamatosan fejlődő politikai színtere, mely magában foglal természetét tekintve legális és törvénytelen elemeket”.¹⁹⁶

Az 1996-ban kirobbant úgynevezett Susurluk-ügyet széles körben a „mély állam” létezésének bizonyítékaként tekintették Törökországban.¹⁹⁷ A későbbi vizsgálat feltárta, hogy a Susurluk-botrány által felfedett szál csak egy kis része volt annak a hálózatnak, ami a biztonsági és nemzetbiztonsági szervek, valamint a török alvilág ultranacionalista csoportjai és a Kurdisztáni Munkáspárt (Partiya Karkerên Kurdistan, a továbbiakban: PKK) korábbi renegetái között alakult ki. A török Nemzeti Hírszerző Szervezet (Millî İstihbarat Teşkilâtı, a továbbiakban: MİT) az 1980-as évektől toborzott embereket azzal a felhívással, hogy mentességet kapnak a korábbi bűncselekményeik alól, amennyiben segítenek eltüntetni az állam biztonságára veszélyt jelentő elemeket, például a Titkos Örmény Hadsereg Örményország Felszabadítására (Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia – ASALA) vagy a PKK tagjait és támogatóit. A csendőrség különleges egysége, a JİTEM (Jandarma İstihbarat ve Terörle Mücadele – Csendőrségi Hírszerző és Terrorizmus Elleni Egység) és a belügyminisztérium is hajtott végre hasonló módon fedett műveleteket. Az ilyen akciók során eltűnt és meggyilkolt emberek számát néhány ezer főre becsülik.¹⁹⁸

Ahogy arra többek között Michael M. Gunter is rámutat, kicsi a valószínűsége, hogy valaha tisztán fogunk látni ezekben az ügyekben, tekintve, hogy mennyi magas beosztású személy érintett és mennyire nagy a befolyása a politikai erőknek a török igazságszolgáltatásban. Ezt támasztja alá az is, hogy a vizsgálóbizottság tagjai rendszeresen panaszkodtak arról, hogy felülről akadályozzák a munkájukat; illetve, hogy a Susurluk-botrány kirobbanását követően a bizonyítékok ellenére nem került sor komoly letartóztatásokra.¹⁹⁹ Hüsamettin Cindoruk találó megfogalmazásában: „Az állam maga Susurluk.”²⁰⁰

A „mély állam” léte, illetve az ellene folytatott harc által kínált legitimáció lehetősége hatalomtechnikai eszközzé vált a török politikusok kezében. Erre épülhetett rá később a következő fejezetben ismertetett Ergenekon-per vagy például az úgynevezett Fethullahista Terrorszervezet (Fetullahçı Terör Örgütü, a továbbiakban: FETÖ) elleni küzdelem, illetve több, Törökországban széles körben elterjedt összeesküvés-elmélet is.²⁰¹ Magának a percepció-

¹⁹⁵ Uo.

¹⁹⁶ Gingeras (2010): *i. m.* 172–173.

¹⁹⁷ 1996. november 3-án este súlyos autóbaleset történt a nyugat-anatóliai Susurluk városa mellett. A Mercedes négy utasa közül hárman meghaltak, a negyedik súlyosan megsebesült. Az áldozatok között volt Hüseyin Kocadağ isztambuli rendőrfőnök-helyettes, Abdullah Çatli ismert alvilági figura, az Interpol vörös körözési listáján is szereplő bérgyilkos, valamint egy korábbi szépségkirálynő, Gonca Us (Çatli barátnője). A sebesült Sedat Bucak a kormányzó DYP parlamenti képviselője, és annak a kurd klánnak a vezetője, amely a PKK elleni harchoz használt faluőri rendszer egyik legnagyobb hozzájárulója. Gareth Jenkins (2008): Susurluk and the Legacy of Turkey's Dirty War. *Terrorism Monitor*, 6. évf. 9. sz.

¹⁹⁸ Jenkins (2008): *i. m.*

¹⁹⁹ Bill Park (2008) Turkey's Deep State. *The RUSI Journal*, 153. évf. 5. sz. 54–59. 57.

²⁰⁰ Michael M. Gunter (1998): Susurluk: The connection between turkey's intelligence community and organized crime. *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence*, 11. évf. 2. sz. 119–141. 136.

²⁰¹ Mustafa Akyol (2016): *The Tin-Foil Hats Are Out in Turkey*. Forrás: foreignpolicy.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 03.)

nak a gyökerei egyesek szerint az Oszmán Birodalomig nyúlnak vissza, mások szerint egy globális jelenségről van szó.²⁰² Van, aki pedig a kemalista örökség szerepét emeli ki, mint meghatározó tényezőt a török társadalom gondolkodásmódjában, a nacionalista, védekező és a kívülállókkal szemben alapvetően gyanakvó, egyfajta „szinte ostrommentalitás” szüntelen fennállásában.²⁰³

A Refah 1996-os hatalomra kerülésétől a „február 28-i folyamat” kezdetéig

A koalíciós partner SHP-ban bekövetkező szakadást követően Tansu Çillernek nem sikerült stabil kormányt alakítania, illetve működtetnie, ezért 1995 decemberére parlamenti választásokat írtak ki. A választásokat az Erbakan vezette Refah nyerte, a szavazatok 21,38%-ával 158 parlamenti helyet szerezve meg. Mivel azonban nem talált magának koalíciós partnert, a DYP–ANAP-koalíció alakíthatott kormányt. A koalíció rövid életűnek bizonyult. A Refah elkezdett nyomozni Çiller korrupciós ügyeiben, és parlamenti vizsgálattal fenyegetett. Çiller így végül beleegyezett, hogy Erbakannal alakítson kormányt. 1996. június 29-én így megalakult a Refah és a DYP koalíciójából a törökül Refahyol néven hivatkozott új kormány.²⁰⁴

A Refah megerősödésében döntő szerepet játszottak a Törökországban végbement társadalmi és gazdasági folyamatok. Az 1980-ban megkezdett gazdasági liberalizációinak sok vesztese volt. A társadalmi különbségek egyre nőttek. Az urbanizáció következtében a városi lakosság 1980 és 1997 között több mint duplájára nőtt, 19,6 millióról 40 millió főre. A tömegek városokba áramlásának motorja nem a városok által kínált lehetőség, hanem a romló vidéki körülmények voltak. Sokan a városokban sem kaptak munkát. A nagyvárosok periferiáin úgynevezett „egy éjszaka alatt felhúzott” lakóépületek (gecekonduk) telepei épültek. A Refah ezt a leszakadó társadalmi réteget szólította meg a rendszer-, valamint a gazdaságliberalizáció-ellenes retorikával, illetve azáltal, hogy aktivistáik révén közvetlenül megjelentek a városi szegénység körében. Esküvőkön, temetéseken vettek részt. Ételt osztottak, télen szemet, orvosi ellátást nyújtottak. Az iszlámisták lényegében átvették azt a szerepet, amit az állami ellátórendszer lett volna hivatott betölteni.²⁰⁵

Miniszterelnökként Necmettin Erbakan (hivatalban 1996. június 28. és 1997. június 30. között) számára hatalomra kerülését követően nehéznek bizonyult a rendszerellenes kampányretorika kiegyensúlyozása a szekuláris intézményrendszer érdekeinek figyelembevételével. A kemalisták a kezdetektől rendkívül gyanakvóak voltak a Refah politikai céljait illetően. Visszafogott belpolitikája ellenére Erbakan végeredményben tovább polarizálta a török társadalmat a szekuláris–iszlám választóvonal mentén. Keményvonalas iszlámista támogatóit elidegenítette például azáltal, hogy fenntartotta a jó viszonyt Izraellel²⁰⁶, illetve nem mondta fel az EU-val kötött vámuniót sem.

²⁰² Ryan Gingeras (2010): *i. m.* 172–173.

²⁰³ Park (2008): *i. m.*

²⁰⁴ Ahmad (2008): *i. m.* 258.

²⁰⁵ Kayhan Delibaş (2014): *The Rise of Political Islam in Turkey: Urban Poverty, Grassroots Activism and Islamic Fundamentalism*. I. B. Tauris.

²⁰⁶ Törökország 1996 februárjában katonai képzési és együttműködési megállapodást írt alá Izraellel; márciusban szabadkereskedelmi egyezményt kötött.

Ugyanakkor felmértesítette a szekulárisokat is, mikor azzal fenyegetőzött, hogy mecsetet épít az isztambuli Taksim téren vagy például a női fejkendőviselés mellett szólalt fel.²⁰⁷

A feszültség 1997 februárjában tovább fokozódott. Február 1-jén egy refahos polgármester „Jeruzsálem-napi” demonstrációt szervezett, és a város Izraeltől való felszabadítására szólított fel. A TSK válaszul 20 harckocsival és 15 páncélozott harcjárművel vonult fel Sincanban. Az érintett polgármestert letartóztatták, az iráni nagykövetet pedig, aki szintén beszédet tartott a tüntetésen, *persona non gratának* nyilvánították.²⁰⁸

Az úgynevezett „február 28-i folyamat” során a TSK egy „posztmodern puccsal” érte el Erbakan lemondását. Ez fontos vízválasztó volt a török politikában. A TSK ezt követően letett arról, hogy az iszlámot használva konszolidálhatják a társadalmat, mely elképzelés korábban a török–iszlám szintézis alapja volt. A politikai iszlámot a kurd szeparatizmusnál is komolyabb veszélynek deklarálták, és intenzív fellépés kezdődött az iszlámisták ellen.²⁰⁹ Bírósági eljárás indult a Refah betiltására. A folyamat egy másik szempontból is fordulópontot jelentett. Február 28. hatására vált ketté a Milli Görüş mozgalom. A Refah utódjaként létrejött Erény Pártja (Fazilet Partisi) 2001. júniusi betiltását követően a párt reformista szárnyából megalakult a mérsékeltebb Igazság és Fejlődés Pártja (Adalet ve Kalkınma Partisi, a továbbiakban AKP).

Erbakant követően a miniszterelnöki pozíciót Mesut Yılmaz kapta meg. Korrupciós vádak és maffiakapcsolatok vádja miatt azonban rövidesen távoznia kellett a kormányból. Az 1999. áprilisi választásokat Bülent Ecevit DSP pártja nyerte meg a szavazatok (mindössze) 22,9%-ával. A második 17,98%-kal az MHP lett. DSP–MHP–ANAP-koalíció alakult, ami kitartott egészen a 2002. novemberi újabb előrehozott választásokig.

Az elnöki pozícióba Demirel mandátumának lejártát követően 2000-ben Ahmet Necdet Sezeret választották meg. Sezer korábban az alkotmánybíróság elnöke volt, és ígéretet tett arra, hogy elnökként felügyelni fogja a reform-agendát, ami a koppenhágai kritériumok teljesítéséhez, így Törökország európai uniós felvételéhez szükséges.²¹⁰

KÜLPOLITIKA

Aktivizálódó török külpolitika a kétpólusú világrend felbomlása után és a török öbölháborús szerepvállalás

A hidegháború vége egy teljesen más nemzetközi környezetet teremtett, amelyben Törökország hirtelen egyedül találta magát. Míg a legtöbb török félelemmel tekintett az átalakulásra, és attól tartott, hogy Törökország elveszíti stratégiai jelentőségét a Nyugat szemében, Özal komoly lehetőséget látott a változásokban. Új külpolitikai irányvonalat hirdetett meg a kemalizmus izolacionizmusához képest. Özal nevéhez kötődik az „aktív külpolitika” koncepciója, ami erőteljes váltást jelentett a korábbi befelé forduló, szinte kizárólag Nyugat-orientált, az elit által alakított, *status quo*-párti külpolitikával szemben. A gazdasági hatalom növekedése szintén hozzájárult a külpolitikai lehetőségek kiszélesedéséhez és ahhoz, hogy Törökország szép lassan regionális hatalommá vált.²¹¹

²⁰⁷ Angel Rabasa – F. Stephen Larrabee (2008): *The Rise of Political Islam in Turkey*. Forrás: rand.org (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)

²⁰⁸ Feroz Ahmad (2003): *Turkey: The Quest for Identity*. Oneworld Publications.

²⁰⁹ Rabasa – Larrabee (2008): *i. m.* 44.

²¹⁰ Ahmad (2008): *i. m.* 260.

²¹¹ Ekinci (2016): *i. m.*

A török külpolitikai aktivitás az öbölháborús részvétellel vette kezdetét. Őzal az 1991-es eseményeket lehetőségnek látta arra, hogy megmutassa országa értékét a Nyugat, mindenekelőtt az Egyesült Államok számára. Washingtonnal a politikai kapcsolatok már a ciprusi török beavatkozást követő fegyverembargó 1978-as megszüntetése után javulásnak indultak. Az 1979-es iráni iszlám forradalmat követően tovább nőtt Törökország jelentősége. A Szovjetunió afganisztáni beavatkozása, és az ezen keresztül megjelenített szovjet fenyegetés, pedig még közelebb hozta egymáshoz Ankarát és Washingtonot. Washington nem emelt hangot az 1980-as törökországi puccsal szemben, ami annak is köszönhető, hogy a hatalomra került új török vezetők mindegyike nyugatos, Amerika-barát volt. Az 1980 márciusában aláírt Védelmi és Gazdasági Együttműködési Egyezmény (Defence and Economic Cooperation Agreement – DECA) új korszak kezdetét jelezte a kétoldalú kapcsolatokban. 1987. június 10-én elindult az F–16-os projekt is, ezzel megkezdődött az F–16-os repülőgépek törökországi gyártása.²¹²

Őzal igyekezett mindent megtenni, hogy Törökország stratégiai jelentősége a szovjet fenyegetés elmúltával se kérdőjeleződjön meg. Az Őzal által az öbölháborúban kezdeményezett aktív külpolitika azonban komoly belső ellenállásba ütközött. Necip Torumtay vezérkari főnök kalandornak nevezte az őzali lépést, és kijelentette, hogy a TSK ellene van egy ilyen politikának. Torumtay azt is hozzátette, hogy Őzal veszélyezteti Törökország biztonságát a Nyugat érdekeiért. A vezérkari főnök látva, hogy nem tudja meggyőzni Őzalt, tiltakozásként lemondott. Példáját a külügyminiszter, majd a védelmi miniszter is követte. A társadalmi-politikai ellenállás ugyanakkor arra elég volt, hogy Törökország nem vett részt aktívan a harcokban. Rendelkezésre bocsátotta azonban légibázisait, csatlakozott az Irak elleni embargóhoz, és kifejezte explicit támogatását a szövetségesek műveletei iránt.²¹³

Bár az öböl-háború növelte Törökország, mint regionális hatalom, jelentőségét, az iraki intervenció számos negatív következménnyel is járt. A gazdasági nehézségek, a piacvesztés mellett a legnagyobb kihívást Ankara számára a „kurdkérdés” jelentette. A nehézségek a kurdokkal összefüggésben legalább három területen jelentkeztek. Először is, a háborút követő hatalmi vákuumban a kurdok megerősödtek Észak-Irakban, és egyfajta *de facto* autonómiát alakítottak ki. A török értékelés szerint az iraki kurd autonómiatörekvések veszélyeztetik Törökország területi integritását. Másodsor, a kialakult üres hatalmi térben a PKK is megjelent, és fontos háttérbázishoz jutott a törökországi harcokhoz. A TSK a kilencvenes években több légcsapást is végrehajtott Észak-Irakban a PKK bázisai ellen (1992, 1995, 1997), illetve az öböl-háborút követően kisszámú szárazföldi katonai jelenlétet is fenntartott.²¹⁴ Harmadsor, kritikus pontot jelentett a kurd menekültek ügye is. Az 1988-as halabdzsai vegyifegyver-támadást követően a Szaddám-rezsim további megtorlásától félve 60 ezer iraki kurd menekült Törökországba.²¹⁵ 1990 augusztusa és 1991 áprilisa között újabb mintegy 7500 ember érkezett. Amikor azonban a harcok fokozódásának következményeként százezrek indultak meg a török határ felé, az MGK a nemzet biztonságára fenyegetésként ítélte meg a helyzetet, és a határ lezárása mellett döntött. Ankara a nemzetközi közösség segítségét kérte, ennek elmaradása esetén intervenciót helyeztek kilátásba a menekültáradat megfékezésére. A válságot 1991 áprilisában az Egyesült

²¹² Laçiner (2009): i. m. 173–174.

²¹³ Laçiner (2009): i. m. 198.

²¹⁴ Funda Keskin (2008): *Turkey's Trans-Border Operations in Northern Iraq: Before and after the Invasion of Iraq*. *Research Journal of International Studies*, 8. sz. 59–75. 62.

²¹⁵ Dilek Latif (2002): Refugee Policy of the Turkish Republic. *The Turkish Yearbook of International Relations*, Ankara University Press, XXXIII. 10.

Államok vezette koalíció Provide Comfort elnevezésű művelete oldotta meg, mely repüléstilalmi övezetet jelölt ki Észak-Irak fölött az iraki rezsim számára, illetve segítette a kialakított biztonságos zónába juttatni a hegyekbe menekült mintegy 460 ezer embert, ezzel megakadályozva a humanitárius katasztrófát.²¹⁶

A Szovjetunió felbomlása és a „török világ” felfedezése

A Szovjetunió felbomlása Törökország számára az évszázados nagy ellenség meggyengülését jelentette. Török nézőpontból történelmi jelentőséggel bírt, hogy a Kaukázus államainak függetlenedésével megszűnt a közös török–orosz szárazföldi határ. Megváltozott az erőegyensúly a térségben. Egy önálló ukrán állam létrejöttével a Fekete-tengeren is mérséklődött az orosz túlsúly, illetve Törökországon csökkent a nyomás a tengerszorosok miatt is. Az oroszok ráadásul el voltak foglalva a saját belső problémáikkal, ami szintén hozzájárult a török fenyegetésspercepciók csökkenéséhez.

Az új nemzetközi rendben a kétoldalú kapcsolatoknak új korszaka nyílt meg. Ankara és Moszkva között fokozatos közeledés vette kezdetét. 1991. március 11-én Turgut Özal hivatalos látogatást tett a felbomlóban lévő Szovjetunióba számos üzletember kíséretében, a találkozó során pedig több megállapodást is aláírtak, köztük a barátságról, jó szomszédságról, illetve együttműködésről. 1992-ben az akkori török külügyminiszter, Hikmet Çetin elsőként látogatott török részről hivatalosan a Szovjetunió utódjaként elismert Oroszországi Föderációba, amelyet még abban az évben követett a viszonzott vizit Andrej Kozirev részéről Ankarába. Az első miniszterelnöki szintű látogatásra 1997-ben Viktor Csernomirgin személyében került sor. Fellendültek a gazdasági kapcsolatok. 1997-ben megállapodás született az első közvetlenül Oroszországból Törökországba irányuló földgázvezeték, a Fekete-tenger alatt futó Kék Áramlat építéséről. Törökország az első NATO-tagállam lett, mely az oroszoktól vásárolt fegyvereket. Egy 1994-ben aláírt szerződés keretében Ankara 114 millió dollár értékben többek között 19 darab Mi–17V (Hip H) szállító helikoptert és 70 darab BTR–80-as páncélozott szállítójárművet vásárolt, melyeket elsősorban a PKK elleni harchoz kívánt felhasználni.²¹⁷

A Szovjetunió felbomlásával Törökország számára lehetővé vált, hogy megjelenjen Közép-Ázsiában és a Kaukázusban. A hidegháború végével kezdődő identitáskeresésben fontos állomást jelentett a „török világ” felfedezése. Törökországban megjelent a vágy, hogy – a legfejlettebb török államként – vezető szerepet töltsön be a török köztársaságokban. Özal optimista volt, és kijelentette, hogy a 21. század a „török évszázad” lesz. Jelmondatává tette „az Adriától a kínai falig” (Adriyatik’ten Çin Seddi’ne) kijelentést, ezzel kijelölve Törökország új érdekövezetét.²¹⁸

A kilencvenes évek elején vezető török politikusok rendszeresen látogattak a török köztársaságokba, ahol számos egyezményt kötöttek az oktatástól az egészségügyig. Mintegy 10 ezer egyetemi ösztöndíjas helyet kínáltak a közép-ázsiai államok fiataljainak. Török kulturális intézeteket alapítottak, két egyetemet is, Kirgizisztánban és Kazahsztánban. A török állami televízió, a TRT, elkezdett műsort sugározni a térségben Avrasya (Eurázsia) néven. Az

²¹⁶ Latif (2002): i. m. 14.

²¹⁷ Sergei Kandaurov (2001): Russian Arms Exports to Greece, Cyprus and Turkey. *Moscow Defense Brief*, 2001/2. sz.

²¹⁸ Laçiner (2009): i. m. 186–187.

állami tulajdonú Turkish Airlines rendszeres járatokat indított a régió fővárosaiba. Megugrott a magánberuházások mértéke is. Az 1992-ben megalakított Török Együttműködési és Koordinációs Ügynökség (Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı – TİKA) számos projektet valósított meg Közép-Ázsiában. A kulturális együttműködés kiterjesztésére 1993-ban létrehozták a Nemzetközi Török Kulturális Szervezetet (Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı – TÜRKSOY). A török Eximbank pedig jelentős hiteleket nyújtott a közép-ázsiai államoknak. A 2000-es év végére közel 1950 cég volt aktív a térségben. A kereskedelmi forgalom Törökország és a régió államai között elérte a 8,5 milliárd dollárt.²¹⁹

A kezdeti lelkesedést azonban hamarosan kiábrándulás követte. Ennek legfőbb oka az eltérő elvárásokban keresendő. Ankara azt várta, hogy a török köztársaságok a történelmi és etnikai szálakra tekintettel természetesen fogadják Törökország vezető szerepét. A közép-ázsiai államok azonban, akik éppen csak akkor szabadultak meg az orosz függéstől, nem akartak egy újabb „nagytestvért”. Helyette Törökországot egy eszközként látták arra, hogy megerősítsék a függetlenségüket és szélesebb körű nemzetközi elismerést érjenek el. Ráadásul, jelentős gazdasági támogatást sem kaptak a törököktől. Törökországnak nem voltak meg a kellő gazdasági eszközei, hogy implementálja a politikáját. Látva a török segítség elégtelenségét és a támogatás retorikai jellegét – szemben Peking masszív költségekkel (főként az infrastruktúra és energiaszektor területén) vagy Moszkva erődemonstráló politikájával és kényszerítő eszközeivel –, a közép-ázsiai államok úgy döntöttek, nem kockáztatják a kapcsolatukat Oroszországgal és Kínával úgy, hogy nincs mögöttük egy másik állam szilárd támogatása.²²⁰ Ankara 1995-ben megváltoztatta romantikus és euforikus politikáját a török egységről és a természetes török vezető szerepről, és egy sokkal pragmatikusabb és praktikusabb, gazdasági alapú stratégiát dolgozott ki ezen államok irányába.²²¹

A Szovjetunió széthullásával közvetlen környezetében kialakult, úgynevezett befagyott konfliktusok ugyanakkor komoly fejfájásokat is okoztak Ankarának, mint például a mai napig megoldatlan karabahi konfliktus.

A Balkán

Törökország földrajzi környezetében, az egykori oszmán birodalmi területeken a hidegháború végét követően mindenhol jelentős változások történtek, mely változások közös jellemzője az instabilitás volt. A törökök aktivizmus és önmegettartóztatás között egyensúlyoztak; identitásukat keresve, de közben érdekeiket figyelembe véve. Ami a Balkánt illeti, Törökország különösen igyekezett kerülni a „neooszmanizmus” vádját. Nem akarták elidegeníteni a balkáni népeket, amely rendkívül érzékeny minden török beavatkozásra. Az egykori Jugoszlávia muszlim lakossága számára ugyanakkor Törökország egyfajta természetes szövetségesként jelent meg, vonzásközponttá vált.

A „muszlim kártya” kijátszásától és az Európa felé tartó balkáni „zöldfolyosó” kialakításától való félelmekkel szemben a valóságban Ankara rendkívül óvatos volt a Jugoszlávia felbomlását kísérő helyzetben. Tartózkodott

²¹⁹ Ertan Efeğil (2009): Rationality Question of Turkey's Central Asia Policy. *Bilgi*, 19. évf. 2. sz. 72–92. 79.

²²⁰ Azad Garibov – Rovshan Ibrahimov (2013): *Geopolitical Competition in the Central Asia. The dynamics of relations with Azerbaijan*. *Center for Strategic Studies*, IX. 32–35.

²²¹ Idris Bal (2000): *Turkey's relations with the West and the Turkic Republics: the rise and fall of the 'Turkish model'*. Ashgate.

mindenfajta egyoldalú katonai beavatkozástól, és a nemzetközi közösség alapelveivel és politikáival összhangban folytatta sajátját. Mikor például a NATO 1994 februárjában ultimátumot intézett Szerbiához, Törökország támogatta a lépést, részvételét a légi műveletben azonban csak logisztikai célokra ajánlotta fel.²²²

A boszniai helyzet komoly morális dilemma elé állította a törököket.²²³ A török lakosság percepciója szerint a muszlim testvéreik elleni erőszaknak vallási okai voltak. A török médiában széles körben vitatott témává vált az aktívabb boszniai török beavatkozás kérdése. A kormányt „puha” fellépése miatt számos kritika érte. Ankara azonban tartózkodott az egyoldalú beavatkozástól, pragmatikusan felmérve mind korlátait, mind azt, hogy sokat nem nyerhet a délszláv háborúból. A török politikai vezetés ugyanakkor a rendelkezésére álló eszközöket kihasználva aktív diplomáciai tevékenységet folytatott. Törökország volt az első állam, mely nagykövetséget hozott létre Szarajevóban. Lobbizott a bosnyákok nevében a NATO-ban, az ENSZ-ben, az Európa Tanácsban, az Iszlám Együttműködés Szervezetében. 18 darab F–16-os repülőgéppel járult hozzá az ENSZ Biztonsági Tanácsa által 1993. március 31-én elfogadott repüléstilalmi övezet kikényszerítéséhez, és tengeri köteléket küldött az Adriai-tengerre, hogy segítsen Szerbia blokádjának érvényesítésében. Titokban fegyverekkel támogatta a bosnyákokat, és különböző multilaterális fórumokon igyekezett elérni a Boszniával szembeni embargó feloldását.²²⁴ Török katonák azonban csak az ENSZ békefenntartó missziója (United Nations Protection Force – UNPROFOR) keretében léptek boszniai területre 1994-ben, 1467 fővel.²²⁵

Az 1999-es koszovói konfliktusban Ankara a boszniaihoz képest sokkal kevésbé volt aktív. Ennek okai elsősorban a belpolitikai párhuzamokban keresendők. Ankara saját kurd kisebbségére tekintettel nem támogatta egy precedens értékű külső intervenciót, egy olyan katonai beavatkozást, amit egy kisebbség függetlenedésének segítése érdekében hajtanak végre.²²⁶ A NATO koszovói békefenntartó műveletéhez (Kosovo Force – KFOR) ugyanakkor Törökország csatlakozott. 1999-ben 950 katonával volt jelen.²²⁷

Európai Gazdasági Közösség és Görögország

Az 1980-as törökországi katonai puccs a politikai kapcsolatok és az ankarai egyezmény felfüggesztéséhez vezetett az Európai Gazdasági Közösséggel (a továbbiakban: EGK). Az elzárkózó EGK ráadásul 1981-ben felvette a tagjai közé a történelmi rivális Görögországot. A nyugati államokkal fenntartott kapcsolatokat nem könnyített meg, hogy 1983. november 15-én megalakult az Észak-Ciprusi Török Köztársaság, amit Törökországon kívül a mai napig

²²² Didem Ekinci (2009): *Turkey and the Balkans in the Post–Cold War Era: Diplomatic, Political, Economic and Military Relations*. 22–31. Forrás: thesis.bilkent.edu.tr (A letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

²²³ Alan Cowell (1992): *Turkey Faces Moral Crisis Over Bosnia*. Forrás: [nytimes.com](https://www.nytimes.com) (A letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)

²²⁴ Sertif Demir: *Turkey's Foreign Policy and Security Perspectives in the 21st Century. Prospects and Challenges*. Brown Walker Press. 147.

²²⁵ Philip Robins (2003): *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*. C. Hurst & Co. Publishers. 375.

²²⁶ Sylvie Gangloff (2004): Turkish policy towards the conflict in Kosovo: the preeminence of national political interests. *Balkanologie*, 9. évf. 1. sz.

²²⁷ The Military Balance (2000). 79.

egyetlen más állam sem ismer el. Az 1980-as puccsot követő gazdasági liberalizáció ugyanakkor a másik oldalról megnyitotta az utat a gazdasági integráció későbbi elmélyítése előtt. A korábbi években ugyanis az a paradox helyzet állt fenn, hogy az importhelyettesítő török gazdaságpolitika nem volt érdekelt az áruk szabad áramlásában, a kőolajválságokat követően Európa pedig a török vendégmunkások érkezését elősegítő személyek szabad áramlását nem akarta biztosítani.

A politikai kapcsolatok normalizációjára 1986-ig kellett várni. Ezzel együtt is mindenkit váratlanul ért, amikor Turgut Özal miniszterelnök 1987-ben újra benyújtotta Törökország csatlakozási kérelmét az EGK-hoz. Az Európai Bizottság ekkor ugyan még visszautasította a csatlakozási tárgyalások megkezdését, arra hivatkozva, hogy Ankara még nem áll készen, a lépésnek köszönhetően ugyanakkor a kilencvenes években a kétoldalú kapcsolatok fejlődése új lendületet kapott. Ennek legkézzelfoghatóbb példája az 1995. december 31-én az (1993-tól hivatalos nevét tekintve már) Európai Közösség (a továbbiakban: EK) és Törökország között hatályba lépett vámuniós megállapodás volt.

1997 decemberében a luxemburgi csúcstalálkozón Törökország nem kapott meghívást a teljes jogú tagságra a kelet-közép-európai államokkal együtt, ami komoly csalódásként érte a törököket. Az előrelépésre 1999-ig kellett várni: Helsinkiben Törökország hivatalosan tagjelöltté vált. Az EK döntésében fontos szerepe volt az 1998-ban német kancellárrá választott Gerhard Schrödernek, aki prioritásként kezelte a Törökországgal fenntartott kapcsolatokat javítását.²²⁸ Helsinkiben azonban egy másik meghatározó, hosszú kihatással bíró döntés is született: az Európai Tanács kimondta, hogy a Ciprusi Köztársaság felvételének nem lehet feltétele a megosztott sziget helyzetének rendezése. Ezzel lényegében borítékolhatóvá vált, hogy a ciprusi konfliktus be fog emelkedni az EU-ba. A ciprusi görögöknek a helsinki döntést követően nem volt okuk elfogadni a Kofi Annan ENSZ-főtitkár által kidolgozott rendezési tervet, ami így el is bukott 2004 áprilisában.

A kilencvenes évek eseményei közül ki kell még emelnünk a török–görög kapcsolatokban bekövetkezett változást. A legkomolyabb feszültségforrást a bilaterális kapcsolatokban a ciprusi kérdés mellett az égei-tengeri területi viták okozták. 1992 és 1996 között négy alkalommal is lezuhantak török, illetve görög repülőgépek, melyek légi harcba bonyolódtak egymással az Égei-tenger fölött. 1995–1996 fordulóján az egyik égei-tengeri sziget (görög néven Imia, török néven Kardak) körüli vita egészen a katonai mozgósításig fajult, és végül csak amerikai közvetítéssel sikerült a komolyabb konfliktust elkerülni.²²⁹ 1997–1998 folyamán a ciprusi rakétaválság élezte tovább a viszonyt. Azt követően, hogy a Ciprusi Köztársaság Sz-300-as légvédelmi rakétarendszert szerzett be Oroszországtól, Ankara figyelmeztette Nicosiát, hogy még a szigetre érkezésük előtt meg fogja semmisíteni a fegyvereket. Ezt a konfliktust végül úgy sikerült feloldani, hogy a fegyverrendszert görög–ciprusi megegyezést követően végül Krétára szállították, és később ott is telepítették. 1999-ben a kurd vezér, Abdullah Öcalan miatt kerültek mélypontra a kapcsolatok. Kiderült ugyanis, hogy átmenetileg a görög kormány bújta Öcalant, akit végül a nairobi görög nagykövetségről távoztában sikerült a török különleges erőknek elfogni. Az 1999-es év ugyanakkor a másik oldalról komoly, pozitív fordulóponthozott a két állam kapcsolatában. Az európai uniós csatlakozási tárgyalások mellett az úgynevezett földrendezés-diplomácia hozta közel egymáshoz Athént és Ankarát. 1999. augusztus 17-én éjjel 7,6-os erősségű föld-

²²⁸ Amanda Paul (2015): *Turkey-EU Relations: Forever Engaged, Never to be Married?* Forrás: eu.boell.org (A letöltés dátuma: 2017. 12. 14.)

²²⁹ Antal Gábor (2016): Félholdas lobogó alatt – A modern török haditengerészet születése és működése. In Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. Antall József Tudásközpont. 67–83. 76–80.

rengés rázta meg Törökországot. A katasztrófa több ezer életet követelt. Görögország elsőként sietett a törökök segítségére. Szeptember 7-én Görögországban következett be egy 5,9-es erősségű földrengés, amit követően Törökország viszonzta a segítséget. A két állam kapcsolata a következő években jelentősen konszolidálódott. Athén nem állított többé akadályt Törökország EU-felvétele elé sem.²³⁰

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

Gazdasági liberalizáció és válságok

Az importhelyettesítő török gazdasági stratégia a hetvenes évekre fenntarthatatlanná vált. A döntés a gazdaság átalakításáról és a szabad piacgazdaságra történő átállásról már az 1980-as puccsot megelőzően, a Demirel-kormány idején megszületett, az úgynevezett január 24-i döntésekkel. 1980 márciusában Ankara aláírt egy megállapodást a Világbankkal, ami strukturális kiigazító hitelt biztosított, majd három hónappal később hároméves készletli hitelmegállapodást kötött a Nemzetközi Valutaalappal (IMF). Az 1980 januárjában bejelentett Gazdasági Stabilizációs Program alapjaiban alakította át a gazdaság szerkezetét, a washingtoni konszenzusnak megfelelően. Széles körű gazdasági liberalizáció, deregularizáció kezdődött, Törökország exportorientált fejlődési modellre állt át, és megkezdte az integrálódást a világ-gazdaságba.²³¹ A politikai feltételek azonban nem voltak kedvezőek a reformok végrehajtásához. Az általános belső instabilitás mellett hiányzott a kellő állami intézményi kapacitás, és erősek voltak a különböző baloldali, illetve szakszervezeti tiltakozó mozgalmak is. A puccs utáni környezetben azonban erős kézzel rövid idő alatt végrehajtották a programot.

Az eredmények azonnaliak és látványosak voltak. 1980 és 1983 között a török export majdnem a duplájára nőtt, míg a világ összereskedelme ugyanebben az időszakban 10%-kal csökkent. Az infláció 110%-ról 30%-ra esett vissza.²³² Az exportcégeket különböző pénzügyi ösztönzőkkel támogatták (például adókedvezmények, kedvezményes hitelek). Törökország 1980-ról 1989-re 2,9 milliárd dollárról 12,9 milliárd dollárra növelte az exportját. Az ipari termékek aránya nőtt a teljes exporton belül, 36%-ról 78,2%-ra.²³³

A kereskedelmi liberalizációt felgyorsító Turgut Özal részéről, legalább részben, taktikai lépésnek tekinthető, hogy 1987-ben ismét beadta Törökország csatlakozási kérelmét az EGK-hoz. Özal kezdeményezése kikövezte az utat a vámunió előtt, ami kulcsfontosságú eleme volt a török gazdaság teljes körű liberalizációjának.²³⁴ Az Európai Közösség és Törökország közötti vámuniós megállapodás 1996. január 1-jén lépett hatályba.²³⁵

²³⁰ Stephen Kinzer (1999): *Earthquakes Help Warm Greek-Turkish Relations*. Forrás: nytimes.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)

²³¹ Ziya Öniş (2010): *Crises and Transformations in Turkish Political Economy*. *Turkish Policy Quarterly*, 2010/3. 50.

²³² Szigetvári Tamás (2016): *Jogrendszer és versenyképesség Törökországban*. *Pázmány Law Working Papers*, 2016/11. 7.

²³³ Roy Karadağ (2010): *Neoliberal Restructuring in Turkey From State to Oligarchic Capitalism*. *MPIFG Discussion Paper* 10/7. 14. A magas hozzáadott értéket képviselő, fejlett technológiai termékek aránya azonban a mai napig rendkívül alacsony.

²³⁴ Ziya Öniş (2004): *Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective*. *Middle Eastern Studies*, 40. évf. 4. sz. 113-134. 124.

²³⁵ A megállapodás részleteiről, fogadtatásáról, ellentmondásairól bővebben lásd Szigetvári Tamás (2015): *EU-török vámunió: működik-e a „török modell”? *Külgazdaság*, 54. évf. 2015. július–augusztus. 99–115.*

A nyolcvanas évek liberalizációját nem követték a szükséges jogi és intézményi reformok. Ebben szerepet játszott Özal vezetői stílusa is, aki előnyben részesítette az egyszemélyi kormányzást, nagyvonalúan kezelte a jogállamiságot és alábecsülte a törvények fontosságát. Egy erős jogi infrastruktúra márpedig szükséges a hatékony piacgazdaság működéséhez. Az özali örökség emiatt nem ítéhető száz százalékban pozitívnak.²³⁶

A fenntarthatatlan államadósság; a pazarlás, a jó kormányzás hiánya; a pénzügyi intézményrendszer hiányosságai; a korrupció, a politikusokba és a kormányzati intézményekbe vetett bizalom hiánya; a gazdaság túlzott átpolitizálódása és a mindezekeken felül fennálló általános belső bizonytalanság bizalomvesztéshez, különböző erősségű válságokhoz vezetett (1991, 1994, 1998, 1999).²³⁷ A gazdasági válság a 2000–2001-es, úgynevezett ikerválságban csúcsosodott ki, ami az ország legnagyobb recessziójához vezetett a második világháború óta. A reál GDP 5,7%-kal esett vissza. Az infláció az év végére elérte a 69%-ot.²³⁸

A 2001-es válság ugyanakkor végre kellő lendületet adott a mindaddig halogatott alapvető reformoknak. A török gazdaság talpra állítása Kemal Derviş gazdasági miniszter nevéhez kötődik. A korábban 22 évig a Világbanknál dolgozó technokratát Bülent Ecevit 2001. március 3-án kérte fel a miniszteri pozícióba. Derviş 2002 augusztusában ugyan lemondott, de az általa kidolgozott és újtárra indított reformokat a soron következő AKP-kormányzat már csak folytatnia kellett. Kemal Derviş programja „Erős Gazdaság Program”-ként, vagy Derviş-törvényekként vált ismertté.²³⁹

Gazdaság, társadalom és politika kapcsolata – az iszlamizmus felemelkedése?

A politikai iszlám nyolcvanas, kilencvenes évekbeli felemelkedésének két alapvető gazdasági-társadalmi okát kell kiemelnünk. Az egyik a növekvő társadalmi egyenlőtlenség, ami a neoliberais gazdasági reformokat kísérte. A másik fontos folyamat az iszlamista politikai mozgalmak gazdasági alapját adó, úgynevezett anatóliai tigrisek felemelkedése.²⁴⁰

A gazdasági liberalizáció nem jelentette azt, hogy az állam kivonult volna a gazdaságból. Az állami beavatkozásnak mindössze az iránya változott meg. A szociális ellátó szerep helyett a felhalmozói funkció erősödött. Az állam átalakult a török társadalom és gazdaság globális piaci erőktől történő legfőbb védelmezőjéből azok világ-gazdasági integrációjának elősegítőjévé. A reformfolyamat újrendezte állam és társadalom kapcsolatát is, egyértelműen az államot helyezve fölérendelt helyzetbe.²⁴¹

²³⁶ Şevket Pamuk (2007): *Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?* In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey*. Cambridge University Press. 266-301. 278.

²³⁷ Levent Koch – M. A. Chaudhary (2001): *February 2001 Crisis in Turkey: Causes and Consequences*. *The Pakistan Development Review*, 40. évf. 4. sz. 467–486. 469.

²³⁸ Mihai Macovei (2009): *Growth and economic crises in Turkey: leaving behind a turbulent past*. 9. Forrás: ec.europa.eu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 17.)

²³⁹ Mehmet Yilmaz (2016): *A török gazdaság- és szociálpolitika 2002–2014 között*. *Köz-Gazdaság*, 11. évf. 5. sz. 81–93. 83.

²⁴⁰ William Armstrong (2015): *INTERVIEW: Nilgün Önder on neoliberalism and state intervention in Turkey since 1980*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 17.)

²⁴¹ Uo.

Az átlagos szavazót a gazdasági reformok negatívan érintették. A neoliberális gazdasági program nem produkáta azokat az előnyöket, amiket az embereknek ígértek, ami jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az ANAP elveszítette az 1991-es parlamenti választásokat. Az iszlamista pártok és szervezetek ezzel párhuzamosan hasznot húztak a növekvő társadalmi elégedetlenségből. A Refah a neoliberalizmussal szembeni alternatív gazdasági programot, „igazságos gazdasági rendet” ígért (Adil Ekonomik Düzen).²⁴²

Kulcsfontosságú tényező volt a nyolcvanas években felgyorsult urbanizáció. 1980-ban a török népesség 44%-a, 1990-ben 59%-a, 2000-ben már 65%-a élt városokban.²⁴³ A jóléti állam visszahúzódása teret nyitott az iszlamista csoportoknak, akik átvették az állami ellátórendszer által nem biztosított különböző (például lakhatási, egészségügyi) szolgáltatások nyújtásának egy részét a nagyvárosok perifériáján rekedtek számára. A gazdasági narratívát fokozatosan lecserélte az iszlám szolidaritás, mint egyben identitásformáló erő.²⁴⁴

Az iszlamista erők megerősödéséhez a politikai (török–iszlám szintézis) és társadalmi (leszakadó tömegek a nagyvárosok perifériáin) folyamatok mellett a gazdasági alapot az anatóliai tigrisek felemelkedése adta meg. A nyolcvanas évek neoliberális átalakulása két különálló, vetélkedő tőkésosztály felemelkedéséhez vezetett Törökországban. Az Isztambul központú, szekuláris, a köztársaság megalapítását követő etatista és importhelyettesítő politikákon megalkult, mindaddig az állam által védett és szponzorált nagy konglomerátumok; és a gazdasági liberalizáció legnagyobb nyerteseiként az Anatólia-központú, gazdaságilag liberális, politikailag és kulturálisan vallásos vállalkozói réteg, amit az 1980 utáni időszakban alapított feltörekvő, exportorientált kis- és középvállalatok (az úgynevezett anatóliai tigrisek) alkottak (például a Konya központú Kombassan vagy a Yozgat székhelyű Yimpaş). A két vállalkozói osztály külön üzleti érdekképviseleti szervezetekbe tömörült. Közülük a két legjelentősebb az 1971-ben megalakult TÜSİAD (Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği – Török Gyáriparosok és Üzletemberek Szövetsége), és a kihívóként 1990-ben megjelent MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği – Független Iparosok és Üzletemberek Szövetsége).²⁴⁵

Az iszlám tőke növekedésében meghatározó szerepe volt az iszlám bankok megjelenésének is (például Albaraka Türk, Anadolu Finans). 1983-tól jogilag lehetővé vált úgynevezett speciális pénzügyi intézetek (2006-tól a megnevezésük részvételi bankok) működtetése. Ezek a bankok az iszlám előírásai szerint működnek. A legfontosabb különbség a hagyományos bankokhoz képest, hogy mivel az iszlám tiltja a kamatszédést, az iszlám bankok alapját ehelyett profit- és veszteségmegosztási szerződések adják. A kamatmentes, speciális pénzintézetek kétféleképpen járultak hozzá az iszlám gazdasági tőkefelhalmozás folyamatához. Egyrészt olyan vallásos személyek megtakarítását vonzották, akik nem használtak hagyományos bankokat. Másrészt, azoknak az iszlám üzleti köröknek nyújtottak pénzeszközöket, amelyek nem használtak kamatszédésen alapuló bankokat, így hozzájárulva fejlődésükhöz. A speciális pénzintézetek jelenléte ezzel együtt viszonylag marginális maradt: 2007-ben a török bankszektor eszközeinek 6%-át fedték le.²⁴⁶

²⁴² Uo.

²⁴³ United Nations Population Division (2016): *World Urbanization Prospects*. Forrás: data.worldbank.org (A letöltés dátuma: 2018. 02. 03.)

²⁴⁴ William Armstrong (2015): *The economic transformation of Turkey since 1980*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 02. 03.)

²⁴⁵ Gül Ceylan Tok (2010): *Capital, Identity and the State: An Analysis of State-Business Relations in Turkey*. *Ritsumeikan Annual Review of International Studies*, 9. évf. 167–185.

²⁴⁶ Özlem Şişman (2013): *Reluctant Capitalists: The Rise of Neo-Islamic Bourgeoisie in Turkey*. PhD-disszertáció. Forrás: bilkent.edu.tr (A letöltés dátuma: 2018. 02. 03.)

CIVIL–KATONAI KAPCSOLATOK

Az 1980-as katonai puccsot követően a TSK az úgynevezett ideiglenes cikkekkel garanciákat foglalt az új, 1982-es alkotmányba, mielőtt visszavonult a politikától. Az első ideiglenes cikk kimondta, hogy az alkotmány elfogadásával egy időben Kenan Evren automatikusan elnökké válik hét évre. A második ideiglenes cikk rögzítette, hogy az MGK többi öt tagja Elnöki Tanácsot fog alkotni a következő hat évben. A negyedik ideiglenes cikk az MGK engedélyéhez kötötte pártok alapítását. A tizenötödik ideiglenes cikk pedig mentességet biztosított az 1980 és 1983 között a törvényhozó és végrehajtó hatalmat gyakorolt MGK tagjai számára. Az alkotmány 118. cikke emellett előírta, hogy a kormánynak kiemelten figyelembe kell vennie és elsődleges prioritást kell adnia azoknak a javaslatoknak, amiket az MGK számára eljuttat.²⁴⁷

A több módosítással egyébként a mai napig hatályban lévő, 1982-es alkotmány első módosítására az 1987-es népszavazás alkalmával került sor, mely a puccsot követően az eltiltott politikusok politikai életbe történő visszaengedéséről döntött. A nyolcvanas években Özalnak fokozatosan sikerült lazítani a katonai kontrollon. Az alkotmánymódosítást egyrészt az EGK-hoz 1987 áprilisában benyújtott csatlakozási kérelemmel legitimálta, majd szeptemberben a népszavazáson az emberekkel is megerősítette a módosítást.²⁴⁸

Özal a TSK-val kapcsolatos tabukat döntött. 1987 nyarán a katonai vezetés ajánlását felülbírálván egy másik jelöltet nevezett ki a vezérkar élére: Necip Torumtayt. Illetve elrendelte például a török légierő Égei-tenger fölött zajló hadgyakorlatainak beszüntetését azt követően, hogy erről megállapodott a görög miniszterelnökkel. Mindezt tette anélkül, hogy előtte konzultált volna a katonai vezetéssel. Az öbölháború fordulópontra jelentett a törökországi civil kontroll vonatkozásában: a vezérkari főnök lemondásával első alkalommal fordult elő az, hogy nem a politikus, hanem a katona állt félre egy kettejük között kialakult véleménykülönbség esetében.²⁴⁹

Az 1997-es „posztmodern puccs” és a „február 28-ai folyamat” kezdete

Törökországban a fegyveres erők pusztán mérete (a NATO második legnagyobb fegyveres ereje az Egyesült Államok után) alapot szolgáltat arra, hogy a politika számára ne legyen figyelmen kívül hagyható hatalmi tényező. Legalább ilyen fontos azonban az önmagát és értékeit folyamatosan újratermelni képes „katonai osztály” identitása, mely magát tekinti a kemalista örökség egyetlen legitim őrzőjének. Ez nagyban segít továbbörökíteni a TSK fennhatóságát a politikán.²⁵⁰

A TSK növekvő aggodalommal figyelte az iszlamista erők megerősödését a kilencvenes években. Az első komolyabb sokkot az 1994-es helyhatósági választások jelentették, melynek során egy rendszerellenes iszlamista párt több törökországi nagyvárosban is győzelmet aratott, majd 1996-ban a Refah kormányra is került.²⁵¹ A török

²⁴⁷ Karabelias (1998): *i. m.* 29.

²⁴⁸ Bertil Emrah Oder (2012): Turkish Constitutional Transformation of the EU: Europeanisation towards constitutionalism? In Çiğdem Nas – Yonca Özer szerk.: *Turkey and the EU: Process of Europeanisation*. Ashgate. 69–98. 75.

²⁴⁹ Karabelias (1998): *i. m.* 33.

²⁵⁰ Gerassimos Karabelias (1998): *Civil-Military Relations: a Comparative Analysis of the Role of the Military in the Political Transformation of Post-War Turkey and Greece: 1980–1995*. 37–38. Forrás: nato.int (A letöltés dátuma 2018. 01. 15.)

²⁵¹ Ömer Aslan (2015): ‘Unarmed’ We Intervene, Unnoticed We Remain: The Deviant Case of ‘February 28th Coup’ in Turkey. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43. évf. 1. sz. 1–18. 10.

katonai vezetés úgy döntött, visszazárják a palackba a „szellemet”, melyet a török–iszlám szintézis állami szintre emelésével néhány évvel korábban épp maguk szabadítottak el.

Az 1997-es események „posztmodern puccs”-ként vagy „február 28-ai folyamat”-ként vonultak be a történelembe. Azért „posztmodern”, mert a korábbi puccsokkal ellentétben ezúttal nem került sor katonai erő közvetlen alkalmazására. A Nemzetbiztonsági Tanács 1997. február 28-i soros ülésén a tábornoki kar egy 18 pontból álló ajánlásomagot intézett a kormánykoalícióhoz. Az MGK 406. számú határozata, illetve annak melléklete mindegyiknél a szekularizmus védelmét, az iszlám visszaszorítását célozta. Az MGK tagjaként a határozatot annak elfogadását követően Erbakan miniszterelnöknek is alá kellett írnia.²⁵²

Az aláírás ellenére azonban Erbakan nem tartotta be az ajánlásokat. A Refah vezetője már egyébként is komoly nyomás alatt állt támogatói részéről, hogy nem teljesíti a pártprogramot. Ez egészült ki a TSK által is szított, egyre növekvő társadalmi elégedetlenséggel. A török vezérkar egyfajta pszichológiai hadviselést indított a Refahyol-kormány ellen. A katonaság igyekezett aktívan formálni a közvéleményt a politikai pártokon, egyetemeken, szakszervezeteken, ifjúsági szervezeteken és a médián keresztül. Különböző rendezvények (konferenciák, szimpóziumok, tüntetések) szervezésével igyekeztek katalizálni az emberek reakcióit. Mintegy felhívták a szekuláris-kemalista civil csoportokat, hogy teljesítsék „hazafias kötelességüket”, és védjék meg az ataturki államot.²⁵³

A nyomás hatására a koalíciós partner DYP-ből elkezdtek sorban lemondani a képviselők, a kormánykoalíció ezzel elveszítette a parlamenti többségét. Tansu Çiller utolsó lehetőségként felvetette, hogy mivel eredetileg is rotációs elnökségben állapodtak meg, taktikai lépésként hozzák előre a cserét. Erbakan így végül június 18-án távozott a miniszterelnöki székéből. Çiller számítása nem vált be: Demirel elnök szakítva a szokásjoggal Erbakan lemondása után az ellenzékét, illetve Mesut Yılmazt kérte fel kormányalakításra.²⁵⁴

Az 1997-es puccs különlegessége, hogy katonák és harckocsik nem hagyták el a laktanyákat. Ez egyben azonban azt is jelenti, hogy nem is térhettek vissza oda a puccs után. Mindez a puccsot bizonyos értelemben permanenssé tette. Ahogyan Hüseyin Kivrikoğlu vezérkari főnök fogalmazott: „A február 28-i folyamat nem ért véget; az időtartama talán 10, 20, 100 vagy 500 év lesz. Mindaddig, amíg a vallásos reakcionizmus folytatódik, a február 28-ai fejezetet nem zárjuk le.”²⁵⁵ 1997 tehát egy fontos szakítás a TSK korábbi gyakorlatával, ami szerint mindig és viszonylag gyorsan visszatértek a laktanyákba, miután korrigálták a rendszer hibáit.

A puccsot követő intézkedések alátámasztják, hogy az igazi cél nem csak, illetve nem elsősorban a Refahyol-kormány megbuktatása volt, sokkal inkább az, hogy „aláássa a politikai/nyilvános iszlám eszméjét”.²⁵⁶ 1998-ban az Alkotmánybíróság betiltotta a Refah Pártot. Erbakant és más „iszlamista” politikusokat öt évre eltiltották a politikától. Rádióállomások tucatjait zárták be, egyesületeket tiltottak be, embereket bocsátottak el a közszférából. Megtisz-

²⁵² Az eredeti, még az aláírásokat is tartalmazó dokumentum: *Milli Güvenlik Kurulu Kararı. Karar Sayısı 406*. Forrás: hukukajansi.com (A letöltés dátuma 2018. 01. 12.)

²⁵³ Aslan (2015): i. m. 8–11.

²⁵⁴ Frank Schimmelfenning et al. (2006): *International Socialization in Europe: European Organizations, Political Conditionality and Democratic Change*. Palgrave. 104.

²⁵⁵ Idézi Aslan (2015): i. m. 16.

²⁵⁶ Aslan (2015): i. m. 16.

tították a TSK-t: mintegy kétezer embert küldtek el a haderőből iszlám reakcionizmus (irtica) vádjával.²⁵⁷ Elkezdtek szélesebb körben érvényesíteni a fejkendőviselés tilalmát: a közintézmények mellett például egyetemeken sem hordhattak a nők hidzsábot.²⁵⁸

KISEBBSÉGI KÉRDÉS

Az 1970-es évek közepén megalakult marxista diákszervezetből 1978. október 27-én jött létre a Kurdisztáni Munkáspárt (PKK) Abdullah Öcalan vezetésével. Az 1980-as puccsot követően a különböző illegális forradalmi szervezeteket felszámolták. A felelősségre vonás nem került el a PKK-t sem: több mint 1790 tagját tartóztatták le.²⁵⁹ Öcalannak azonban sikerült elmenekülnie a szomszédos Szíriába, ami a szervezet jövője szempontjából döntőnek bizonyult. A PKK Törökország területén kívülre helyezte át a székhelyét. Tagjai a szír megszállás alatt álló libanoni Bekaa-völgyben rendezkedtek be, ahol a gerillahadviselés elsajátításában segítséget kaptak a szintén jelentős számban ott tartózkodó palesztin terrorszervezetektől. 1983 júliusában a PKK megállapodást kötött az iraki kurdokkal is, aminek következményeként a szervezet Szíria mellett Észak-Irakban is fontos háttérbázishoz jutott.²⁶⁰

1982-es második kongresszusán a PKK megkezdte a visszatérés előkészületeit Törökországba. A gerillahadviselés klasszikusaitól tanulva háromfázisú stratégiát terveztek: a védekezést az egyensúly időszaka, majd a támadás követi. A gerillaharc aztán konvencionális hadviseléssé alakul, melynek eredményeként kiűzik a törököket Kurdisztánból. A fegyveres harcot deklarálta 1984 augusztusában indították meg, addig inkább csak kisebb határ menti rajtaütésekre került sor.²⁶¹

A török állam a kihívásra erővel válaszolt. Egy 1983-as jogszabály betiltotta például a kurd nyelv bármiféle használatát. Katonákat vezényeltek a többségében kurdok által lakott délkelet-törökországi területekre, valamint rendkívüli állapotot (Olağanüstü Hal, a továbbiakban: OHAL) hirdettek az érintett tartományokban. A rendkívüli intézkedéseket a közrend helyreállításának szükségességével indokolták. A kemalista paradigmán belülről nézve az állam egységének megőrzését tekintették elsődlegesnek. Ennek biztosítása érdekében 1984 és 2000 között egy ellenségközpontú nézőpontot tett magáévá a török vezetés. A „kurdkérdést” terrorista problémaként azonosították, és a katonai erő által vezetett biztonsági műveletekkel reagáltak, vasököllel. A represszív intézkedések célja az elrettentés volt, illetve, hogy növeljék a PKK támogatásának költségét. 1994 végére a harcokban lerombolt falvak száma elérte a kétezret, mintegy 750 ezer embert téve hajléktalanná.²⁶²

A kurdok életének minden területére kiterjedő korlátozások, illetve a török biztonsági erők erőszakos fellépése elidegenítették a kurdok jelentős csoportjait. Az OHAL és a biztonsági intézkedések a normál jogmeneten kívülre

²⁵⁷ Murat Sofuoğlu (2017): *Revisiting Turkey's last successful coup*. Forrás: trtworld.com (A letöltés dátuma 2018. 01. 12.)

²⁵⁸ Hasan Aydin (1993): Headscarf (Hijab) Ban in Turkey: importance of veiling. *The Journal of Multiculturalism in Education*, 6. évf. 1. sz. 1–22.

²⁵⁹ Egeresi Zoltán (2012): A PKK: marxista terrorszervezetből nemzetépítő gerillasereg? *Pro Minoritate*, 21. évf. 2. sz. 93–111. 97.

²⁶⁰ David McDowall (2004): *A Modern History of the Kurds*. I. B. Tauris. 422.

²⁶¹ Uo.

²⁶² Mustafa Cosar Unal – Fatih Mehmet Harmanci (2016): Turkey's Struggle with the Kurdish Question. Roots, Evolution and Changing National, Regional, and International Contexts. *Middle East Review of Public Administration*, 2. évf. 1. sz. 1–30.

helyeztek több millió embert. Rendszeresen érkeztek hírek a török biztonsági erők és különböző, félhivatalos paramilitáris²⁶³, illetve a „mély állam” részét képező egyéb illegális fegyveres csoportok²⁶⁴ túlkapásairól, brutalitásáról. A túlzottan erőszakos fellépés így éppen az ellenkező hatást érte el: radikalizálta a kurd népeiséget, illetve növelte a PKK támogatóinak számát. A lakosság terrorizálása a PKK üzenetét erősítette. Az egyetlen olyan szervezetként tüntették fel magukat, ami képes lehet megvédeni a kurdokat az állami elnyomástól és kiharcolni jogaik érvényesítését. Az erőszakot pedig az egyetlen lehetséges eszközként mutatták fel a kurd társadalmi, gazdasági, kulturális követelések elérésére. Az 1980-as puccs előtt csak marginális támogatottsággal rendelkező, alapvetően baloldali ideológiai alapon működő szervezet az állam által adott erőszakos válaszok hatására alakult át egyre nagyobb aktív és passzív támogatói bázist felmutatni képes kurd nemzeti felszabadító szervezetté. A PKK fogadtatása ezzel együtt is vegyes maradt a kurdok körében. A fegyveres harcot, mint eszközt közel sem mindenki támogatta.²⁶⁵

A harcoknak volt egy belső kurd társadalmi dimenziójuk is. Délkelet-Törökországban a vidéki lakosság még a nyolcvanas években is feudális körülmények között, törzsi (aşiret) struktúrában élt. A kurd társadalom 3%-a birtokolta a termőföldek 33%-át, ami tisztán mutatja az egyenlőtlenség mértékét. A kurdok körében egyre nőtt az elégedetlenség az aǵák uralma ellen, akik különböző személyes előnyökért cserébe gyakran a török kormány érdekeit helyezték előtérbe saját embereiké helyett. Egy-egy törzsfői utasítás teljes falvak összes szavazatát hozhatta a politikusoknak a parlamenti választások során, így vált kölcsönössé az együttműködés. A PKK a török katonák, rendőrök, illetve csendőrök mellett elsődleges célponttá tette az aǵákat is.²⁶⁶

1985 áprilisában egy törvénymódosítással felállításra került a faluőrök (Geçici ve Gönüllü Köy Korucuları, vagy röviden korucuk) rendszere. Ennek keretében a kormány felfegyverezte a falusi civilek egy részét azzal az indokkal, hogy azok meg tudják védeni magukat. A faluőrök relatíve magas fizetést kaptak az államtól a PKK elleni harcért cserébe, ami miatt a pálya sokaknak vonzó lehetőséggé vált. 1990-re 20 ezer faluőr állt szolgálatban, 1993-ra számuk elérte a 35 ezret. A korucuk rendszere ismét rámutatott a kurdok belső megosztottságára: a klánfők egy része a faluőrséget, másik része a PKK-t támogatta. A PKK árulónak nyilvánította a korucukat. Ez a kurdokon belüli erőszakhoz és a civil áldozatok számának növekedéséhez vezetett.²⁶⁷

A fegyveres harccal együtt járó, időben messzire mutató társadalmi hatások közül kettőt még mindenképpen meg kell említenünk. Az egyik a kurd diaszpóra kialakulása. Az összecsapások elől sokan menekültek külföldre, ami hozzájárult a „kurdkérdés” nemzetközi szintre emeléséhez és folyamatos napirenden tartásához. A másik folyamat pedig, amire rá kell mutatnunk az, hogy egy teljes kurd generáció nőtt fel háborús körülmények között, ennek minden későbbi következményével.

²⁶³ A különleges csoportokról (özel timleri) lásd például Henri J. Barkey – Graham E. Fuller (1998): *Turkey's Kurdish Question*. Rowman & Littlefield Publishers. 148–149.

²⁶⁴ A PKK elleni harcában az állam által támogatott Kurd Hezbollahot, illetve a MHP pártkötődésű Szürke Farkasok (Bozkurt) szerepét külön kell emelnünk.

²⁶⁵ Laura Meijer (2015): The Turn to Violence in the Kurdish–Turkish Conflict. Using framing theory to explain why the Turkish–Kurdish conflict turned violent. *The Maastricht Journal of Liberal Arts*, 6. évf. 37–47. 43.

²⁶⁶ David McDowall (2004): i. m. 422.

²⁶⁷ McDowall (2004): i. m. 424.

Szót kell ejtenünk a „kurdkérdés” gazdasági vetületéről is. A gazdaságban jelentkező nehézségek egyszerre tekinthetők a probléma kiváltó okának és következményének. A nyolcvanas évek gazdasági liberalizációjának pozitívumaiból a kurd többségű területek lakói a kibontakozó fegyveres harc miatt lényegében semmit nem érzektek. A folyamatos konfliktus miatt a térségbe nem érkeztek befektetések, ezzel szemben az infrastruktúra nagy része megsemmisült, és rengeteg, korábban földművelésből élő kurd veszítette el a megélhetését. A régió relatív gazdasági súlya az országon belül folyamatosan csökkent. Folyamatosan nőtt viszont a munkanélküliség és a kilátástalanság az emberek körében.²⁶⁸

A kilencvenes évek elején Turgut Özal megkísérelte a közeledést a kurdok felé. Újra jogszerűvé vált például nyilvánosan a kurd nyelvhasználat. Első alkalommal indult meg párbeszéd a török társadalmon belül, értelmiségi viták zajlottak a „kurdkérdésről”. Abdullah Öcalan az enyhülés lehetőségét látva, illetve tekintettel a növekvő veszteségekre is (1993-ban a PKK 1949 embert veszített, míg ezenfelül további 932 civil halt meg a harcokban)²⁶⁹ meghirdette az első egyoldalú tüzszünetet. Özal hirtelen halála 1993-ban azonban véget vetett a párbeszédnek, és ismét az erőé lett a főszerep.

1994-ben Öcalan elismerte a PKK katonai vereségét. A veszteségek száma ekkor érte el a csúcspontját. Csak 1994-ben 4111 PKK-s halt meg (682 civil, és a török biztonsági erők 1145 embere mellett).²⁷⁰ Öcalan szerint 50 ezer katonára lett volna szükségük a TSK elleni sikeres harchoz, de csak 11–13 ezer állt rendelkezésre. Ezt követően elkezdett átalakulni a PKK erőszak-alkalmazásának módja. 1994-től kiegészítő jelleggel használtak indirekt, stratégiai erőszakot. Elkezdtek például civileket megtámadni a nyugati nagyvárosokban, turistahelyeken, illetve megjelentek az öngyilkos merényletek is.²⁷¹

1990 után a „kurdkérdés” új politikai dimenzióval egészült ki: megalakultak az első kurd politikai pártok. E kurd pártformációk sorsa azonban idővel mind a betiltás lett. A török alkotmánybíróság rendszerint szeparatizmussal, a PKK és a terrorizmus támogatásával vádolta meg őket, a pártok betiltása mellett pedig több képviselőjüket is börtönbüntetésre ítélték. Az elsőként, 1990 júniusában megalakult HEP (Halkın Emek Partisi) 1993-as betiltását követően ÖZDEP (Özgürlük ve Demokrasi Partisi), majd DEP (Demokrasi Partisi) néven alakult újjá. A HADEP (Halkın Demokrasi Partisi) az első kurd párt, mely indulhatott az országos parlamenti választásokon (1995-ben és 1999-ben). Nem tudták azonban átlépni a török jogszabályok által előírt magas, 10%-os parlamentbe jutási küszöböt, hiába volt a helyhatósági választások által is aláhúzott egyértelmű többségi támogatottságuk a délkelet-törökországi területeken. A HADEP-et 2003-ban tiltotta be az alkotmánybíróság.²⁷²

A hidegháború végével a kurd probléma erősebb regionális dimenziót kapott. Az öbölháborút követően török szempontból kedvezőtlenül alakuló iraki eseményekkel szemben – ahol egy megerősödött kurd autonómia jött létre – Szíriában a török kormánynak sikerült egyezsége jutnia a szíriai kormánnyal a PKK elleni küzdelem ügyében.

²⁶⁸ Todd Michael Lane (2010): *Left Out In The Cold: Economic Discrimination Of Turkey's Kurdish Minority. Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 14/I. 297–308.

²⁶⁹ Ercan Bulut (2014): *A Checkmate, not a Stalemate: Turkey versus the PKK*. PhD-disszertáció, Naval Postgraduate School. California. 46.

²⁷⁰ Uo.

²⁷¹ Unal (2016): *i. m.*

²⁷² HDP (2018): *History of kurdish political parties in Turkey*. Forrás: hdpeurope.com (A letöltés dátuma: 2018. 02. 30.)

Ankara nyomást helyezett a szír rezsimre, amely elnézően viselte a PKK ottani működését. A feszültség csúcspontján Ankara 10 ezer katonát mozgósított és kezdett el telepíteni a szír határra, nyomatékot adva az 1980 óta Szíriában tartózkodó Abdullah Öcalan kiadatására irányuló kérésének. Az erődemonstráció hatott: Öcalan 1998. október 7-én el kényszerült hagyni Szíriát. A PKK-vezért 1999. február 15-én sikerült elfogniuk a török különleges erőknek Kenyában a nairobi repülőtéren.²⁷³

²⁷³ Az elhibázott görög titkosszolgálati akcióról bővebben lásd Miron Varouhakis (2009): Fiasco in Nairobi. Greek Intelligence and the Capture of PKK Leader Abdullah Ocalan in 1999. *Studies in Intelligence*, 53. évf. 1. sz.

AZ IGAZSÁG ÉS FEJLŐDÉS PÁRTJÁNAK TÖRÖKORSZÁGA

BELPOLITIKA

Az AKP kezdeti évei

A 2002-es parlamenti választások jelezték a török emberek elégedetlenségét a hatalmat gyakorló politikai elit teljesítményével. A korábban meghatározó pártoknak nem sikerült átlépniük a parlamentbe jutáshoz szükséges 10%-os választási küszöböt.²⁷⁴ A november 3-án megrendezett választásokon helyettük az ismeretlenségből kilépve egy új párt, az Igazság és Fejlődés Pártja (Adalet ve Kalkınma Partisi, a továbbiakban: AKP) szerezte meg a hatalmat, mindenkit meglepve a nagyarányú, 34,2%-os győzelemmel. Az AKP-n kívül az összesen 18 induló pártból mindössze még egy párt, az elsősorban baloldali-szekuláris szavazókat tömörítő CHP jutott be a parlamentbe a szavazatok 19,4%-ával. 1954 óta első alkalommal állt fel kétpárti parlament Törökországban. Az AKP kialakult fölényét nem is a pártra leadott szavazatok aránya, hanem az ezáltal megszerzett parlamenti helyek száma mutatja: az 550 fős parlamentben 363 székot kapott az AKP, 178-at a CHP, a maradék kilenc szék pedig független jelölteké lett.²⁷⁵

Az AKP 2001-ben alakult meg. Tagsága jelentős részben a korábbi Erény Pártja (Fazilet Partisi) reformista szárnyából került ki. Iszlamista gyökerei miatt kormányra kerülésekor általános gyanakvás övezte a pártot a kemalista elit részéről. Az AKP azonban a kezdeti években mindent megtett azért, hogy eloszlassa ezeket az aggodalmakat, és elkerülje a párt – elődjeihez hasonló – betiltását. Az AKP kiválóan ismerte fel az EU-csatlakozási folyamatban rejlő lehetőséget: a reformok látványos támogatása a hatalom megőrzésének egyik elsődleges eszközévé vált, miközben a Nyugat felé (Egyesült Államok és Európai Unió) is gesztusokat tehetett. A siker egy másik kulcsa, hogy politikai értelemben a párt tudatosan középre helyezkedett. Az AKP-t leginkább jobbközép gyűjtőpártként írhatjuk le. Fő választói a török lakosság nagyobb részét kitevő vallásos, konzervatív, közép-anatóliai társadalmi rétegek, akik a kemalizmus hosszú évtizedei után először érezhették azt, hogy az AKP-n keresztül végre hallathatják a hangjukat. A párt ugyanakkor nem csak erre a támogatói bázisra számíthatott. Tudatosan kínáltak reformokat különböző társadalmi csoportoknak. Az AKP a liberálisabb választók szimpátiáját az EU-csatlakozás érdekében hozott reformokkal nyerte meg. Hagyományosan sok kurd is támogatja a pártot, elsősorban a vallásos rétegek, de az első időben a szekulárisok egy része is, a kurdok helyzetének javítása érdekében hozott reformok elismeréseként. A vallásos és nacionalista szavazótáborot célozta az oszmán birodalmi múlt iránti erősödő nosztalgia, illetve az utóbbiak köréből mindig szavazatokat hozott a kurdok ellen periodikusan újrakezdett fegyveres harc. Az AKP sikeréhez jelentős

²⁷⁴ Kiesett a parlamentből Bülent Ecevit addigi miniszterelnök DSP-je (1,1%), Devlet Bahçeli MHP-je (8,3%), a Turgut Özal elnököt adó ANAP (5,1%) és Tansu Çiller korábbi miniszterelnök DYP pártja (9,6%) is.

²⁷⁵ Soner Cagaptay (2002): *The November 2002 Elections and Turkey's New Political Era*. Forrás: [washingtoninstitute.org](http://www.washingtoninstitute.org) (A letöltés dátuma: 2018. 01. 30.)

mértékben hozzájárult karizmatikus vezetője, az 1994–1998 között a Jólét Pártja (Refah Partisi) színeiben Isztambul főpolgármesteri posztját betöltött Recep Tayyip Erdoğan is.

A hatalom megtartása a számokban kifejezhetően folyamatosan növekvő szavazói támogatás ellenére azonban nem volt feszültségektől mentes az AKP számára. 2007 tavaszán politikai válság bontakozott ki az elnök személye körül. A köztársasági elnöki pozíciót 2000 és 2007 között betöltő, a szekularizmus védelmezőjének tartott Ahmet Necdet Sezer mandátumának megszűnését követően helyére az AKP április 25-én saját emberét, az akkor külügyminiszterként szolgáló Abdullah Gült jelölte. A politikai ellenzék tiltakozásként az elnökválasztási szavazás bojkottját hirdette meg a parlamentben, majd az Alkotmánybírósághoz fordult, hogy semmisítse meg a szavazás eredményét, melyet az meg is tett. Güllel szemben kifogásként merült fel iszlamista pártpolitikai múltja, illetve a kemalisták egyes köreiből aggodalmat keltett már önmagában az a tény, hogy Gül felesége fejkendő volt. Az ellenzék tiltakozásában azonban hatalmpolitikai megfontolások is szerepet játszottak: ha a semlegesnek tekinthető Sezer követően egy AKP-s politikus kerül az elnöki székbe, akkor túl sok hatalom koncentrálna a 2002 óta a miniszterelnöki pozíciót is birtokló párt kezében.²⁷⁶

A vitába a Török Fegyveres Erők is beavatkozott. A TSK április 27-én a honlapjára feltöltött nyilatkozatban (úgynevezett e-memorandum) hívta fel rá a figyelmet, hogy kész mindent megtenni a szekularizmus védelmében. Míg korábban hasonló figyelmeztetések kormányok lemondásához vezettek, az AKP erős szavakkal reagált, „nem megfelelő”-nek nevezve a „miniszterelnöki hivatal alá rendelt vezérkar” kormányt kritizáló és „az alkotmánybíróság befolyását megkísérlő” közleményét.²⁷⁷

Erdoğan miniszterelnök a kritikákra válaszul előrehozott parlamenti választások kiírását kezdeményezte, valamint ezzel egy időben – a jövőben hasonló helyzet kialakulásának megakadályozására – beterjesztett egy alkotmánymódosítási javaslatcsomagot a parlament elé.

A novemberről 2007. július 22-re előrehozott parlamenti választáson a 14 induló pártból 3 jutott be a parlamentbe.²⁷⁸ Az AKP ismét nagyarányú győzelmet aratott (46,6%, 341 parlamenti hely). A második legjelentősebb erő újra a CHP lett (20,8%, 112 parlamenti hely). Melléjük harmadikként a nacionalista MHP-nek sikerült a visszatérés a parlamentbe (14,2%, 70 parlamenti hely).²⁷⁹

Az AKP a választásokat követően ismét Abdullah Gül jelölte elnöknek, akit az új parlament augusztus 28-án – a szavazás kétharmad helyett már csak egyszerű többséget igénylő harmadik körében – megválasztott. A feszültség továbbélését azonban mutatja, hogy Gül eskütételén tiltakozásként nem vett részt a török vezérkar főnöke és a CHP képviselői sem.

Az AKP által beterjesztett alkotmánymódosítási javaslatcsomagot 2007. október 21-én népszavazáson fogadták el. Az elfogadott módosítás az elnök személyének jövőbeli közvetlen választását írta elő. Az elnök ciklusát ezzel együtt hétről öt évre csökkentették, lehetővé tették ugyanakkor, hogy másodszor is indulhasson a pozícióért. A módosított alkotmány értelmében a parlamenti választásokat ezt követően öt helyett négy évenként tartják.²⁸⁰

²⁷⁶ Güliz Dinç (2008): *“Durmak yok, yola devam.” A Close Look at AKP’s Election Success.* Forrás: fes.de (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)

²⁷⁷ Carol Migdalovitz (2007): *Turkey’s 2007 Elections: Crisis of Identity and Power.* Forrás: fas.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)

²⁷⁸ A függetlenként a parlamentbe jutott kurd képviselők egy negyedik parlamenti frakciót is megalakítottak a DTP színeiben.

²⁷⁹ Sabri Sayari, Alim Hasanov (2008): *The 2007 Elections and Parliamentary Elites in Turkey: The Emergence of a New Political Class?* Forrás: research.sabanciuniv.edu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)

²⁸⁰ Migdalovitz (2007): *i. m.* 5.

2008 után: egy egyre magabiztosabb AKP

Az e-memorandumot követően a kemalista elit és az AKP következő erőpróbájára 2008-ban került sor. Az Alkotmánybíróság március 18-án befogadta a Felső Fellebbviteli Bíróság főügyésze, Abdurrahman Yalçınkaya indítványát, mely a párt betiltását kezdeményezte, valamint öt évre eltiltotta volna vezetőit a politikától. A vád szerint az AKP az „antiszekuláris tevékenység gyújtópontjában áll”. A bírósági vizsgálatra nem sokkal azt követően került sor, hogy február 9-én az AKP keresztülvitte a parlamentben azt a törvényt, ami engedélyezte a nők számára fejkendő viselését az egyetemeken. Végül mindössze egyetlen szavazaton múlt, hogy július 30-i döntésében az Alkotmánybíróság nem tiltotta be a pártot, mindössze jelentős pénzbírságot ítélt meg: felére vágták vissza a párt állami támogatásainak összegét.²⁸¹

Az e-memorandum és az alkotmánybírósági eljárás rendkívül erős figyelmeztetés volt az AKP számára. A két esemény minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy megkezdjék a leszámolást a túlélésükre veszélyt jelentő kemalista ellittel. Két ügyet emelhetünk ki. Ezek voltak az Ergenekon- (2007-től) és a Balyoz-perek (2010-től), melyek során eltávolították a kemalista ellenfelek egy részét az Atatürk örökség fő pillérének számító TSK-ból, az igazságszolgáltatásból, az oktatásból és a médiából. Az elítéltek a vád szerint egy titkos összeesküvés résztvevőiként (az úgynevezett „mély állam” részeként) a török kormány megbuktatására törektek.²⁸² Az ügyek megosztották a társadalmat, s noha eleinte a korábbi Susurluk-ügy fényében hihetőnek tűnt, hogy valóban több titkos csoport szervezkedik, s felelős több eseményért, így például a neves örmény újságíró, Hrant Dink meggyilkolásáért, azonban az idő előrehaladtával ez egyre kétségesebbé vált, s az egész kormányzati fellépés inkább politikai leszámolásnak tűnt. A Fethullah Gülen mozgalmával kirobbant belpolitikai konfliktus után az ügyeket újra elővették, s a 2012/2013-ban elítéltek döntő részét szabadon engedték.

Belpolitikai szempontból a következő fontos állomást a 2010. szeptemberi alkotmánymódosítás jelentette, mely tovább segítette a hatalom koncentrációját az AKP kezében. A török jogszabályok értelmében, ha az alkotmánymódosításról szóló indítvány nem éri el az elfogadáshoz szükséges kétharmados többséget a parlamentben, ami a változások azonnali implementálásához vezetne, de megszerzi a parlamenti szavazatok 60%-át (550-ből 330 szavazatot), akkor a szóban forgó indítvány népszavazásra bocsátható. A szeptember 12-i népszavazáson a szavazatok 58%-ával megszavazott újabb alkotmánymódosító javaslatcsomag elsősorban az igazságszolgáltatást érintette. Megnövelte az Alkotmánybíróság, valamint a Bírák és Ügyészek Felsőbb Tanácsa (Hakimler ve Savcılar Yüksek Kurulu, HSYK) tagjainak számát. Lehetővé vált továbbá egyéni panasz benyújtása állampolgárok részéről az Alkotmánybírósághoz. A kormánypárt érvelése szerint a bírósági reform az EU-csatlakozás felé mutat, az ellenzék ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a két testület tagságának kibővítése lehetőséget ad az AKP-nak arra, hogy saját embereit ültesse a meghatározó pozíciókba, ezzel veszélyeztetve az igazságszolgáltatás függetlenségét.²⁸³

²⁸¹ Ioannis N. Grigoriadis (2009): Islam and democratization in Turkey: secularism and trust in a divided society. *Democratization*, 16. évf. 6. sz. 1194–1213.

²⁸² Az Ergenekon a mitológiai török őshaza, a Balyoz szó pedig „pöröly”-t jelent. Az ügy részleteiről bővebben lásd Gareth H. Jenkins (2009): *Between Fact and Fantasy: Turkey's Ergenekon Investigation*. Forrás: silkroadstudies.org (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

²⁸³ Senem Aydın-Düzgit (2010): *Constitutional Referendum in Turkey: What next?* Forrás: aei.pitt.edu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 14.)

A 2011. június 12-i parlamenti választások kevés változást hoztak. Nem változott a pártok sorrendje, és új párt sem került be a parlamentbe. Az AKP a szavazatok 49,9%-át, a CHP 25,9%-át, a MHP 12,9%-át szerezte meg. A kurd Béke és Demokrácia Pártja (Baris ve Demokrasi Partisi, BDP) független képviselői összesen a szavazatok 6%-át nyerték el. A CHP javuló választási szereplésében közrejátszott a párt élén történt személyváltás: 2010-ben az egy szexbotrányba belebukott Deniz Baykalt Kemal Kılıçdaroğlu váltotta.²⁸⁴

2013-tól: harc Fethullah Gülennel

Az isztambuli Gezi park megmentéséért szervezett kis környezetvédelmi demonstráció 2013 májusában több száz ezer embert megmozgató általános kormányellenes megmozdulássá szélesedett. A tüntetés rámutatott arra, hogy az AKP magas támogatottsága mellett ellenzőinek száma is jelentős. Az utcára vonuló, nagyrészt szekuláris, illetve liberális fiatalok az erősödő törökországi autoriter tendenciák ellen is felemelték a hangjukat. Az események eszkalációjához hozzájárult a tömegoszlatás során alkalmazott aránytalan rendőri fellépés is.²⁸⁵

A másik jelentős, 2013 folyamán kibontakozó eseménysor a decemberben kirobbant korrupciós botrány volt.²⁸⁶ A nyomozás során a szálak egészen magas szintre nyúltak. Hatására több miniszter is lemondani kényszerült.²⁸⁷

Az AKP Fethullah Gülent és Hizmet (Szolgálat) nevű mozgalmát nevezte meg felelősnek az eseményekért. Erdoğan a korrupciós vizsgálatokat a megbuktatására irányuló „bíróági puccs”-nak nevezte, melynek háttérében a Gülen befolyása alatt álló igazságszolgáltatás áll. Ezzel kezdetét vette a hatalmi harc az iszlamista táboron belül. Erdoğan megkezdte a kemalisták eltávolítását követően az AKP hatalmára egyedülként veszélyt jelentő „gülenisták” szisztematikus kiszorítását a stratégiai pozíciókból. A befolyásért vívott küzdelem fokozódását mutatja, hogy 2016. május 31-én az állami szervek által Fethullahista Terrorszervezet névre átkeresztelt mozgalmát hivatalosan is terrrorszervezetté nyilvánították.²⁸⁸

Az időrendben következő jelentős belpolitikai esemény a 2014. augusztus 10-i elnökválasztás volt. Törökország történetében első alkalommal került sor a köztársasági elnök közvetlen választására. Recep Tayyip Erdoğant az elnökválasztás első körében megválasztották, a szavazatok 51,79%-ával. A CHP és az MHP közös jelöltje, Ekmeleddin İhsanoğlu a szavazatok 38,44%-át, míg a kurd Selahattin Demirtaş a HDP színeiben a voksok 9,78%-át szerezte meg.²⁸⁹

Erdoğan elnökké választását követően felerősödött az elnöki rendszer bevezetésével kapcsolatos diskurzus Törökországban. Az újdonsült elnök ambícióját azonban az ellenzéki pártok és a lakosság többsége sem támogatta.

²⁸⁴ Egeresi Zoltán (2011): *Törökországi választások (2011)*. Forrás: grotius.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

²⁸⁵ Bővebben lásd Egeresi Zoltán (2013): *Törökországi zavargások*. Forrás: kki.gov.hu (A letöltés dátuma: 2016. 11. 02.)

²⁸⁶ Bővebben lásd: Egeresi Zoltán (2014): *Korrupciós botrány Törökországban*. Forrás: kki.gov.hu (A letöltés dátuma: 2016. 11. 02.)

²⁸⁷ A „december 17–25 incidens”-ként emlegetett korrupciós vizsgálatok során Bilal Erdoğan, a miniszterelnök fia is gyanúba keveredett, a belügyminisztérium azonban nem volt hajlandó megindítani az ügyész által kezdeményezett vizsgálatot. A kezdeményező ügyészek, bírók közül többeket áthelyeztek, illetve letartóztattak.

²⁸⁸ *Turkey labels former Erdoğan ally's group as terrorists*. 2016. 05. 31. Forrás: TheGuardian.com (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

²⁸⁹ Ergun Özbudun (2014): *The 2014 Presidential Elections in Turkey: A Post-election Analysis*. Forrás: jai.it (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

ta. Az AKP a kérdést a 2015-ös választási kampány középpontjába állította, ami az elviekben pártsemleges államfő kampányban betöltött aktív szerepe mellett a párt népszerűségvesztéséhez vezetett. Az AKP támogatóinak számát tovább csökkenthették a belharcok miatt elpártolt gülenisták. Mindezek hozzájárultak ahhoz, hogy a 2015. június 7-re kiírt parlamenti választásokon az AKP 2002 óta első alkalommal nem tudta megszerezni az abszolút többséget: a szavazatok 40,9%-a 258 mandátum megszerzéséhez volt elég. A választások kulcstényezője az volt, hogy az AKP, a CHP és az MHP mellett még egy párt meg tudta haladni a 10%-os küszöböt: a kurdok Törökország történetében első alkalommal voltak képesek pártként bekerülni a török parlamentbe. A Népek Demokratikus Pártja (Halkların Demokratik Partisi, a továbbiakban: HDP) megszerezte a voksok 13,1%-át, ezzel 80 parlamenti mandátumot.²⁹⁰

A júniusi választást követően nem tudott koalíciós kormány alakulni. A legfőbb akadály a pártok között az elnöki rendszer kérdésében elfoglalt eltérő álláspont volt. November 1-jén így előrehozott választások kiírására került sor. A két választás közötti időszakban fokozódó külső és belső instabilitás a kormánypártnak kedvezett. A támogatói bázis egybentartásának legfontosabb eszközévé a populizmus és a biztonságiasítás²⁹¹ vált. A 2015. novemberi előrehozott választásokon az AKP képes volt visszaszerezni az abszolút többséget: 49,5%-os szavazati aránnyal 317 mandátumot szerzett. A HDP-nek sikerült megismételni a jó szereplést: 10,7%-nyi voksot és 59 parlamenti mandátumot értek el. A megismélt választás legnagyobb vesztese az MHP volt: a párt júniushoz képest 40 mandátumot veszített, és majdnem kiszorult a parlamentből.²⁹²

Puccskísérlet és elnöki rendszer

2016. július 15-én sikertelen puccskísérletre került sor Törökországban. A hatalomátvételi kísérletben 290-en veszítették életüket.²⁹³ Az elkövetők kiléte és motivációja máig nem tisztázott. A török kormány hivatalos álláspontja szerint az 1999 óta az Egyesült Államokban élő Fethullah Gülen, valamint az általa irányított FETÖ terrorszervezet felelős a puccs megtervezéséért és kivitelezéséért. Gülen tagadja a vádakát, sőt, felvetette, hogy esetleg éppen maga a török elnök szervezte meg a puccsot, hiszen vitathatatlanul megerősödve került ki a sikertelen kísérletből.²⁹⁴

A puccskísérlet bukását követően a török kormány háromhónapos rendkívüli állapotot hirdetett, amit aztán újabb és újabb kilencven nappal meghosszabbított. Azonnal megkezdődtek a felelősségre vonások. Másfél év alatt mintegy 65 ezer embert tartóztattak le, és további körülbelül 150 ezret függesztettek fel vagy távolítottak el állá-

²⁹⁰ Egeresi Zoltán (2015): *Törökországi parlamenti választás: egy korszak vége?* Forrás: kki.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

²⁹¹ A Barry Buzan, Ole Wæver és Jaap de Wilde által bevezetett fogalom, a biztonságiasítás (securitization) egy olyan folyamat, melynek során a biztonságiasítást végző szereplő egy kérdést egzisztenciális fenyegetésnek nyilvánít, ezáltal azt a mindennapi politikai játékszabályokon kívülre helyezi, és melynek elhárítása érdekében így rendkívüli felhatalmazást kap.

²⁹² Egeresi Zoltán (2015): *Vissza a kormánykerékhez: előrehozott választás Törökországban.* Forrás: kki.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

²⁹³ Georgi Gotev (2016): *Erdoğan says coup was 'gift from God' to reshape country, punish enemies.* Forrás: euractiv.com (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

²⁹⁴ Amana Fontanella-Khan (2017): *Fethullah Gülen: Turkey coup may have been 'staged' by Erdoğan regime.* Forrás: theguardian.com (A letöltés dátuma: 2017. 11. 03.)

sából.²⁹⁵ A tisztogatásokban szinte minden terület érintett: fegyveres erők, minisztériumok, média, egészségügy, oktatás, sport, külképviseletek. Ankara hivatalosan is kérelmezte Gülen kiadatását az Egyesült Államoktól, Washington azonban elégséges bizonyítékok hiányában nem tett eleget a kérésnek.

A sikertelen puccskísérlet megnövelte a kormány és az elnök népszerűségét, valamint a demokrácia védelmével legitímálta a politikai ellenfelek eltávolítását. Ebből a megerősödött pozícióból Erdoğan 2017 tavaszán végül sikeresen keresztülvitte az elnöki rendszer bevezetéséhez szükséges alkotmánymódosítást. A 18 pontból álló javaslatcsomag fő célja egy elnöki rendszer bevezetése volt Törökországban. 2017. április 16-án rendkívül szoros küzdelemben – vitatott tisztaságú népszavazáson²⁹⁶ – végül 51,4%-kal (mintegy 1,4 millió szavazattal) győztek az alkotmánymódosítást támogató „igen” szavazatok.²⁹⁷

Az alkotmánymódosítás legtöbb pontja csak a következő – az eredeti tervek szerint 2019 novemberében megtartandó, majd egy 2018. áprilisi döntés értelmében 2018. június 24-re előrehozott – parlamenti és elnökválasztást követően lép hatályba. A változások értelmében megszűnik például a miniszterelnöki pozíció, az elnök egyszerre kormány- és államfő. Az elnök demokratikus elszámoltathatósága lényegében csak és kizárólag az ötévenkénti választásokon valósulhat meg. Parlamenti jóváhagyás nélkül nevezhet ki alelnököket és minisztereket. Szintén az elnök készíti elő és nyújtja be a központi költségvetést elfogadásra a parlamentnek. Ha pedig – valamilyen okból – nem sikerül időben elfogadni a tervezetet, lehetővé válik az elnök számára az előző éves (korrigált) költségvetés alkalmazása. Az elnöknek joga van feloszlatnia a parlamentet, illetve 3/5-ös többséggel a parlament is feloszlathatja önmagát. Mind a két esetben automatikusan új választást kell kiírni a parlamenti helyek és az elnöki poszt betöltésére. A HSYK 13 tagjából 6-ot az elnök nevez ki, 7-et pedig a – jelenleg AKP-többségű – parlament választ meg, ami a gyakorlatban megkérdőjelezheti az igazságszolgáltatás függetlenségét.²⁹⁸

²⁹⁵ Adatok forrása: turkeypurge.com (A letöltés dátuma: 2018. 03. 02.)

²⁹⁶ A választási bizottság döntését követően, ami szerint elfogadtak nem lepecsételt szavazólapokat is, az ellenzék és a megfigyelők mintegy 2,5 millió elcsalt szavazatról beszélnek. *Observer says 2.5 million Turkish referendum votes could have been manipulated.* 2017. 04. 18. Forrás: reuters.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

²⁹⁷ Egeresi Zoltán – Pénzváltó Nikolett (2017): *Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017).* Forrás: netk.uni-nke.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 03.)

²⁹⁸ Venice Commission (2017): *Turkey – Opinion on the amendments to the Constitution adopted by the Grand National Assembly on 21 January 2017 and to be submitted to a National Referendum on 16 April 2017, adopted by the Venice Commission at its 110th Plenary Session.* Forrás: venice.coe.int (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

KÜLPOLITIKA

Törökország és a Nyugat percepcióinak lassú távolodása: megkérdőjeleződő EU-tagság és az Egyesült Államok iraki intervenciója

Az AKP politikájának kezdeti éveit az európai uniós csatlakozási folyamat határozta meg. Ez volt a külpolitika deklarált elsődleges prioritása is. A török reformok eredményeinek elismeréseként 2004. december 18-án Amszterdamban az Európai Bizottság bejelentette, hogy Törökország „elégségesen” (sufficiently) teljesítette a teljes jogú tagsághoz szükséges, úgynevezett koppenhágai kritériumokat. Ezt követően 2005. október 3-án hivatalosan is megnyitották a csatlakozási tárgyalásokat, és kezdetét vette a csatlakozási fejezetek átvilágításának folyamata (screening).

A törökök számára azonban rövid idő alatt elveszítette hitelességét az európai uniós ígélet, miszerint Törökországot a többi tagjelölt országgal azonos módon fogják kezelni. Ehhez nagymértékben hozzájárultak különböző európai politikusok Törökországot bíráló nyilatkozatai, melyek megkérdőjelezték az ország európaiságát, a török tagfelvétel egyoldalú blokkolásával fenyegettek, a tárgyalási folyamat „nyitott végű” jellegét hangsúlyozták, az EU abszorpció/integrációs kapacitása tekintetében fejezték ki aggodalmukat, vagy éppen a teljes jogú tagság helyettesi alternatívát (például „különleges partneri” státusz) javasoltak. Abban, hogy a csatlakozási tárgyalások mindezek ellenére megindultak, fontos szerepe volt az akkori német kancellárnak, Gerhard Schrödernek, aki a „pacta sunt servanda” elvét és Törökország geostratégiai jelentőségét hangsúlyozva aktívan támogatta a török tagságot. Angela Merkel német kancellári székbe kerülését, de még inkább Nicolas Sarkozy francia elnök hatalomra jutását követően azonban Ankarának nem maradt az EU-n belül erős nagyhatalmi támogatója. Sőt, a franciák öt csatlakozási fejezet egyoldalú blokkolását jelentették be „politikai” okokból. A török–francia kapcsolatok enyhülésére 2013-ig kellett várni, amikor a 2012-ben megválasztott François Hollande elnök feloldotta a 22. tárgyalási fejezet blokkolását.²⁹⁹

A kettős mérce percepcióját legegyszerűbben a ciprusi kérdés kezelésének a mikéntje erősítette meg a törökökben. 2004. április 24-én népszavazást rendeztek a Kofi Annan ENSZ-főtitkár nevével fémjelzett, a megosztott sziget helyzetének rendezését célzó Annan-tervről. A javaslatot – jelentős török nyomásra – a török ciprióták 65%-a támogatta a népszavazáson, a görög ciprusiak 76%-a azonban elutasította a kezdeményezést. A Ciprusi Köztársaságot ennek ellenére szinte azonnal, 2004. május 1-jével felvették az EU teljes jogú tagjai közé. A törökök ezt követően joggal érezhették igazságtalannak, amikor az Európai Tanács 2006 decemberében úgy döntött, nyolc tárgyalási fejezetet nem nyitnak meg, és egyet sem zárnak le mindaddig, amíg Törökország nem terjeszti ki az ankarai egyezmény kiegészítő jegyzőkönyvét a Ciprusi Köztársaságra, és nem nyitja meg kikötőit és reptereit a ciprusi hajók, illetve repülőgépek előtt. Nicosia ezen felül hat további tárgyalási fejezet blokkolását jelentette be.

A Törökország és nyugati szövetségesei közötti jelentős percepcióbeli különbségek növekedésére mutatott rá az Egyesült Államok 2003-as iraki beavatkozása is. 2003. március 1-jén a török parlament – igaz, rendkívül szoros végeredményű szavazáson, 264 igen, 250 nem, 19 tartózkodás mellett, de – nem szavazta meg a kormány betérését, mely az Egyesült Államok kérésére engedélyezte volna 62 ezer amerikai katona telepítését Törökországba (255 repülőgéppel és 65 helikopterrel együtt) fél éves időtartamra. A török parlament döntésében minden bizonnyal szerepet játszott, hogy a török közvélemény több, mint 90%-a ellenezte az amerikaiak iraki beavatkozását, mely ellenérzésü-

²⁹⁹ Amanda Paul (2015): *Turkey-EU Relations: Forever Engaged, Never to be Married?* Forrás: eu.boell.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

ket tömegdemonstrációkkal is kifejezték.³⁰⁰ Ankara számára alapvető érdek volt az instabilitás megelőzése közvetlen szomszédságában, mely az öbölháborút követően minden bizonnyal újabb migrációs hullámot indított volna a török területekre. Ennél is fontosabb cél volt azonban a törökök számára a kurd függetlenségi törekvések elfojtása Irakban.

Március 21-én Törökország végül megnyitotta a légtérét az amerikai repülőgépek előtt az iraki műveletekhez, azonban kizárólag az átrepülést tette számukra lehetővé. A kurdoknak a Szaddám-rezsim megdöntésében az amerikaiak számára egyre fontosabb szövetségessé válása miatt a törökökben felerősödött a gyanakvás Washington „igazi szándékait” illetően.³⁰¹ Hiába szavazta meg 2003. október 6-án a török parlament török „békefenntartók” telepítését, a washingtoni adminisztráció egyértelművé tette, hogy nem akar semmilyen egyoldalú török katonai beavatkozást Észak-Irakban. A kétoldalú kapcsolatok mélypontját a Szulejmánijja-incidens jelentette. 2003. július 4-én amerikai katonák Szulejmánijjában letartóztatták és Bagdadba vitték a török különleges erők 11, egy török katonai kontingens részeként 1995 óta Észak-Irakban állomásozó tagját, és csak az amerikai alelnök közbelépésére engedték őket szabadon. Hilmi Özkök török vezérkari főnök szerint a letartóztatás a valaha volt legnagyobb bizalmi válsághoz vezetett a török és amerikai erők között.³⁰²

2008 után egyre magabiztosabb török külpolitika: független vagy elszigetelt?

Az AKP külpolitikai irányvonalának kialakításában meghatározó szerepet töltött be Ahmet Davutoğlu (2009–2014 külügyminiszter, 2014–2016 miniszterelnök), aki a főművének tekinthető, 2001-ben megjelent *Stratégiai mélység* (Stratejik Derinlik) című könyvében foglalta össze legfontosabb gondolatait.³⁰³ A koncepció szimbólumává a „nulla probléma a szomszédokkal” politika vált, melynek értelmében Ankara igyekezett rendezni terhelt kapcsolatait a szomszédos államokkal: közeledés indult meg Görögország, Szíria és Örményország irányába is.

Davutoğlu elképzeléseit követve Törökország – egyedülálló geopolitikai helyzetét kihasználva – aktív külpolitikába kezdett közvetlen földrajzi környezetében, ami a korábbi évtizedekben elhanyagolt közel-keleti térség felértékelődésével járt együtt. Ankara egyre magabiztosabb külpolitikáját úgy értelmezhetjük az új koncepció fényében, mint egy „központi ország” felemelkedése egy „hídország” helyett, mely nem passzív entitás, hanem az események aktív alakítója; megkerülhetetlen a térséget érintő bármely kérdésben.

Davutoğlu jelentős mértékben épített az úgynevezett puha hatalmi (soft power) eszközök alkalmazására (például nyilvános diplomácia, konfliktusokban aktív közvetítő szerep, saját „muszlim demokráciájának” példaként állítása más államok elé, nagyarányú fejlesztési támogatások).

A kezdeti években a davutoğlui külpolitika látványos sikereket ért el. A török külpolitikai ambíciók kiteljesedésének a 2011-ben kibontakozó „arab tavasz” vetett véget. Az események rámutattak a Törökország előtt álló korlátokra, és kérdéssé vált, összhangban vannak-e Ankara kapacitásai ambícióival.³⁰⁴

³⁰⁰ Turkey rejects U.S. troop proposal. 2003. Forrás: cnn.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

³⁰¹ Meliha Benli Altunişik (2006): Turkey's Iraq Policy: The War and Beyond. *Journal of Contemporary European Studies*, 14. évf. 2. sz.

³⁰² Jeffrey Donovan (2003): U.S./Turkey: Ties Hit New Low After Raid On Turkish Forces. Forrás: rferl.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

³⁰³ Ahmet Davutoğlu (2016): *Stratégiai mélység*. Antall József Tudásközpont.

³⁰⁴ Balogh István et al. (2013): *Kapacitások és ambíciók: a török közel-keleti külpolitika alapja*. Forrás: kki.hu (A letöltés dátuma: 2018. 02. 10.)

Belpolitika és külpolitika állandó kölcsönhatása megfigyelhető a vizsgált időszak Törökországának vonatkozásában is. Az AKP erősödő magabiztossága belpolitikai téren, a kemalisták kiszorítása a hatalomból ahhoz vezetett, hogy a politikai vezetésnek egyre kevésbé volt szüksége az EU támogatására a hatalom megtartásához. Az EU hitelességvesztésével párhuzamosan csökkent tehát a politikai akarat a török oldalon is, mely két párhuzamos folyamat lényegében lehetetlenné tette az előrelépést a csatlakozási tárgyalásokon.³⁰⁵ A törökök magabiztosságát tovább erősítették az EU-t érő különféle sokkok: a 2008-as gazdasági válság, a görög adósságválság, a Brexit-válság, az EU jövője körüli vita mind azt a képet erősítették a törökökben, hogy felemelkedő hatalomként nincs szükségük a válságban lévő, őket mégis másodrendű félként kezelő EU-ra.

2015-ben egy rövid ideig úgy tűnt, újabb lendületet kaphat az EU-csatlakozási folyamat az európai migrációs és menekültválság következményeként. Bár valóban sor került két új tárgyalási fejezet megnyitására, a török tagság előtt régóta fennálló akadályok egyike sem hárult el, így a lépés inkább csak szimbolikus jelentőséggel bírt. A csatlakozási folyamat jelenlegi állása szerint a 35 tárgyalási fejezetből mindeddig csupán 16-ot sikerült megnyitni, és mindössze egyet ideiglenesen lezárni.³⁰⁶

A török belpolitikai fejlemények ahhoz vezettek, hogy a kormány számára kifizetődőbbé vált egy ellenséges EU képeinek propagálása. Az európai normáktól távolodó, autoriter irányba haladó török politikát ért folyamatos nyugati kritikákkal szemben a török kormányzati retorikában egyre inkább tetten érhetőek az úgynevezett Sèvres-szindróma „tünetei”: a kettős mércét alkalmazó EU, mely nem érti meg Törökországot, a különböző terrorszervezetek (PKK, FETÖ) támogatásán keresztül az ország meggyengítését akarja elérni. A belpolitizálódott török külpolitika, elsősorban a török terrorizmus elleni harc fokozódásán keresztül folyamatos feszültségekhez, kisebb-nagyobb incidensekhez vezetett több európai uniós tagállammal.³⁰⁷

A Nyugattól való elfordulás, a teljes külpolitikai orientációváltás ezzel együtt sem valószínű. Ankara számára a NATO-tagságnak nincs alternatívája, mint ahogyan az EU-csatlakozási folyamatnak sem; utóbbinak mindenképp a török gazdasági függőség mértéke miatt. Bár az Oroszországgal fennálló gazdasági és politikai kapcsolatok sokat fejlődtek a hidegháború végét követően, ennek a közeledésnek is megvannak a korlátai. A két állam érdekszférája átfedi egymást, ami már folyamatosan önmagában hordozza az összeütközés veszélyét, mint ahogyan ennek láthatjuk jeleit Hegyi-Karabah, Grúzia vagy éppen a Krím-félsziget kapcsán is.³⁰⁸ Érdemes szem előtt tartanunk, hogy Ankara a Szovjetunió jelentette fenyegetés miatt lépett be a NATO-ba, a Putyin-éra alatt a térségben ismét egyre magabiztosabbá vált orosz „medve” jelenléte pedig ma sem kevésbé fenyegető a törökök számára.³⁰⁹

³⁰⁵ Az AKP reformlendületének csökkenése összhangban volt az EU csökkenő társadalmi támogatottságával: 2004-ben a török lakosságnak még 73%-a, 2007-ben már csupán 40%-a gondolt a csatlakozásra pozitívként. Így tehát szavazatokban mérhetően is egyre kevésbé volt kifizetődő az EU-tagság aktív propagálása. *Transatlantic Trends* (2007). Forrás: trends.gmfus.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

³⁰⁶ Pénzváltó Nikolett (2016): Törökország és az Európai Unió – Érdekek és értékek hálójában. In: Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. 187–209.

³⁰⁷ Lásd például Egeresi Zoltán (2017): *Merre tovább? A német-török kapcsolatok a 2017-es német választás után*. Forrás: svkk.uni-nke.hu (A letöltés dátuma: 2018. 02. 10.)

³⁰⁸ Pénzváltó Nikolett (2014): *A török–orosz kapcsolatok fejlődésének kilátásai: úton egy sokoldalú partnerség felé? Keletkutatás* 2014. tavasz, 59–81.

³⁰⁹ Sitki Egeli (2017): *Dost-Düşman-Dost Döngüsü ve Türkiye-Rusya Askeri Rekabetinin Dönüşümü*. In: Gencer Özcan (eds.) et. al.: *Kuşku ile Komşuluk Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler*. İletişim. 163–181.

A 2011 óta zajló szíriai konfliktus kiválóan mutat rá az AKP Törökországa előtt álló dilemmákra. Ankara számára az elsődleges cél a kurd függetlenségi törekvések visszaszorítása és egy, az Észak-Irakban kialakulthoz hasonló kurd autonómia (Kurdisztáni Regionális Kormányzat) létrejöttének megakadályozása. E cél eléréséhez a török kormány ezúttal aktív szerepet is vállal, amit egyértelművé tesz az eddig megindított két szíriai katonai művelet: az Eufrátesz Pajzsa (2016. augusztus – 2017. március) és az Olajág (2018 januárjától) hadműveletek.³¹⁰ Az eddigi tapasztalatok azonban azt mutatják, hogy orosz és/vagy amerikai jóváhagyás nélkül Ankara közvetlenül a határai mentén sem képes alapvető nemzeti érdekeit érvényesíteni. Törökország várhatóan továbbra is az egyensúlyozás politikáját fogja folytatni, mely egyszerre jelenik meg lehetőségként és kényszerként a kis-ázsiai állam előtt.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

A török gazdaság az AKP alatt

Az AKP 2002-ben egy rendkívül nehéz helyzetben lévő török gazdaságot vett át. A Kemal Derviş gazdasági miniszter és a Nemzetközi Valutaalap (IMF) által kidolgozott „Erős Gazdaság Program” folytatásával azonban Törökország néhány év alatt erőteljes növekedési pályára állt. Az AKP így végeredményben politikai értelemben profitált a válságból, a gazdasági fejlődés adja ugyanis máig a kormánypárt legerősebb legitimációs alapját.

Az AKP neve összekapcsolódott például a török pénzreformmal és az infláció visszaszorításával. 2005 januárjában hat nullát „vágta le” a líra végéről: egymillió régi líra ezt követően egy új török lírát (YTL) ért. Látványos beruházások kezdődtek. Ezek közül is kiemelendő az állami lakásépítési program felfutása, valamint a közlekedési és a szociális infrastruktúra fejlesztése.

Az állami bevételek meglődulásában a szigorú fiskális politika mellett elsősorban a privatizációs bevételek játszottak szerepet. A privatizációs ügyletek mintegy 47 milliárd dollárt generáltak, aminek nagy részét a kormány adósságcsökkentésre használta fel.³¹¹ Az EU-csatlakozási folyamat a befektetői bizalom növelésén keresztül jelentős mértékben hozzájárult a külföldi tőke beáramlásának fokozódásához.

A 2008-as világgazdasági válság Törökországot sem kerülte el. „A líra 2008 októbere és 2009 márciusa között 25 százalékkal leértékelődött, az államkötvények kamata 25 százalék körüli szintre emelkedett, a tőzsde pedig 2007. júliusi szintjének 55 százalékára esett vissza 2009 elejére.”³¹² A gazdasági válság hatására Törökország tárgyalásokba kezdett az IMF-fel, végül azonban nem került sor újabb megállapodás megkötésére. Ankara mindenképpen el akarta kerülni az újabb hitelmegállapodást, hiszen 1998 óta folyamatosan kapcsolatban álltak az IMF-fel, és az utolsó hitel utolsó részletét éppen 2008 májusában fizették vissza a szervezetnek. Törökország végül – komoly megszorításokkal, gazdaságélénkítő csomaggal – képes volt egyedül talpon maradni. A szakirodalom Törökországot az úgynevezett „visszapattanó” országok közé sorolja: jelentős visszaesés után gyors ütemű növekedést sikerült megvalósítaniuk.³¹³

³¹⁰ Egeresi Zoltán (2018): *Törökország afríni hadjárata*. Forrás: svkk.uni-nke.hu (A letöltés dátuma: 2018. 02. 10.)

³¹¹ Mustafa Sönmez (2012): *Turkey's Second Privatization Agency: TOKI*. Forrás: reflectionsturkey.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

³¹² Szigetvári Tamás (2013): *Törökország gazdasági átalakulása és külgazdasági expanziója*. Forrás: real.mtak.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

³¹³ Bővebben lásd Szigetvári (2013): *i. m.*

Az AKP sokat tett a török külkereskedelem diverzifikálásáért, mely gazdaságpolitikai irányvonal egybecsengett a davutoğlui külpolitika elképzeléseivel. A Közel-Kelet részesedése a török exportból az 1996-os 11,2%-os szint-ről 2012-re 27,8%-ra nőtt.³¹⁴ Az EU azonban továbbra is az elsődleges kereskedelmi partner Törökország számára. 2016-ban Törökország kereskedelmének 43%-át az EU28-cal bonyolította (import 39%-a, export 48%-a).³¹⁵ A török exporttermékekről beszélve a hagyományos mezőgazdaság és textilipar mellett az elmúlt években a jármű- és elektronikaeszköz-gyártás vált húzóágazattá, illetve az építőipart, valamint a szolgáltatói szektort kell kiemelnünk. Az EU szerepe a befektetések területén is megkerülhetetlen: 2008 és 2015 között az EU részesedése a Törökországba irányuló FDI-ben évi átlagos 67,4% volt; míg az EU a török FDI 54,2%-át vonzotta.³¹⁶

A török gazdaság az elmúlt néhány évtizedben nagy változáson ment keresztül: bezárkózó, perifériális államból a világ legfejlettebb gazdaságait tömörítő G-20-ak egyikévé vált. Az AKP előtt azonban a gazdaságra tekintve komoly kihívások állnak. Ezek közül a két legnagyobb a nagy külső finanszírozási igény, valamint a megtakarításai ráta tartósan alacsony szintje.³¹⁷

Politika és gazdaság összefonódása

2002-es hatalomra kerülése óta az AKP létrehozta a jutalmazások és büntetések központosított rendszerét, hogy elősegítse politikai támogatói számára a tőke kedvező felhalmozását. Az első és legfontosabb eszköz e tekintetben a privatizáció és a közbeszerzés volt. Az erőforrások (természeti erőforrás, köztulajdon, állami monopólium) pártpolitikai elosztása az AKP-közeli üzleti kör érdekeit szolgálta. A párt tudatosan építkezett a stratégiai szektorokban, például a bányászat vagy az energiaipar területén. 2004 és 2014 között az AKP 20 ezer bányászati koncessziót adott ki. A privatizáció egyik legkirívóbb példája az Eti Aluminium magánosítása volt: a Cengiz Holding a piaci ár töredékéért, 4 milliárd dollár helyett mindössze 305 millió dollárért jutott hozzá a vállalathoz. AKP-közeli cégek (Kolin, Limak, Çalık, Kazancı, Cengiz) nyerték a villamosenergia-elosztási pályázatok nagy részét (20-ból 16-ot), és hasonló fölényük érvényesült a gázelosztás területén. A közbeszerzések átláthatósága az AKP idején jelentősen csökkent: 2005 és 2014 között a nyílt pályázat útján odaítélt szerződések aránya 71%-ról 52,5%-ra esett vissza.³¹⁸

A tőkefelhalmozás egyik legnagyobb, nem átlátható eszköze az állami Lakhatásfejlesztési Igazgatóság, a TOKI, melyet kritikusai egyenesen Törökország „második privatizációs ügynökségének” neveznek. A 2003-ban a minisz-

³¹⁴ Szigetvári (2013): i. m. 30.

³¹⁵ European Commission (2017): *European Union, Trade in goods with Turkey*. Forrás: trade.ec.europa.eu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

³¹⁶ Delegation of the European Union to Turkey (2017): *Bilateral Trade & Investment Overview – Investments*. Forrás: avrupa.info.tr (A letöltés dátuma: 2017. 11. 04.)

³¹⁷ A nemzeti megtakarítás GDP-arányos értéke 2002 és 2006 között 21%-ról 16%-ra csökkent. A folyó fizetési mérleg hiány GNP arányosan 1%-ról 7,3%-ra nőtt. Mehmet Ugur (2008): *The Turkish Economy and the EU Connection: The case for moving beyond engineered uncertainty*. *Greenwich Papers in Political Economy*, 2745. sz. 30.

³¹⁸ Berk Esen – Sebnem Gumuscu (2017): *Building a Competitive Authoritarian Regime: State–Business Relations in the AKP’s Turkey*. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*.

terelnökség ellenőrzése alá került szervezet kizárólagos ellenőrzést gyakorol az állami tulajdonú földek fölött, tevékenysége azonban távolról sem tekinthető transzparensnek, műveletei kívül esnek a költségvetési és közbeszerzési törvényen is. A TOKI 2003 és 2012 között mintegy 35 milliárd dollár értékű építőipari beruházást hajtott végre.³¹⁹

A kedvezményezett vállalkozói csoport viszonzásként finanszírozza a kormánypárti médiát és része a párt választási kampányának. Az elsősorban konzervatív, muszlim üzletembereket tömörítő Független Iparosok és Üzletemberek Szövetsége (MÜSIAD) 2014-ben például SMS-ben kérte tagjait, hogy adományozzanak az AKP kampányába, és utána tegyék nyilvánossá a hozzájárulásuk mértékét.³²⁰

A kormánypárt a támogatók jutalmazásával egy időben nem habozott ellenfeleinek ártani, főként az adóhatóságon keresztül. Precedens értékű a Doğan Holding ügye, ami jól mutatja az esetenként a törökországi gazdasági szereplőkre nehezedő politikai nyomás mértékét. A Doğant 2009-ben 3 milliárd dollárra büntették azt követően, hogy tudósítottak egy németországi korrupciós botrányról, felvetve az AKP érintettségének kérdését.³²¹ A végül 1 milliárd dollárra csökkentett bírság kifizetéséhez a vállalatnak el kellett adnia több érdekeltségét, köztük a népszerű Milliyet és Vatan napilapokat. A Doğan – elsősorban a két legismertebb, Hürriyet és CNN Türk médiumon keresztül – azonban ezt követően is számos alkalommal került konfliktusba Erdoğannal, aki úgy nyilatkozott, a cég egy „régii Törökországot” képvisel.³²² Mindezen előzmények fényében nem meglepő, hogy 2018. március 22-én a sajtóban megjelent, hogy a Doğan összes megmaradt médiaérdekeltségének eladásáról tárgyal a kormányközeli Demirören csoporttal.³²³

Oktatási és egészségügyi reform

Az AKP átalakította az oktatás és egészségügy rendszerét. A 2012-es oktatási törvény 4+4+4 néven vált ismertté. Egyik fő eleme a kötelező tankötelezettség idejének kitolása 8 évről 12 évre (1997 előtt ez mindössze 5 év volt). Ez az intézkedés tette ugyanakkor lehetővé az úgynevezett imam-hatip (imám- és prédikátorképző) iskolák³²⁴ számának megugrását is, ami miatt az oktatási törvényben az AKP kritikussai a szekuláris török oktatási rendszer iszlamiizációját látták. Az imam-hatipok bezárására az 1997-es puccsot követően került sor. Ugyanakkor a számokra nézve azt láthatjuk, hogy az AKP újrainításukkal egy, a társadalomban meglévő igényt elégített ki, és mint sok más, az

³¹⁹ Mustafa Sönmez (2012): *i. m.*

³²⁰ Patronlara 'bağış yapın' baskısı. 2014. Forrás: sozcu.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 13.)

³²¹ A Németországban működő Deniz Feneri (Világítótorny) jótékonyági alapítvány az összegyűjtött 41 millió euró egy részét a jótékonyági célon kívül használták fel, ezért a frankfurti bíróság börtönre ítélte a szervezet vezetőit. Egyes hírek szerint a pénz egy része AKP-közeli üzleti körökhöz folyt vissza.

³²² Asli Kandemir – Benjamin Harvey (2017): *CEO of Trump's Turkish Partner Resigns, Replaced by Outsider*. Forrás: bloomberg.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 15.)

³²³ Doğan Group announces talks to sell its media assets, 2018. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 03. 26.)

³²⁴ Az imam-hatip iskolákban a diákok számára kötelezőek az általános „szekuláris” tantárgyak, ezenfelül vehetnek részt vallási kurzusokon. A törvény tiltja magánkézben lévő imam-hatipok működését.

iszlámnak teret engedő intézkedés kapcsán a korábbi időszakok tiltásait követően egyfajta természetes visszarendeződésről is beszélhetünk. 1995-ben a diákok 10,9%-a tanult imam-hatip iskolákban, 2002-ben 2%-uk, az oktatási reformot követően, 2014-ben 9,6%-ra emelkedett vissza ez a szám.³²⁵

2003-ban meghirdették az Egészségügyi Átalakítási Programot, melynek legfontosabb eleme az egységes, mindenkire kiterjedő társadalombiztosítás kialakítása volt. A 2006-os Társadalombiztosítási Törvény létrehozta a Társadalombiztosítási Intézetet (SSI), „amely egy intézménybe integrálta a korábbi, széttagolt társadalombiztosítókat és állami finanszírozási rendszereket”.³²⁶ Az egészségügyi ellátást ugyanis a reformot megelőzően öt eltérő mechanizmus szerint finanszírozták. Az AKP idején folyamatosan nőtt a kórházak, illetve kórházi ágyak száma (2014-ben 206 ezerre; az egy főre jutó ágyszám azonban ezzel együtt is csak fele az EU-átlagnak), valamint sokat fejlődött az e-egészségügy is.³²⁷

CIVIL–KATONAI KAPCSOLATOK

A civil–katonai kapcsolatok az AKP idején jelentős átalakuláson mentek keresztül, ami a civil, ezen belül is konkrétan a kormányzati kontroll megerősödéséhez vezetett. A folyamatban meghatározó szerepe volt az Európai Uniónak. A csatlakozás érdekében hozott reformok csökkentették a TSK szerepét a török politikában. A reformok között a legfontosabb a Nemzetbiztonsági Tanács (Milli Güvenlik Kurulu) szerepének gyengítése. Lecsökkentették a testület hatáskörét, tagjai között civilek kerültek többségbe, költségvetése pedig a miniszterelnökség ellenőrzése alá került. A Nemzetbiztonsági Tanács így elvesztette elsődleges politika-alakító szerepét: hatalma ajánlások megtételére korlátozódott, amiket a kormány „értékelt”, ahelyett, hogy azoknak a korábbiak szerint „kiemelt megfontolást” tulajdonított volna. Kikerültek a katonai tagok a Felsőoktatási Tanács (YÖK), valamint a Rádió és Televízió Legfelsőbb Tanács (RTÜK) tagjai közül is.³²⁸

A fegyveres erők és a politika közötti konfliktus kiéleződésének elmaradásában fontos szerepe volt annak, hogy 2002. augusztus 28-án Hilmi Özkök tábormok került a török vezérkar élére, aki számos elődjénél rugalmasabb fogást képviselt. A katonai beavatkozást a folyó reformokba nem tartotta összeegyeztethetőnek a TSK szerepfogásával. Az Atatürk örökség védelmezőjeként a fegyveres erők mindaddig az ország nyugati orientációjának erősítését, illetve annak részeként az EU-csatlakozást támogatta. A kétezres évek eseményei közepette így a TSK egyfajta normatív/retorikai csapdahelyzetbe került, és arra kényszerült, hogy végignézze, ahogyan a reformok révén lassan kiszorul a hatalomból.³²⁹

³²⁵ Bekir S. Gür (2016): *What Erdoğan really wants for education in Turkey: Islamization or Pluralisation?* Forrás: aljazeera.net (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)

³²⁶ Állami Egészségügyi Ellátó Központ (2016): *Tájékoztató Országtanulmány Törökország Egészségügyéről*. 2. Forrás: era.aeek.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)

³²⁷ Uo.

³²⁸ Müge Aknur (2013): *Towards More Democratic Civil–Military Relations in Turkey*. *L'Europe en Formation*, 2013/1. 31–50.

³²⁹ Zeki Sarigil (2010): *Bargaining in institutionalized settings: The case of Turkish reforms*. Forrás: journals.sagepub.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

Hilmi Özkök utódja, a 2006. augusztus 30-án hivatalba lépő Yaşar Büyükanıt elődjénél sokkal aktívabb politikai szerepet vállalt. Az ő aláírását viseli a 2007-es elnökválasztási vita ideje alatt, április 27-én közzétett nyilatkozat, ami-ben leszögezte, a TSK meg fogja védeni a szekuláris berendezkedést. Az EU képviselői és intézményei több alkalom-mal is elítélték az „e-memorandum”-ot. Olli Rehn bővítésért felelős biztos április 27-én, az Európai Bizottság április 30-án és május 2-án is hangsúlyozta a civil kontroll szerepét, mint fontos alapelvet egy EU-tagságra törekvő országban.³³⁰

A jelzésértékű eseményeket követően az AKP megkezdte a TSK megtisztítását a hatalmára veszélyt jelentő erőktől. Az Ergenekon- és Balyoz-perek eltávolítottak számos kemalista tisztet a TSK-ból, többeket életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Megkezdődött a korábbi puccsok elkövetőinek felelősségre vonása is, egészen 1980-ig visszanyúlóan. Bíróság elé idéztek több egykori vezérkari főnököt. İlker Başbuğot – korábban példa nélküli módon – 2013-ban el is ítélték az Ergenekon-összeesküvésben való részvétel vádjával.³³¹

A TSK és a kormány közötti kapcsolat átalakulását jelzi, hogy a 2011-es választások után nem sokkal lemondott a vezérkari főnök és három haderőnemi parancsnok. Işık Koşaner után így a felborult utódlási láncban a következő vezérkari főnökké a kormánnyal jó viszonyt ápoló Necdet Özelt nevezték ki. A kormányt bíráló kritikus nyilatkozatok a TSK részéről ezzel lényegében megszűntek.³³²

Az Ergenekon- és Balyoz-perek politikailag motivált voltát, illetve a politikai szelek változását jelzi, hogy 2015. március 31-én bizonyíték hiányában a Balyoz-ügy mind a 236 vádlottját felmentették; 2016. április 21-én pedig a török Legfelsőbb Fellebbviteli Bíróság felmentette az Ergenekon-ügy 274 vádlottját is, és kimondta: a több ezer oldalas vádiratok és a már megszületett ítéletek ellenére nem bizonyítható, hogy a két titkos szervezet valaha is létezett.³³³

Ilyen előzmények után általános volt az a vélekedés, hogy 1960, 1971, 1980 és 1997 után nem kerül sor több katonai puccsra, olyan mértékben meggyengültek a kemalisták a TSK-n belül. A 2016. július 15-i puccskísérlet így sokakat váratlanul ért. A sikertelen puccskísérlet a TSK további átalakítását vonta maga után. Az intézkedések megnövelték a civilek számát a fegyveres erők kötelékében szolgálók előléptetéséért, kitüntetéséért és nyugdíjazásáért felelős Felső Katonai Tanácsban (Yüksek Askeri Şura). Csökkentették a vezérkari főnök szerepét: a miniszterelnök és az elnök jogosulttá váltak közvetlenül is utasítást adni a haderőnemi parancsnokoknak, mely utóbbiak innentől a vezérkar főnöke helyett közvetlenül a védelmi miniszternek jelentenek. Központosították a katonai oktatás rendszerét. Létrehozták a Nemzeti Védelmi Egyetemet Isztambulban, mely az elnök által kinevezett rektorral az élén a katonai oktatás minden szintjéért felel. Lecserélték a személyi állomány egy részét is. Becslések szerint 2016 márciusa és szeptembere között 38%-kal csökkent a táborkok száma, 8%-kal a tisztikar száma a TSK-ban.³³⁴

³³⁰ Migdalovitz (2007): *i. m.*

³³¹ Egeresi Zoltán (2013): *A török hadsereg változó szerepe: kiszorulás a hatalomból?* Forrás: biztonsagpolitika.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 05.). 2014 júniusában életfogytiglani börtönbüntetést kapott Kenan Evren és Tahsin Şahinkaya táborkok is az 1980-as puccsban betöltött szerepéért. 2015-ös haláluk miatt az ítélet végrehajtására nem került sor.

³³² Uo.

³³³ *Turkey's Ergenekon plot case overturned by top court of appeals*, 2016. 04. 21. Forrás: HurriyetDailyNews.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)

³³⁴ Metin Gürcan – Megan Elizabeth Gisclon (2017): *Turkey's security sector after July 15: democratizing security or securitizing the state?* *Turkish Policy Quarterly*, 15. évf. 4. sz. 67–85.

A TSK a puccskísérletet követően elvesztette évtizedes státuszát Törökország legmegbízhatóbb intézményeként a török emberek szemében: egy 2017-es közvélemény-kutatás szerint a TSK-t megnevezők aránya 62,4%-ról 47,4%-ra esett vissza, ezzel a második helyre szorult az elnökség mögött.³³⁵

KISEBBSÉGI KÉRDÉS

A törökországi kisebbségek helyzete az AKP kormányzása alatt sokat javult, köszönhetően elsősorban az EU-csatlakozási folyamatnak. Az intézkedések mindenekelőtt a kulturális jogok, a nyelvhasználat területén megnyilvánuló engedményekre terjedtek ki. 2009-ben például napi 24 órában kurd nyelven sugárzó televíziós csatorna indult TRT-6 néven. A mardini egyetemen „Élő Nyelvek Intézete” alakult, ahol az országban beszélt nyelvek posztgraduális keretek közötti oktatása indulhatott meg. Választható tantárgy lett az állami iskolákban a kurd nyelv. 2008 decemberében a kultúráért felelős miniszter részt vett az első Alevi Intézet megnyitóján. 2014 áprilisában pedig török miniszterelnök elsőként nyilvánított részvétet az 1915-ben megölt vagy kitelepített örmények leszármazottainak.³³⁶

Abdullah Öcalan, a Kurdisztáni Munkáspárt alapítójának és ikonikus vezetőjének 1999-es elfogását követően a helyzet sokat javult az ország délkeleti területein, amit jelzett, hogy 2002-ben a kormány feloldotta a térségben érvényben lévő rendkívüli állapotot (OHAL). A PKK-t ezt követően egyfajta identitáskeresés jellemezte, amit mutatnak a sorozatos névváltoztatások is: 2002-ben KADEK-re, majd 2003-ban KONGRA-GEL-re változtatta a nevét, és csak 2005-ben vette vissza a PKK nevet. A szervezet vezetői posztját Murat Karayılan vette magához. Az egyoldalúan deklarált fegyverszünet 2004. június 1-jén ért véget. Ezt követően a fegyveres harcok periodikusan újra és újra kiújultak, és átterjedtek az észak-iraki területekre is, ahol a PKK stabil hátországot alakított ki. Az AKP-nak fel kellett ismernie, hogy kizárólag katonai úton nem lehet rendezni a PKK-kérdést.³³⁷

A török kormány 2009-ben hirdette meg az úgynevezett kurd nyitást (kürt açılımı). A megbékélési folyamat részeként a PKK beszüntette a fegyveres harcot, októberben pedig hazatért Törökországba egy kisebb PKK-s fegyveres csoport is. A fegyveresek leszerelése és a megadásukért cserébe biztosított amnesztia kulcseleme lett volna a békefolyamatnak. Az események azonban nem a török kormány elképzelései szerint alakultak. A 34 hazatért kurdok több tízezres ünneplő tömege fogadta hősként, amire a török közvélemény érzékenyen reagált. Az AKP népszerűsége 2009 nyaráról decemberre 70%-ról 50% alá csökkent, amiben a félrecsúszott nyitási folyamat minden bizonnyal komoly szerepet játszott. A békefolyamat megfagyott, noha a tüzszünet 2010 májusáig még fennmaradt.³³⁸

A következő rendezési kísérlet az oslói folyamat volt. 2009 és 2011 között a PKK a norvég fővárosban folytatott titkos, utóbb eredménytelennek bizonyult, tárgyalásokat a török kormányt képviselő török titkosszolgálatlaltal.

³³⁵ *Public trust in military plunges after Turkey's failed coup: Poll.* 2017. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 07.)

³³⁶ *Progress Reports Prepared By the European Commission, 2002–2016.* Forrás: ab.gov.tr (A letöltés dátuma: 2017. 12. 07.)

³³⁷ Egeresi Zoltán (2012): A PKK: marxista terrorszervezetből nemzetépítő gerillasereg? *Pro Minoritate*, 21. évf. 2. sz. 93–111.

³³⁸ *Uo.*

Legutóbb 2013-ban indultak meg az egyeztetések a PKK és a török kormány között.³³⁹ A folyamatot különösen pozitív várakozások övezték, köszönhetően annak, hogy első alkalommal vonták be a tárgyalásokba közvetlenül Abdullah Öcalant. Öcalannak a börtönből a kurdok számára eljuttatott, a rendezést felvázoló leveleinek megfelelően első lépésként a PKK március 21-én fegyverszünetet hirdetett, majd kezdetüket vették a tárgyalások. A közeledési kísérlet végének a 2015. július 20-i suruçi merényletet tekinthetjük.³⁴⁰ Az ismételten kiújuló fegyveres harc magas intenzitása, a földig rombolt városrészek az 1990-es éveket idézték. A tárgyalások megszakadásának a hagyományos bizalmatlanságon kívül összetett kül- és belpolitikai okai voltak: a szíriai események alakulása, a szíriai kurdok megerősödése; illetve a belpolitikában a választásokhoz közeledve a nacionalista szavazók megnyerésének célja.³⁴¹

A 2016. júliusi puccskísérletet követően megindult tisztogatási hullámban a terrorizmus elleni harc jelszava alatt az ellenzéki kurdok többségét elhallgattatták. November 4-én letartóztatták például a HDP két társelnökét, Selahattin Demirtaş-t és Figen Yüksekdağ-t. Mintegy két tucat kurd településen őrizetbe vették a polgármestereket, helyükre új választások kiírása helyett a kormány jelölt ki embereket.³⁴² Egyelőre nem látszik szándék a kormány részéről a békefolyamathoz való visszatérésre.

³³⁹ Egeresi Zoltán (2013): *Békefolyamat Törökországban: útban a történelmi kiegyezés felé?*. Forrás: kki.gov.hu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)

³⁴⁰ A merényletben 32 kurd aktivistát öltek meg. A PKK a török államot hibáztatta, amiért az nem védi meg kurd állampolgárait.

³⁴¹ Péntzváltó Nikolett (2016): Délkelet-Törökország újra lángol. *Nemzet és biztonság*, 9. évf. 2. sz. 17–39.

³⁴² Constanze Letsch (2016): *'What about our human rights?': Kurds feel force of Turkey's crackdown*. Forrás: TheGuardian.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)

KONKLÚZIÓ

A 2018 nyarán tartott előrehozott választás után megváltozott az ország kormányformája. Ebben az új rendszerben Recep Tayyip Erdoğan korábban nem látott hatalmat gyakorol, s támaszkodván az AKP biztos parlamenti többségére vajmi kevés esély nyílik majd arra, hogy ne tudja átvinni az akaratát a törvényhozáson, vagy esetleg megbuktassák. Ezzel a Musztafa Kemál Atatürk által életre hívott eddigi parlamentáris miniszterelnöki rendszert felváltja az elnöki. Ez is részben hozzájárul az „atatürki örökség” hanyatlásához, egy egyre autoriterebb rendszer építéséhez, amely ha nem is látványosan, de folytatja „Kulturkampf”-jét a szekularizmus ellen (ebből a szempontból sokkal fontosabb és maradandóbb társadalmi hatásai lesznek az oktatási reformoknak, az imam-hatip képzés támogatásának, mint a fejkendőviselés engedélyezésének az állami hivatalokban, ami szintén az Igazság és Fejlődés Pártjának érdeme). Ugyanakkor nem szabad elfelejteni, hogy a modern, szekuláris, nemzeti Törökország alapjait lerakó Musztafa Kemál Atatürk sem demokráciát épített. A haderőre támaszkodva keményen megtorolta a kurd és a választási mozgalmak felkeléseit – bizonyos szempontból ennek folytatását láthatjuk az AKP idején.

Az Atatürk halála után bekövetkezett nemzetközi változások – a veszélyt jelentő Szovjetunió felemelkedése és a hidegháború kezdete – a hatalomra kerülő İsmet İnönü idején a többpártrendszer bevezetéséhez vezettek, ami viszont megint nem jelentett egy mély demokratizálódást, hanem az autoriter hajlamú civil vezetők – különösen a Menderes-kormány idején – és az állam, a szekularizmus és a „demokrácia” védelmezőjeként fellépő hadsereg hol erőszakos, hol inkább békésebb és finomabb összecsapását/nyomásgyakorlását. A fegyveres erők gyámkodása, a Nemzetbiztonsági Tanács formájában 1961-től egészen a 2000-es évek elejéig folyamatosan erősített kontrollja is nehezen összeegyeztethető a nyugati világban megszokott civil–katonai kapcsolatokkal és a demokráciával. Mindezek ellenére a végrehajtói, a törvényhozói, az igazságszolgáltatói hatalmi ágak mellé *de facto* ellenőrzőként megjelenő hadsereg a mindenkori törökországi rezsimben egy sajátos hatalmi konstellációt eredményezett, a fékek és egyensúlyok sajátos, Törökországra jellemző egyvelegét.

Ezzel együtt az elnöki rendszer bevezetése nemcsak szimbolikus változást jelent, hanem közjogit is, s egyben korszakhatár is. Jelzi az iszlamista politikai mozgalom felemelkedését és győzelmét – sikeresen hódította meg a 2000-es évek elején a konzervatív, középre húzó tömegeket, s maga is jelentős profilváltozáson ment keresztül –, a haderő fölötti civil kontroll eddig soha nem látott kiterjesztését, valamint az iszlamista vallási mozgalmakon belüli harcok legújabb, bár vélhetően nem legutolsó, fejezetét, amely a Gülen-mozgalom vereségével ért véget.

Az előrehozott választás kormányzati kampánya, hasonlóan az előző évekhez, a stabilitásról szólt. Sokan úgy vélik, hogy a hatalom egy kézben történő koncentrációja biztosságot ad a külső és belső kihívásokkal küszködő ország számára, egy külpolitikailag egyre volatilibbá váló korszakban és régióban. A stabilitás pedig fontos hiánycikk volt 1923-tól kezdve.

Ha végigtekintjük az elmúlt közel száz év török történelmét, akkor valóban azt láthatjuk, hogy bőven volt részük belpolitikai válságokban. A tény, hogy a vizsgált 95 év alatt 65 török kormány állt fel, egy meglehetősen volatilis belpolitikát rajzol ki. Ezek alapján átlagosan kevesebb, mint másfél évnyi idő jutott egy kormányra. Noha voltak hosszabb, stabilabb időszakok, ezeket rendszerint egy-egy válsággal és gyenge kormánykoalíciókkal tarkított évtized kísérte

1950 óta. A Menderes-korszak sem volt mentes válságoktól, majd az 1960-as katonai puccs utáni évek kifejezetten gyenge kormányokat produkáltak. Az 1970-es évek kifejezetten válságos volt ebből a szempontból, amit az 1980-as katonai puccs után a Turgut Özal vezette Haza Pártja közel egy évtizedes stabil kormányzása követett. Az 1990-es évek változó, rövidéletű kormánykoalícióit az Igazság és Fejlődés Pártja váltotta fel, amely a választási győzelmeinek köszönhetően – a 2015. júniusi választástól eltekintve – biztos parlamenti többséggel alakíthatott egypárti kormányt. Ennek ellenére a közelmúlt eseményei – terrorellenes háború, puccskísérlet, előrehozott választások stb. – arra emlékeztetnek, hogy az instabilitás és kormány(koalíciós)válságok visszatérő elemei a török történelemnek.

A cezúrákat azonban nemcsak a politikai pártok közötti versengések jelölik, hanem a fegyveres erők rendszeres beavatkozásai is a hatalomba. A négy sikeres katonai intervenció, melyből kettő klasszikus puccsnak (darbe) tekinthető a törökök szerint (1960, 1980), illetve kettő ultimátumos (muhtıra), vértelen akció (1971, 1997) mellett több hatalomátvételi kísérletre is sor került a haderő részéről (Aydemir puccskísérletei 1961–1962-ben; a 2007-es e-memorandum, majd végezetül a 2016. júliusi puccskísérlet), amelyek azonban kudarcba fulladtak.

A belpolitikai kihívások mellett Törökország külpolitikai téren is többször új helyzetben találta magát. Atatürk idején a status quóra építő politika volt az irányadó, amely a kivézt ország határainak biztosítását kívánta elérni. İsmet İnönü alatt az ország elkerülte a II. világháború pusztításait – s jól manőverezvén a szövetségi rendszerek között, még területi nyereségre is szert tett a szíriai Hatay tartomány formájában. Azonban 1945 után a szovjet fenyegetés árnyékában szakított a semlegességi politikával és a nyugati szövetségi rendszer, azon belül is az Egyesült Államok legelkötelezettebb közel-keleti szövetségese lett, különösen az Adnan Menderes vezette kormányok idején. Törökország 1952-ben belépett a NATO-ba, 1959-ben jelezte társulási kérelmét az Európai Gazdasági Közösséghez. Ebben a szoros kapcsolatban a ciprusi kérdés okozott válságot, amely az 1963-ban kelt Johnson-levéllel a biztonságra törekvő Ankarában bizalmi válságot idézett elő, s amely egy többdimenziós politika kialakítására sarkallta a török vezetőket, különösen az 1974-es ciprusi beavatkozás után.

A megoldatlan ciprusi kérdés azonban a török külpolitika egyik állandó problémája lett, amely Ciprus 2004-es európai uniós csatlakozása miatt a török csatlakozási folyamatok egyik fontos akadályozójává vált. A jelenleg is folyó tárgyalások ellenére viszont nem várható, hogy a közeljövőben egyesüljön a két szigetrészt.

A hidegháború vége és a Szovjetunió felbomlása gyökeresen új helyzetet teremtett az eddig a hidegháborús szövetségek frontvonalában lévő Törökország számára. Ráadásul az átalakulást háborús konfliktusok sora követte az ország szomszédságában – jugoszláv válság, örmény–azeri háború, újabb öbölháborúk stb. –, ami felértékelte Ankara szerepét, ráadásul mind aktívabb beavatkozásra készítette. Az AKP hatalomra kerülésével, Ahmet Davutoğlu idején pedig különösen aktívvá vált a török külpolitika, megjelent globális ambícióival a színtéren. A kezdeti „zéró probléma a szomszédokkal” doktrína az ország szíriai beavatkozásával zátonyra futott, s Ankara már csak a területén lévő több mint hárommillió szíriai menekült miatt sem vonhatja ki magát a szomszédos országban folyó konfliktus rendezéséből, ami a következő években is komoly fejtörést fog okozni a török vezetésnek.

A Musztafa Kemál Atatürk által felülről, jószérivel kézi vezérléssel épített Török Köztársaság legnagyobb kihívását a modernizáció jelentette, s részben jelenti ma is. Ebben a modernizációban a Nyugat adta a mintát, hol egyes európai államok, mint Atatürk korában Franciaország, Svájc vagy Németország, később az Egyesült Államok, az 1990-es és 2000-es évek europaizációs folyamatainál pedig az Európai Unió. Az EU-hoz történő csatlakozás – noha jelenleg a csatlakozási tárgyalások *de facto* leálltak, s nem várható, hogy az ország a közeljövőben elnyerje a tagságot – bizonyos szempontból ennek a már az Oszmán Birodalom alatt elkezdett, Atatürk idején nagy lendületet kapott folyamatnak a szimbolikus végét jelenthetné.

Az 1923-ban aláírt lausanne-i béke egy közel tíz éves, szinte megszakítás nélküli háborúsorozatnak vetett véget (olasz–török háború, két balkáni háború, a világháború, majd pedig a függetlenségi háború), mely óriási emberi és anyagi veszteséget okozott az országnak, a mészárlások és lakosságcserék miatt pedig Anatólia lakosságának jelentős részét elveszítette, több millió embert, míg a megmaradtak között sok százezer volt a balkáni menekült. A kézművesek és kereskedők száma megfogyatkozott, a gyárpar kezdetleges volt az amúgy elmaradott területen, miközben a lakosság döntő többsége falvakban vagy kisvárosokban élt, s 90 százalékos volt az írástudatlanság (összehasonlításképp: Magyarországon az 1920-as évek elején csak 15 százalék), etnikai önmeghatározás helyett pedig leginkább a vallásit használta.

Az Atatürk idején indított modernizációs programok, nyelvreform, iskolahálózat fejlesztése, iparosítás, ha lassan is, de meghozták gyümölcsüket. Az adminisztráció a belpolitikai válságok és puccsok ellenére folytatta ezt a munkát, ami egy professzionális állam- és közigazgatást jelent. A reformok pedig nem álltak meg: az AKP alatt a tankötelezettség ideje 8 évről 12 évre nőtt (1997 előtt még csak öt év volt). A kormányok nagy hangsúlyt fektetnek a felsőoktatásra is, amit újabb és újabb egyetemek alapításával igyekeznek követni – a gülenista oktatási intézmények bezárása visszalépést jelentett ezen a téren –, de a felsőfokú végzettségűek aránya folyamatosan növekszik. Kiépült egy szociális ellátórendszer. A lakosság többsége immár városokban lakik. Az ország gazdasága az utóbbi másfél évtizedben jelentős fejlődésen ment keresztül, ami a világgazdasági konjunktúra kihasználásának és a neoliberais gazdaságpolitika sikeres alkalmazásának volt köszönhető.

Bizonyos kérdéseket azonban továbbra sem sikerült kezelni. Ide tartozik a kisebbségi kérdés, amely a legnagyobb, mintegy 15–20 milliós csoportot kitevő törökországi kurdok helyzetének a rendezését jelentené. Ugyan sokat változott a török állam hozzáállása a kurdokhoz a kora köztársasági évekhez képest, s a teljes tagadástól eljutott az AKP alatt egy konstruktívabb, megengedőbb hangvételű, amelyben legalább ki lehetett mondani, hogy vannak kurdok az országban és tárgyalni kell a jogaikról, azonban a terrorellenes harc 2015-ös elindítása és az egész török politikai spektrum nacionalista, jobbrtolódása révén a korábbi évekhez képest visszalépést látunk. Az AKP idején lehetővé vált a kurd nyelvű rádióműsorok sugárzása, alapítottak kurd nyelvű állami televíziót, egyetemi nyelvi tanácsok nyílhott, s lehetővé vált a kurd nyelvoktatás nyelvkurzusok keretében – ezek viszont messze nem elégítik ki a sokmillió közösség nacionalistább részének követeléseit. A 2010-es években látható, igen ígéretes párbeszéd helyett 2015 után a vezetés visszatért a PKK-ellenes harc keretében az erőpolitikához, ami újabb ember- és anyagi veszteséghez vezetett, miközben a parlamentben lévő baloldali kurd párt, a HDP jelentősen meggyengült a letartóztatások miatt.

Törökország egy komoly modernizációs folyamaton ment keresztül az utóbbi közel száz évben. Egy alapvetően elmaradott országból egy feltörekvő középhatalommá vált, amely globális szinten igyekszik helyet kérni magának a Nap alatt. Aktív szereplőjévé vált a szíriai kérdésnek, az európai menekültválság megoldásában kulcsszerepet játszott és játszik mind a mai napig. Emiatt is fontos, hogy tisztában legyünk az ott játszó belpolitikai folyamatokkal, kihívásokkal és válságokkal, mert Törökország esetleges instabilitása nem fogja érintetlenül hagyni sem a közvetlen, sem a tágabban vett környezetét, így Magyarországot sem.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1936-os Konvenció a Szorosok Felügyeletéről. Forrás: cil.nus.edu.sg (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)
- Abdurrahman Abulaban (2000): *The Presidentialization of Turkish Parliamentary Democracy*. Forrás: ecpr.eu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 20.)
- Feroz Ahmad (2008): Politics and political parties in Republican Turkey. In Reşat Kasaba szerk.: *The Cambridge History of Turkey*. Cambridge University Press. 226–265.
- Feroz Ahmad (1993): *The Making of modern Turkey*. Routledge.
- Feroz Ahmad (2003): *Turkey: The Quest for Identity*. Oneworld Publications.
- Güneri Akalin (1994): The Turkish economic development since 1923: achievements and failures. *Turkish Public Administration Annual*. 20-21. évf. 91-107.
- Taner Akcam (2004): *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. Zed Books.
- Seçil Akgün (1991): *The Emergence of the Tanzimat in the Ottoman Empire*. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 2. sz. 1-14.
- Müge Aknur (2013): Towards More Democratic Civil–Military Relations in Turkey. *L'Europe en Formation*, 2013/1. 31–50.
- Sina Akşin (2017): *Kısa Türkiye Tarihi*, 2017. Kültür Yayınları.
- Uygar Suphi Aktan (2008): *The Founding Ideology of the Republic of Turkey: Kemalism*. Forrás: content.lib.utah.edu (A letöltés dátuma: 2016. 10. 02.)
- Mustafa Akyol (2016): *The Tin-Foil Hats Are Out in Turkey*. Forrás: foreignpolicy.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 03.)
- Toni Alaranta (2006): Mustafa Kemal Atatürk's Six-Day Speech of 1927: Defining the Official Historical View of the Foundation of the Turkish Republic. *Turkish Studies*, 9. évf. 1. sz. 115-129.
- Állami Egészségügyi Ellátó Központ (2016): *Tájékoztató Ország tanulmány Törökország Egészségügyéről*. Forrás: era.aek.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)
- Meliha Benli Altunışık (2013): The Middle East in Turkey–USA Relations: Managing the Alliance, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 15. évf. 2. sz. 157-173.
- Meliha Benli Altunışık (2006): Turkey's Iraq Policy: The War and Beyond. *Journal of Contemporary European Studies*, 14. évf. 2. sz. 183–196.
- Antal Gábor (2016): Félholdas lobogó alatt – A modern török haditengerészet születése és működése. In Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. Antall József Tudásközpont. 67–83.
- William Armstrong (2015): *INTERVIEW: Nilgün Önder on neoliberalism and state intervention in Turkey since 1980*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 17.)
- William Armstrong (2015): *The economic transformation of Turkey since 1980*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 02. 03.)

- William Armstrong (2014): *The mobilization of Turkish Islamism*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)
- Ömer Aslan (2015): 'Unarmed' We Intervene, Unnoticed We Remain: The Deviant Case of 'February 28th Coup' in Turkey. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 43. évf. 1. sz. 1–18.
- Mustafa Kemal Atatürk (2013): *Nutuk*. Alfa Yayınları.
- Atatürk ilkeleri*. Forrás: ata.tsk.tr (A letöltés dátuma: 2017. 10. 02.)
- Gökhan Atilgan (2015a): Tarımsal Kapitalizmin Sancağı altında. In Gökhan Atilgan - Cenk Saraçoğlu - Ateş Uslu szerk.: *Osmnalı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. Yordam Kitap. 393–510.
- Gökhan Atilgan (2015b): SANAYI Kapitalizmin Şafağı. In Gökhan Atilgan - Cenk Saraçoğlu - Ateş Uslu szerk.: *Osmnalı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat*. Yordam Kitap. 521–651.
- Hasan Aydın (1993): Headscarf (Hijab) Ban in Turkey: importance of veiling. *The Journal of Multiculturalism in Education*, 6. évf. 1. sz. 1–22.
- Zülküf Aydın (2005): *The Political Economy of Turkey*. Pluto Press.
- Senem Aydın-Düzgıt (2010): *Constitutional Referendum in Turkey: What next?* Forrás: aei.pitt.edu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 14.)
- Umut Azak (2007): A Reaction to Authoritarian Modernization in Turkey: *The Menemen Incident and the Creation and Contestation of a Myth, 1930–31*. In Touraj Atabaki szerk.: *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*. Tauris.
- İdris Bal (2000): *Turkey's relations with the West and the Turkic Republics: the rise and fall of the 'Turkish model'*. Ashgate.
- Balázs Judit (2009): *Törökország Kelet és Nyugat között*. Lóvér Print Kft.
- Balogh István et al. (2013): Kapacitások és ambíciók: a török közel-keleti külpolitika alapja. Forrás: kki.hu (A letöltés dátuma: 2018. 02. 10.)
- Baranyi Tamás Péter (2016): Biztosítani Eisenhower jobbszárnyát – Törökország hosszú útja a NATO-csatlakozásig. In Baranyi Tamás Péter - Szálkai Kinga szerk. *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. században*. Antall József Tudásközpont. 45-67.
- Henri J. Barkey – Graham E. Fuller (1998): *Turkey's Kurdish Question*. Rowman & Littlefield Publishers.
- Tanıl Bora (2003): Nationalist Discourses in Turkey. *South Atlantic Quarterly*, 102. évf. 2-3. sz. 433-451.
- Tanıl Bora – Kemal Can (2000): *Devlet, Ocak, Dergah 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü hareket*. İletişim Yayınları.
- Hamit Bozarslan (2008): Kurds and the Turkish state. In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey Vol. 4*. Cambridge University Press. 333–357.
- Martin van Bruinessen (1994): Genocide in Kurdistan? The suppression of the Dersim rebellion in Turkey (1937-38) and the chemical war against the Iraqi Kurds (1988). In George J. Andreopoulos szerk.: *Conceptual and historical dimensions of genocide*. University of Pennsylvania Press, 141-170.
- Ercan Bulut (2014): *A Checkmate, not a Stalemate: Turkey versus the PKK*. PhD-disszertáció, Naval Postgraduate School. California.
- Humeyra Atilgan Buyukovali (2015): Surname Law – a profound change in Turkish history. Forrás: aa.com.tr (A letöltés dátuma: 2017. 11. 24.)
- Soner Cagaptay (2002): *The November 2002 Elections and Turkey's New Political Era*. Forrás: washingtoninstitute.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 30.)

- Eyüp Sabri Çarmıklı (2011): *Caught between Islam and the West: secularism in the Kemalist discourse*. Forrás: westminsterresearch.wmin.ac.uk (A letöltés dátuma: 2017. 10. 02.)
- Adullah Cevdet (1913): Şime-i Muhabbet: Celal Nuri Beyin Geçen Nüşhadaki Şime-i Husûmet Makalesine Cevap. *İçtihat*, 1913/89. sz.
- Alan Cowell (1992): *Turkey Faces Moral Crisis Over Bosnia*. Forrás: nytimes.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)
- Ahmet Davutoğlu (2016): *Stratégiai mélység. Törökország nemzetközi helyzete*. Antall József Tudásközpont.
- Delegation of the European Union to Turkey (2017): *Bilateral Trade & Investment Overview – Investments*. Forrás: avrupa.info.tr (A letöltés dátuma: 2017. 11. 04.)
- Kayhan Delibaş (2014): *The Rise of Political Islam in Turkey: Urban Poverty, Grassroots Activism and Islamic Fundamentalism*. I. B. Tauris.
- Sertif Demir: *Turkey's Foreign Policy and Security Perspectives in the 21st Century. Prospects and Challenges*. BrownWalker Press, 2016.
- Güliz Dinç (2008): "Durmak yok, yola devam." A Close Look at AKP's Election Success. Forrás: fes.de (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)
- Doğan Group announces talks to sell its media assets, 2018. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2018. 03. 26.)
- Jeffrey Donovan (2003): *U.S./Turkey: Ties Hit New Low After Raid On Turkish Forces*. Forrás: rferl.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Paul Dumont (1984): The Origins of Kemalist Ideology. In Jacob M. Landau szerk.: *Atatürk and the Modernization of Turkey*, BRILL, 25-44. 1984.
- Ertan Efeğil (2009): Rationality Question of Turkey's Central Asia Policy. *Bilgi*, 19. évf. 2. sz. 72–92.
- Sitki Egeli (2017): Dost-Düşman-Dost Döngüsü ve Türkiye-Rusya Askerî Rekabetinin Dönüşümü. In Gencer Özcan szerk. et. al.: *Kuşku ile Komşuluk Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler*. İletişim. 163–181.
- Egeresi Zoltán (2012): A PKK: marxista terrorszervezetből nemzetépítő gerillasereg? *Pro Minoritate*, 21. évf. 2. sz. 93–111.
- Egeresi Zoltán (2013): *A török hadsereg változó szerepe: kiszorulás a hatalomból?* Forrás: biztonsagpolitika.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 05.)
- Egeresi Zoltán (2013): *Békefolyamat Törökországban: útban a történelmi kiegyezés felé?* Forrás: kki.gov.hu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)
- Egeresi Zoltán (2014): *Korrupciós botrány Törökországban*. Forrás: kki.gov.hu (A letöltés dátuma: 2016. 11. 02.)
- Egeresi Zoltán (2017): *Merre tovább? A német-török kapcsolatok a 2017-es német választás után*. Forrás: svkk.uni-nke.hu (A letöltés dátuma: 2018. 02. 10.)
- Egeresi Zoltán (2011): *Repedező nemzetállam? A török nemzetépítés és kurd nemzetalkotás*. 24. Forrás: grotius.hu (A letöltés dátuma: 2017. 10. 14.)
- Egeresi Zoltán (2018): *Törökország afríni hadjárata*. Forrás: svkk.uni-nke.hu (A letöltés dátuma: 2018. 02. 10.)
- Egeresi Zoltán (2015): *Törökországi parlamenti választás: egy korszak vége?* Forrás: kki.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Egeresi Zoltán (2011): *Törökországi választások (2011)*. Forrás: grotius.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Egeresi Zoltán (2013): *Törökországi zavargások*. Forrás: kki.gov.hu (A letöltés dátuma: 2016. 11. 02.)
- Egeresi Zoltán (2015): *Vissza a kormánykerékhez: előrehozott választás Törökországban*. Forrás: kki.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)

- Egeresi Zoltán – Pénzváltó Nikolett (2017): *Az AKP útja az elnöki rendszerről szóló népszavazásig: rezsimépítés Törökországban (2002–2017)*. Forrás: netk.uni-nke.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 03.)
- Didem Ekinci (2009): *Turkey and the Balkans in the Post–Cold War Era: Diplomatic, Political, Economic and Military Relations*. 22–31. Forrás: thesis.bilkent.edu.tr (A letöltés dátuma: 2018. 01. 11.)
- Ekrem Buğra Ekinci (2016): *The 1980 coup: Fearful period amid political crackdown*. Forrás: dailysabah.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)
- Elections Held in 1991*. Forrás: ipu.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 23.)
- Banu Eligür: *The Mobilization of Political Islam in Turkey*. Cambridge University Press, 2010.
- Atila Eralp (1993): *Turkey and the European Community: Prospects for a New Relationship*. In Atila Eralp – Muharrem Tünay – Birol Yeşilada szerk.: *The Political and Socioeconomic Transformation of Turkey*. London. Praeger. 199–200.
- Atila Eralp – Zerrin Torun (2015): *Perceptions and Europeanization in Turkey before the EU candidacy: an overview of history*. In Ali Tekin – Aylin Güney szerk.: *The Europeanization of Turkey Polity and Politics*. London. Routledge.
- Cem Eroğul (1987): *The Establishment of Multiparty Rule: 1945–71*. In Irvin C. Shick – Ertugrul Ahmet Tonak szerk.: *Turkey in Transition New Perspectives*. Oxford University Press. 101–143.
- European Commission (2017): *European Union, Trade in goods with Turkey*. Forrás: trade.ec.europa.eu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Flesch István (2004): *Atatürk és kora. Musztafa Kemál Atatürk függetlenségi háborúja és kormányzása*. Corvina.
- Flesch István (2007): *A Török Köztársaság története*. Corvina.
- Amana Fontanella-Khan (2017): *Fethullah Gülen: Turkey coup may have been 'staged' by Erdoğan regime*. Forrás: theguardian.com (A letöltés dátuma: 2017. 11. 03.)
- Sylvie Gangloff (2004): *Turkish policy towards the conflict in Kosovo: the preeminence of national political interests*. *Balkanologie*, 9. évf. 1. sz.
- Azad Garibov – Rovshan Ibrahimov (2013): *Geopolitical Competition in the Central Asia. The dynamics of relations with Azerbaijan*. *Center for Strategic Studies*, IX.
- Ryan Gingeras (2010): *Last Rites for a 'Pure Bandit': Clandestine Service, Historiography and the Origins of the Turkish, Deep State*. *Past & Present*, 206. sz. 151–174.
- Georgi Gotev (2016): *Erdoğan says coup was 'gift from God' to reshape country, punish enemies*. Forrás: euractiv.com (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Ioannis N. Grigoriadis (2009): *Islam and democratization in Turkey: secularism and trust in a divided society*. *Democratization* 16 évf. 6. sz. 1194–1213.
- Michael M. Gunter (1989): *Political Instability in Turkey During the 1970s*. *Conflict Quarterly*, 9. évf. 1. sz. 63–77.
- Michael M. Gunter (1998): *Susurluk: The connection between Turkey's intelligence community and organized crime*. *International Journal of Intelligence and Counter Intelligence*, 11. évf. 2. sz. 119–141.
- Bekir S. Gür (2016): *What Erdoğan really wants for education in Turkey: Islamization or Pluralisation?* Forrás: aljazeera.net (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)
- Murat Metin Hakki (2007): *Surviving The Pressure of the Superpowers: An Analysis of Turkish Neutrality During The Second World War*. *Chronicon* 3. 44–62.
- William Hale (2000): *Turkish foreign policy, 1774–2000*. Psychology Press.

- Banu Helvacioğlu (2007): *Minority Rights in Turkey: A Historical Rem(a)inder*. Forrás: queensu.ca (A letöltés dátuma: 2017. 12. 21.)
- Mükerrem Hiç (2009): *Turkish Economy and Politics 1923–2002*. Beykent University Press, Isztambul.
- Horváth Krisztián (2017): *A kurdok zendülése*. Forrás: nyest.hu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 20.)
- Ahmet İçduygu (2012): 50 Years after the Labour Recruitment Agreement with Germany: The Consequences of Emigration for Turkey. *Perceptions* 17. évf. 2. sz. 11–36.
- International Institute for Strategic Studies (2000): *The Military Balance*, 100. évf. Oxford University Press.
- Gareth H. Jenkins (2009): *Between Fact and Fantasy: Turkey's Ergenekon Investigation*. Forrás: silkroadstudies.org (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Sergei Kandaurov (2001): Russian Arms Exports to Greece, Cyprus and Turkey. *Moscow Defense Brief*, 2001/2. sz. Forrás: mdb.cast.ru (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Aslı Kandemir – Benjamin Harvey (2017): CEO of Trump's Turkish Partner Resigns, Replaced by Outsider. Forrás: bloomberg.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 15.)
- Gerassimos Karabelias (1998): *Civil–Military Relations: a Comparative Analysis of the Role of the Military in the Political Transformation of Post-War Turkey and Greece: 1980–1995*. Forrás: nato.int (A letöltés dátuma 2018. 01. 15.)
- Roy Karadağ (2010): Neoliberal Restructuring in Turkey From State to Oligarchic Capitalism. *MPIFG Discussion Paper* 10/7. Forrás: mpifg.de (A letöltés dátuma: 2017. 12. 15.)
- Funda Keskin (2008): *Turkey's Trans-Border Operations in Northern Iraq: Before and after the Invasion of Iraq*. *Research Journal of International Studies*, 8. sz. 59–75.
- Suna Kili (1981): *Atatürk Devrimi. Bir Çağdaşlaşma Modeli*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 230-246.
- Stephen Kinzer (1999): *Earthquakes Help Warm Greek–Turkish Relations*. Forrás: nytimes.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)
- Levent Koch – M. A. Chaudhary (2001): February 2001 Crisis in Turkey: Causes and Consequences. *The Pakistan Development Review*, 40. évf. 4. sz. 467–486.
- Sedat Laçiner (2009): *Turgut Özal Periodin Turkish Foreign Policy: Özalism Return of Kemalism as Ideology and the Coupas Prelude of Özal Power*. USAK Yearbook, 2009/2. sz. 153–205.
- M. Landau szerk.: *Atatürk and the Modernization of Turkey*. BRILL.
- Todd Michael Lane (2010): Left Out In The Cold: Economic Discrimination Of Turkey's Kurdish Minority. *Annales Universitatis Apulensis, Series Historica*, 14/I. 297–308.
- Dilek Latif (2002): Refugee Policy of the Turkish Republic. *The Turkish Yearbook of International Relations*. Ankara University Press, XXXIII. 2–29.
- Daniel Lerner - Richard D. Robinson (1960): Swords and Ploughshares: The Turkish Army as a Modernizing Force. *World Politics*, 13. évf. 1. sz. 19–44.
- Constanze Letsch (2016): 'What about our human rights?': Kurds feel force of Turkey's crackdown. Forrás: TheGuardian.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)
- Mihai Macovei (2009): *Growth and economic crises in Turkey: leaving behind a turbulent past*. 9. Forrás: ec.europa.eu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 17.)
- Andrew Mango (2002): *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*. The Overlook Press.
- David McDowall (2004): *A Modern History of the Kurds*. I. B. Tauris.

- Laura Meijer (2015): The Turn to Violence in the Kurdish–Turkish Conflict. Using framing theory to explain why the Turkish–Kurdish conflict turned violent. *The Maastricht Journal of Liberal Arts*, 6. évf. 37–47.
- Brian Mello (2007): Political Process and the Development of Labor Insurgency in Turkey, 1945–80. *Social Movement Studies*, 6. évf. 3. sz. 207–225.
- Milli Güvenlik Kurulu Kararı. Karar Sayısı 406.* Forrás: hukukajansi.com (A letöltés dátuma 2018. 01. 12.)
- Carol Migdalovitz (2007): *Turkey's 2007 Elections: Crisis of Identity and Power.* Forrás: fas.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)
- Observer says 2.5 million Turkish referendum votes could have been manipulated. 2017. 04. 18. Forrás: reuters.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Bertil Emrah Oder (2012): Turkish Constitutional Transformation of the EU: Europeanisation towards constitutionalism? In Çigdem Nas – Yonca Özer szerk.: *Turkey and the EU: Process of Europeanisation.* Ashgate. 69–98.
- Robert Olson (1991): Five Stages of Kurdish Nationalism:1880-1980. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 12. évf. 2. sz. 391-409.
- Ziya Öniş (2010): Crises and Transformations in Turkish Political Economy. *Turkish Policy Quarterly*, 2010/3. 45–61.
- Ziya Öniş (2004): Turgut Özal and his Economic Legacy: Turkish Neo-Liberalism in Critical Perspective. *Middle Eastern Studies*, 40. évf. 4. sz. 113-134.
- Ebru Deniz Ozan (2015): İki darbe arasında kriz sarmalı. In Gökhan Atilgan - Cenk Saraçoğlu - Ateş Uslu szerk.: *Osmnalı'dan Günümüze Türkiye'de Siyasal Hayat.* Yordam Kitap. 663–745.
- Mehmet Halis Ozer (2014): The Effects of the Marshall Plan Aids to the Development of the Agricultural Sector in Turkey, the 1948-1953 Period. *International Journal of Economics and Financial Issues*. 4. évf. 2. sz. 427-439.
- Ergun Özbudun (2014): *The 2014 Presidential Elections in Turkey: A Post-election Analysis.* Forrás: iai.it (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Patronlara 'bağış yapın' baskısı. 2014. Forrás: sozcu.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 13.)
- Hakan Özoğlu (2011): *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic.* Praeger.
- Şevket Pamuk (2007): Economic Change in Twentieth Century Turkey: Is the Glass More than Half Full? In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey.* Cambridge University Press. 266-301.
- Bill Park (2008): Turkey's Deep State. *The RUSI Journal*, 153. évf. 5. sz. 54–59.
- Taha Parla (2013): Türkiye'de merkantilist militarizm 1960-1980. In Ahmet İnsel – Ali Bayramoğlu szerk.: *Bir Zümre bir Parti. Türkiye'de Ordu.* Birikim Yayınları. 201–224.
- Amanda Paul (2015): *Turkey–EU Relations: Forever Engaged, Never to be Married?* Forrás: eu.boell.org (A letöltés dátuma: 2017. 12. 14.)
- Amanda Paul (2015): *Turkey–EU Relations: Forever Engaged, Never to be Married?* Forrás: eu.boell.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Péczeli Anna (2016): A vonakodó szövetséges, avagy a török–amerikai kapcsolatok alakulása a NATO lencséjén keresztül. In Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk.: *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején.* Antall József Tudásközpont. 210–237.
- Pénzváltó Nikolett (2014): A török–orosz kapcsolatok fejlődésének kilátásai: úton egy sokoldalú partnerség felé? *Keletkutatás*, 2014. tavasz, 59–81.
- Pénzváltó Nikolett (2016): Délkelet-Törökország újra lángol. *Nemzet és biztonság*, 9. évf. 2. sz. 17–39.

- Pénzváltó Nikolett (2016): Törökország és az Európai Unió – Érdekek és értékek hálójában. In: Baranyi Tamás Péter – Szálkai Kinga szerk. (2016): *Újhold. A török külpolitika útkeresése a 21. század elején*. 187–209.
- Progress Reports Prepared By the European Commission, 2002–2016*. Forrás: ab.gov.tr (A letöltés dátuma: 2017. 12. 07.)
- Public trust in military plunges after Turkey's failed coup: Poll. 2017*. Forrás: hurriyetdailynews.com (A letöltés dátuma: 2017. 12. 07.)
- Angel Rabasa – F. Stephen Larrabee (2008): *The Rise of Political Islam in Turkey*. Forrás: rand.org (A letöltés dátuma: 2017. 12. 01.)
- Philip Robins (2003): *Suits and Uniforms: Turkish Foreign Policy Since the Cold War*. C. Hurst & Co. Publishers.
- Dankwart A. Rustow (1959): The Army and the Founding of the Turkish Republic. *World Politics*, 11. évf. 4. sz. 513–552.
- Avedis K. Sanjian (1956): The Sanjak of Alexandretta (Hatay): Its Impact on Turkish–Syrian Relations (1939–1956). *Middle East Journal*, 10. évf. 4. sz. 379–394.
- Joseph C. Satterthwaite (1972): The Truman Doctrine: Turkey. Forrás: deepblue.lib.umich.edu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 03.)
- Sabri Sayari – Alim Hasanov (2008): *The 2007 Elections and Parliamentary Elites in Turkey: The Emergence of a New Political Class?* Forrás: research.sabanciuniv.edu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 22.)
- Frank Schimmelfenning et al. (2006): *International Socialization in Europe: European Organizations, Political Conditionality and Democratic Change*. Palgrave.
- Siska Katalin (2017): Az atatürkizmus „hat nyila”. *Iustum Aequum Salutare*, XIII. évf. 2. sz. 201–213.
- Özlem Şişman (2013): *Reluctant Capitalists: The Rise of Neo-Islamic Bourgeoisie in Turkey*. PhD-disszertáció. Forrás: bilkent.edu.tr (A letöltés dátuma: 2018. 02. 03.)
- Zeki Sarigil (2010): *Bargaining in institutionalized settings: The case of Turkish reforms*. Forrás: journals.sagepub.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)
- Murat Sofuoğlu (2017): *Revisiting Turkey's last successful coup*. Forrás: trtworld.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 12.)
- Levent Soysal (2008): The migration story of Turks in Germany: from the beginning to the end. In Reşat Kasaba szerk.: *Cambridge History of Modern Turkey*. Cambridge University Press. Vol. 4. Cambridge University Press. 199–225.
- Mustafa Sönmez (2012): *Turkey's Second Privatization Agency: TOKI*. Forrás: reflectionsturkey.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Szigetvári Tamás (2015): EU–török vámunió: működik-e a „török modell”? *Külgazdaság*, 54. évf. 2015. július–augusztus. 99–115.
- Szigetvári Tamás (2016): Jogrendszer és versenyképesség Törökországban. *Pázmány Law Working Papers*, 2016/11.
- Szigetvári Tamás (2013): *Törökország gazdasági átalakulása és külgazdasági expanziója*. Forrás: real.mtak.hu (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Frank Tachau - Metin Heper (1983): The State, Politics, and the Military in Turkey. *Comparative Politics*, 16. évf. 1. sz. 17–33.
- Abdullah Takim - Ensar Yilmaz (2010): Economic policy during Ataturk's era in Turkey (1923–1938). *African Journal of Business Management*. 4. évf. 4. sz. 549–554.

- Tarján M. Tamás: 1938. november 10. Musztafa Kemal Atatürk halála. Forrás: rubicon.hu (A letöltés dátuma: 2017. 11. 23.)
- Gül Ceylan Tok (2010): Capital, Identity and the State: An Analysis of State-Business Relations in Turkey. *Ritsumeikan Annual Review of International Studies*, 9. évf. 167-185.
- Tóth, Ágnes (2009): *Magyar lendkerekek az új Törökország gépezetében, avagy gazdasági és kulturális együttműködés Törökország és Magyarország között az ataturki aranykor időszakában*. Forrás: grotius.hu (A letöltés dátuma: 2017. 08. 12.)
- Török Külügyminisztérium: *Turkish Foreign Policy During Ataturk's Era*. Forrás: mfa.gov.tr (A letöltés dátuma: 2017. 11. 27.)
- Transatlantic Trends (2007). Forrás: trends.gmfus.org (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Treaty of Mutual Assistance between His Majesty in respect of the United Kingdom, the President of the French Republic and the President of the Turkish Republic*. 1939. 10. 19. Forrás: treaties.fco.gov.uk (A letöltés dátuma: 2017. 11. 17.)
- Treaty of Peace with Turkey Signed at Lausanne, July 24, 1923*. Forrás: lib.byu.edu (A letöltés dátuma: 2017. 12. 20.)
- Hüner Tuncer (2014): *27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türk dış politikası*. Kaynak Yayınları.
- Turkey's Ergenekon plot case overturned by top court of appeals, 2016. 04. 21. Forrás: HurriyetDailyNews.com (A letöltés dátuma: 2016. 11. 03.)
- Turkey labels former Erdoğan ally's group as terrorists. 2016. 05. 31. Forrás: TheGuardian.com (A letöltés dátuma: 2017. 11. 02.)
- Turkey rejects U.S. troop proposal. 2003. Forrás: cnn.com (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)
- Mehmet Ugur (2008): The Turkish Economy and the EU Connection: The case for moving beyond engineered uncertainty. *Greenwich Papers in Political Economy*, 2745. sz.
- Özgür Mutlu Ulus (2011): *The Army and the Radical Left in Turkey Military Coups, Socialist Revolution and Kemalism*. I. B. Tauris.
- Mustafa Cosar Unal – Fatih Mehmet Harmanci (2016): Turkey's Struggle with the Kurdish Question. Roots, Evolution and Changing National, Regional, and International Contexts. *Middle East Review of Public Administration*, 2. évf. 1. sz. 1–30.
- United Nations Population Division (2016): *World Urbanization Prospects*. Forrás: data.worldbank.org (A letöltés dátuma: 2018. 02. 03.)
- Artun Ünsal (1979): Realization of an Utopia by a Realist. In *The Turkish Yearbook of International Relations*, AÜSBF Yayınları, XXVIII. 27-57.
- Burt A. Vanderclute (1984): *Democracy By Coup: The Turkish Government Under Military Control (1980-1983)*. Master of Military Art Dissertation, Faculty of the U.S. Army Command and General Staff College, Kansas.
- Miron Varouhakis (2009): Fiasco in Nairobi. Greek Intelligence and the Capture of PKK Leader Abdullah Ocalan in 1999. *Studies in Intelligence*, 53. évf. 1. sz. 1–7.
- Vásáry István (2008): *A muszlim demokrácia esélyei Törökországban*. In Vásáry István szerk.: *Törökország és az iszlám: az iszlám szerepe Törökország EU-csatlakozásának megítélésében*, Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézete. 79-109.
- Venice Commission (2017): Turkey – Opinion on the amendments to the Constitution adopted by the Grand National Assembly on 21 January 2017 and to be submitted to a National Referendum on 16 April 2017, adopted by the Venice Commission at its 110th Plenary Session. Forrás: venice.coe.int (A letöltés dátuma: 2018. 01. 02.)

- Michael Winter (1984): The Modernization of Education in Kemalist Turkey. In Jacob M. Landau szerk.: *Atatürk and the Modernization of Turkey*. BRILL.
- Veli Yadirgi (2017): *The Political Economy of the Kurds of Turkey From the Ottoman Empire to the Turkish Republic*. Cambridge University Press.
- Hakan Yavuz (2001): Five stages of the construction of Kurdish nationalism in Turkey. *Nationalism and Ethnic Politics*, 7. évf. 3. sz. 1-24.
- Hakan Yılmaz (2006): *Two Pillars of Nationalist Euroscepticism in Turkey: The Tanzimat and Sevres Syndromes*. In Ingmar Karlsson - Annika Strom Melin szerk.: *Turkey, Sweden and the European Union: Experiences and Expectations*. Swedish Institute for European Policy Studies. 29-40.
- Mehmet Yılmaz (2016): A török gazdaság- és szociálpolitika 2002–2014 között. *Köz-Gazdaság*, 11. évf. 5. sz. 81–93.
- Haluk Yurtsever (2008): *Yükseliş ve düşüş Türkiye solu 1960–1980*. Yordam Kitap.
- Güneş N. Zeytinoğlu - Richard F. Bonnabeau - Rana Eşkinat (2012): Ethnopolitical Conflict in Turkey. In Dan Landis - Rosita D. Albert szerk.: *Handbook of Ethnic Conflict: International Perspectives*. Springer. 261-293.
- Erik Zürcher (2004): *Turkey: A Modern History*. Tauris.

A Nemzeti Közzolgálati Egyetem kiadványa

Kiadó:

Nemzeti Közzolgálati Egyetem
Közigazgatási Továbbképzési Intézet
www.uni-nke.hu

Kiadói szerkesztő:

Zsoldos Sándor

Tördelőszerkesztő:

Mikes Vivien

ISBN 978-963-498-128-2 (elektronikus)